

Admirális a reformátorok között (A debreceni Ruyter utca névadójáról)

Pusztai Gábor

néderlandista, egyetemi docens, Debreceni Egyetem

Debrecenben a Ruyter utca az erdei vasút (a „Zsuzsi vonat”) első szakasza mentén a Faraktár utcával párhuzamosan fut. A Csapókertnek ez a része, a Falógertől (korábban Olajütő) északra, a 20. század elején homokdombokkal tarkított, lankás terület volt, ami a Kincses-hegy nevet viselte. (Az elnevezés a Kincseshegy utca nevében maradt fenn.) Még egy tó is volt itt (ma a Liget tér), ahova a környékeliek nyáron fürödni jártak. A területet, a kónyai 82 holdas szőlőskertet azért vásárolta meg a város, hogy itt alakítsa ki az új köztemetőt.

Szőlőskert vagy köztemető?

Az új köztemetőre nagy szükség volt, hiszen a kisebb belvárosi temetők (Csapó utca, Hatvan utca, Péterfia utca, Kossuth utca) ekkorra vészesen túlszűfolttá váltak és akadályozták a város fejlődését is. A város polgárai joggal voltak elégedetlenek a helyzettel. A temetők nem csak túlszűfoltak voltak, de sokszor rendezetlenek, gazosak, őrizetlenek is, ahol a virágokat lelopkodták a sírokról, az emlékműveket megrongálták, és a környékeliek ide hajtották ki a jószágot legelni, ami meglehetősen kegyeletsértő is volt.¹ Ezért a városi tanács úgy döntött, felszámolja a kisebb temetőket és egy új, nagy területen elhelyezkedő, modern, jól felszerelt, művészi érzékkel kialakított köztemetőt hoz létre krematóriummal, ravatalozóval és kiszolgáló épületekkel.

Az új köztemető létesítéséről a város már 1909-ben döntött, de a megvalósításra csak 1916-ban írtak ki pályázatot.² Az új temetőt a Kincses-hegy homokdombjaira szánták, de az idő telt, és az első világháború, a háború utáni katasztrofális társadalmi, gazdasági helyzet nem tették lehetővé a tervek kivitelezését. A temető létesítésének terve hosszú évekre fiókba került és a városnak valahogyan hasznosítani kellett a területet. Ezért egy részét bérbe adták, másik részén szőlőt műveltek, amiből a városnak a boreladás révén jelentős haszna származott.³

¹ Nagy József: „*Halottak napján*”, Egyetértés, 1921. november 1., 1.

² Papp József: „*A debreceni köztemető története*”, Temetőink, AKSD, 2016 nyár. 4-6.

³ 1920-ban a város 6619 liter bort termelt ezen a területen melyet jelentős haszonnal tudott eladni.

Az új köztemető létesítésére 1921-ben a város előkészítő bizottságot állított fel, amelynek összetételét folyamatosan változtatták, de évek múltán sem tudtak semmilyen kézzelfogható eredményt felmutatni. 1922 elején azonban a tanács úgy döntött, hogy a Kincses-hegyi szőlőskert nem megfelelő az új köztemető létesítésére, mivel a terület az évek során körbeépült, ezért helyette új területet kellett keresni. Végül – sok éves huzavona után – a Hadházi út melletti legelőt, illetve a Nagyerdő egy részét szemelték ki az új köztemető helyéül. Ez azt jelentette, hogy a Kincses-hegyi szőlőskertet már nem kellett tartogatni, a terület felszabadult. A kérdés csak az volt, hogy a város megtartja-e jövedelmező szőlőskertnek, vagy felparcellázza és így felhasználja a város bővítésére. A terület akkora volt, hogy új utcák, sőt akár egy egész új városnegyed kialakítására is lehetőség nyílt. 1924 február végén határozta el a város, hogy a Kincses-hegyi birtokból új városnegyed lesz.

Az új „telep” ahogy akkor nevezték, utcanevére a muzeológus-polihisztor, Zoltai Lajos (1861–1939) múzeumőr tett javaslatot. Zoltai az utcákat „a reformáció korában szerepelt nevesebb papok, tanárok nevére nevezte el, s azokat a tanács el is fogadta”.⁴ Az elfogadott személyek között Luther Márton mellett megtalálhatóak voltak a magyar reformáció neves alakjai: Huszár Gál (1512–1575), Gönczy Kovács György (?–1595), Keresszegi Herman István (?–1641), Nógrádi Mátyás (1611–1681) és Veresegyházi Tamás (1643–1716) tiszántúli református püspökök, a mártíromságot szenvedett 16. századi református lelkész Radán Balázs, a szintén a 16. században élt református iskolamester és költő, Dézsi András, valamint a református lelkész Félegyházi Tamás (1540–1586) és Bátor Mihály (1631–1669) is. Zoltai megállapítása tehát valóban igaz a legtöbb utcanévre, azonban a holland admirálist, Michiel Adriaeszoon de Ruytert, akiről a Ruyter utcát elnevezte, a legnagyobb jóindulattal sem lehet sem papnak, sem tanárnak, sem reformátornak nevezni.

Az admirális

Michiel Adriaeszoon de Ruyter egy dél-nyugat hollandiai kikötővárosban, Vlissingenben született 1607. március 24-én egy sörkihordó fiaként, a holland függetlenségi háború (1568–1648) közepén. Születésekor még csak Michiel Adriaeszoonnak hívták, a De Ruytert, mint ragadványnevet először 1635-ben kezdte használni.⁵ Valószínűleg nagyapja vagy nagybátyja iránti tiszteletből

⁴ „Új városrész alakul Debrecenben”, Egyetértés, 1924. február 29., 2.

⁵ Vloten, Franciska van: „Een zeeleeuw die zowel met gebeden als wapens streed”, Zeeuws Tijdschrift, 56 (2006), 5–6. sz., 35–38.; Scheurleer, D.F.: *Michiel Adriaensz. De Ruyter. Leven en daden naar berichten en afbeeldingen van tijdgenoten*, 's-Gravenhage, 1907. 19.

vette fel ezt a nevet,⁶ utóbbi a holland köztársasági seregben a lovasságnál szolgált (a ruiter magyarul lovast jelent).⁷ Az ifjú Michiel, miután kicsapták az iskolából, 11 évesen tengerre szállt és hajósinasként szolgált kereskedelmi hajókon. 1621-ben, 14 évesen beállt a holland hadseregbe, ahol a tüzéreknel és a muskétásoknál szolgált. 1622-ben, 15 évesen részt vett szülővárosa Vlissingen védelmében, amit a spanyolok ostromoltak.

Michiel de Ruyter emlékműve szülővárosában, Vlissingenben.

Ezután ismét tengerre szállt. 1631-től Dublinban volt a Lampsins kereskedőház képviselője, majd volt bálnavadász, kormányos, hajóskapitány és (állami

⁶ Prud'homme van Reine, Ronald: *Rechterhand van Nederland. Biografie van Michiel Adriaenszoon de Ruyter*, Amsterdam/Antwerpen: Arbeiderspers, 1998. 24. Azt, hogy a nagyapa vagy a nagybácsi nevezte-e magát először De Ruyternek, az egyetlen kutató számára sem világos. Scheurleer, Kikkert és Prud'homme van Reine mindkét lehetőséget említik. Prud'homme van Reine szerint a névfelvételben az is szerepet játszhatott, hogy a fiatal Michiel Adriaenszoon 1622-ben, Bergen op Zoom védelmében maga is lovasként szolgált a köztársasági seregben.

⁷ Kikkert, G.: *Michiel Adriaensz. De Ruyter*, Soesterberg, 2007, 13. szerint Michiel Adriaenszoon már 1633-tól használta a De Ruyter nevet.

megbízásból) kalóz is. Az első angol-holland háborúban (1652–1654) a holland flotta főtisztjei közé tartozott, a második angol-holland háború (1665–1667) idején már ő volt a flottaparancsnok. Harcolt az északi háborúban (1655–1660) is Dánia oldalán a svédek ellen. Győzelmei legendás hőssé tették Hollandiában.⁸ Ő volt az, aki megmentette az országot, megverte az angolokat saját hazájukban, és biztosította a holland kereskedelem és halászat további fejlődését. 1672-ben, a „katasztrófák évében” [rampjaar] Anglia, Franciaország, a Kölni Érsekség és Münster egyszerre támadtak Hollandiára. De Ruyter túlerővel szembeni hősiesség helytállásának volt köszönhető, hogy egészen a háború végéig, 1674-ig meg tudta akadályozni az ellenséges angol-francia egyesült flotta partraszállását, és ezzel szavatolta hazája biztonságát a tenger felől. Az utolsó megbízatása az volt, hogy verje szét a francia flottát Szicília partjainál, és szabadítsa ki a magyar lelkészeket Nápolyban.⁹ A második megbízatásának maradéktalanul eleget tett. 1676. február 11-én hosszú tárgyalások eredményeként elérte a spanyol alkirálynál, hogy elengedjék a 21 református és 5 evangélikus magyar lelkészt. Az első megbízatást azonban nem tudta teljesíteni. 1676. április 22-én ütközött meg a francia flottával Messinánál. Ez volt élete nyolcadik nagy tengeri ütközete, amelyben tengernagyként vett részt. A csatában De Ruytert egy ágyúgolyó mindkét lábán megsebesítette, egy heti szenvedés után, április 29-én este halt bele sérüléseibe. Testét bebalzsamozták, és Hollandiába vitték. 1677. március 18-án Amszterdamban helyezték örök nyugalomra. Az, hogy De Ruyter nemzeti hőssé vált Hollandiában, nem csupán haditetteinek volt köszönhető. Ő a nép fiának számított, aki a felemelkedés lehetőségének szimbólumává vált. Egy egyszerű sörkihordó fia, aki 11 éves korában hajósínasként kezdte pályafutását, és aki ezután semmilyen iskolát nem végzett, mégis tehetségének, szerencséjének és szorgalmának köszönhetően nem csak nagy vagyonra tett szert, hanem elérte a legmagasabb haditengerészeti rangot is. A kis holland köztársaság korlátlan lehetőségeinek ikonikus alakjává vált. Ő volt az élő bizonyíték arra, hogy ebben a kicsi, de gazdag és szabad országban tehetséggel, akarattal és szorgalommal mindent el lehet érni. Akár a holland hadiflotta parancsnoka is válhat egy vidéki holland város egyszerű polgárának iskolázatlan, de ambiciózus és tehetséges fiából. De Ruyter tehát tengerész, kereskedő és katona is volt, de pap, reformátor és tanár sosem. Így a 20. század elején, a debreceni Kincses-hegyi új utcák névadóinak sorából igen csak kilógott. Hogy Zoltai Lajos múzeumőrnek mégis eszébe jutott a neve, nem volt véletlen. Véleményem szerint ennek két fő oka lehetett. Az egyik az ekkor már 29 éve a Nagytemplom mögött álló Gályarab emlékmű, a másik pedig a pont a húszas években elinduló gyermekvonat akció és az emiatt virágkorát élő magyar–holland kapcsolatok.

---

⁸ Prud'homme van Reine, 1998: 198.

⁹ Prud'homme van Reine, 1998: 313.

A Gályarab emlékoszlop

A debreceni Nagytemplom és a Református Kollégium közötti, Emlékkertnek nevezett kis parkban található a Gályarabok emlékoszlopa, mely nemcsak magyar protestáns prédikátoroknak állít emléket, hanem a holland admirálisnak, Michiel Adriaenszoon de Ruyternek is. Az emlékoszlopot, amely Gerenday Antal budapesti műhelyében készült, 1895. szeptember 21-én ünnepélyes keretek között avatták fel. Az emlékoszlop mind a négy oldalán feliratokat találhatunk. Többek között itt olvasható a 41 elítélt protestáns hitvalló neve is. Igaz, nem a teljes nevük, csak a vezetéknevük van felvésvé az oszlopra, a *Debreczeni Protestáns Lap* szerint helyhiány miatt „nem fért oda a keresztnév is.”¹⁰ Az emlékmű bőkezű adományozójának, aki már korábban is többször tett alapítványt egyházi jótékony célra,¹¹ özvegy Hegyi Mihálynének (született Józsa Eufrozinának) nevét az oszlop talapzatának keleti (fő) oldalán találhatjuk. Ezen az oldalon egy gályát ábrázoló dombormű alatt volt olvasható a felirat: *Ruyter Adorján hollandi tengernagy a szabadító 1676. február 11.*¹² Talán szintén a helyhiánnyal magyarázható, hogy az oszlopra a holland admirális nevének eredetileg ez az erősen lerövidített és torzított változata került fel.

Feltételezhető, hogy ennek a bakinak több oka is volt. A De Ruyter név „de” előtagja teljesen ismeretlen lehetett a magyar olvasó számára, ezért ezt nemes egyszerűséggel elhagyták. Holott a „de” előtag a holland családnév szerves részét képezi, amely gyakran előfordul a holland neveknél, tehát nem elhagyható (De Vries, De Boer, De Klein, De Bruin stb.) Az Adriaenszoon apai nevet, melyet gyakran rövidített formában is használnak (pl.: Ariaensz) egyszerűen nem ismerték fel és keresztnévként kezelték. Az Adriaan hasonlított a magyar Adorjánra, a jellegzetes zeelandi Michiel pedig a Mihályra, ezért Michiel Adriaenszoon de Ruyterből magyar átírásban Ruyter Adorján Mihály lett. Ekkor az egyházi irodalomban a holland admirálisnak ez az erősen magyarosított névváltozata volt elterjedt. Kocsi Csergő Bálint *Kösziklára épült ház ostroma* című, magyarul nyomtatásban 1866-ban megjelent munkájában is Ruyter Adorján Mihály szere-

¹⁰ Csiky Lajos: „Közéletünk”, *Debreczeni Protestáns Lap*, 15/39 (1895. szeptember 28.) 478.

¹¹ Hegyi Mihályné 60.400 koronás alapítványt tett Debrecenben. Gazdag István: „Debreceni alapítványok az első világháború előtt”, *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve* 14 (1987) 77–83.

¹² Csiky Lajos: „Egy új emlékoszlop Debreczenben”, *Vasárnapi Újság*, 42/47 (1895. november 24.) 782.

pel.¹³ Farkas József 1869-ben (tehát jóval az emlékoszlop felállítására előtt) Pesten megjelent munkájában szintén ezt a nevet viseli a holland admirális.¹⁴

A Gályarab emlékoszlop az Emlékkertben

¹³ Kocsi Csörgő Bálint: *Kösziklára épült ház ostroma*, Budapest, 1995, 79.

¹⁴ Farkas József: *Elbeszélések a magyarországi protestáns egyház hitbajnokainak és vértanúinak*, Hornyánszky & Träger, Pest, 1869, 106.

A korabeli sajtóból tudjuk, hogy a nevek hosszúsága gondot okozott az emlékoszlop tervezőinek, így valószínűleg az a döntés született, hogy ha a magyargályarabok csak családnévvel szerepelnek az emlékművön, akkor a holland admirálisnak is lespórolhatnak egy nevet, mégpedig azt, amit második keresztnévnek véltek, vagyis a Michiel/Mihályt (holott ez az első és egyetlen keresztnév volt). A holland tengernagy nevének magyaros átírása a 20. században is megmaradt. 1907-ben, De Ruyter születésének 300. évfordulóján Antal Géza a *Vasárnapi Újság*ban és későbbi tanulmányaiban is De Ruyter Mihályról ír.¹⁵ Marton János a Sárospataki Református Kollégium igazgatója is De Ruyter Mihályként emlegeti 1926-ban a holland admirálist.¹⁶ Payr Sándor 1927-ben megjelent munkájában is még a Ruyter Mihály névváltozat szerepel. A külföldi személynevek magyarosítása nem volt idegen ettől a kortól. Bőszen deformálták sokszor a felismerhetetlenségig más nemzetek fiainak nevét. A francia író, Jules Verne regényei hazánkban Verne Gyula név alatt jelentek meg, és így járt a *Winnetou* írója, a német Karl May is, aki May Károlyként került be a köztudatba – rendkívül helytelenül. De Ruyter nevének magyarosítása mögött azonban több lehet, mint egyszerű nacionalizmus. De Ruytert mint szabadítót magáénak érezte és érzi ma is a protestáns magyarság. A holland admirális egy nehéz, sötét korszakban, a magyarországi ellenreformáció idején életet mentett, hollandként protestáns magyar életet, s ezzel valahol egygyé vált a megmentettekkel. Ő a magyar protestánsok hőse, szabadítója, és csak mellékesen, szinte elhanyagolható mértékben holland nemzeti hős. Ezzel magyarázható, hogy mikor az 1933-ban egy holland küldöttség járt Debrecenben és szóvá tették, hogy az emlékoszlopon található név, Ruyter Adorján erős megszorításokkal sem felel meg a holland admirális eredeti nevének,¹⁷ akkor az illetékesek némi tanakodás után levették a tengernagy kifogásolt magyaros nevét és Ruyter Adorján helyett a De Ruyter Mihály nevet vésték fel az oszlopra, ami a mai napig is ott látható. A makacsság, amivel a város és az illetékesek ragaszkodtak a magyar névvariációhoz, azt mutatja, hogy De Ruyterre továbbra is úgy tekintettek, mint „közülünk valóra”, a „mi megmentőnkre” nem pedig mint egy idegen ország idegen polgárára. A De Ruyter név ily módon transzparensen jelen volt a debreceni református emlékezetben. Zoltai Lajos múzeumőr nem sokat tanakodott azon, hogy a holland admirálisnak vajon hány keresztnév, illetve apai neve lehetett. Ezeket nemes egyszerűséggel elhagyta és csak a lecsupaszított vezetéknevet hagyta meg, a kötelező

¹⁵ Antal Géza: „*De Ruyter emlékünnepele Hollandiában*”, *Vasárnapi Újság* 54/15 (1907. április 11.) 289–290.; Uő. *A gályarabszabadító De Ruyter Mihály*, Budapest, Luther-Társaság, 1911.; Uő. *De Ruyter Mihály emlékezete*, Pápa, Főiskolai Nyomda, 1926.

¹⁶ Marton János: „*Gályarabok emlékünnepele*” Előadások, Sárospatak, 1926, 5.

¹⁷ Bitskey István: „*De Ruyter admirális és a magyar irodalom*”, *Michiel de Ruyter és Magyarország*. Szerk. Bitskey István, Pusztai Gábor, Debrecen, Néderlandisztika Tanszék, 2008, 216.

„de” előtag nélkül. A maga módján azonban hozzájárult ahhoz, hogy a debreceniek mégis egy lépéssel közelebb kerüljenek a holland nemzeti hős nevének korrekt leírásához.

Ruyter vagy Róther

A debreceni Kincses-hegy legtöbb utcájával ellentétben a Ruyter utca 1924-ben már létezett, csak nem így hívták. *Debrecen város utcanévkatasztere* szerint a Ruyter utca eredetileg Róther utca volt. 1913-ban jelenik meg ezen a néven az utca, majd 1928-ban Ruyter utcára nevezik át.¹⁸ Balogh László úgy magyarázza a névváltozást, hogy a „Ruyter utcát néha így ejtették ki s így is írták le.”¹⁹ Ha valóban hiteles a szerző megállapítása, akkor ez a kiejtés valószínűleg debreceni sajátosság lehetett. Akkoriban Magyarországon a De Ruyter nevet az 1897-es kiadású *Pallas Nagy Lexikona* és az 1924-es *Révai Nagy Lexikona* szerint is „Rajternek” ejtették.²⁰ A helyes holland kiejtés persze se nem „Róther”, se nem „Rajter”, hanem [ˈrœytər].

A Róther elnevezés a köznyelvben még a hivatalos 1928-as átnevezés után is évekig megmaradt. Mikor 1928-ban a városi tanács nagyobb összeget (3000 pengőt) ítelt meg az utca planírozására, akkor a bizottsági tag úgy fogalmazott, hogy „a Rother, újabb nevén a Ruyter uccai lakosok” kérelmét terjeszti be.²¹ Amikor a planírozási munka versenytárgyalása kiírásra került, akkor is mindkét néven említik az utcát.²² Egy felháborodott lakó 1929 novemberében tollat ragadott, hogy panaszának hangot adjon a planírozás és járdaépítés minőségével kapcsolatban, és valószínűleg megszokásból még következetesen Róther utcáról írt.²³ Egy ismeretlen újságíró is még Róther utcát emleget 1930 nyarán.²⁴

Hogy Rótherből miért lett Ruyter utca a felterjesztés szerint 1924-ben, hivatalosan 1928-ban, az szerintem nem a kiejtésen múlt. Inkább azt feltételezem,

¹⁸ Balogh László: *Debrecen város utcanévkatasztere*, A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Közleményei 30., Debrecen, 2007. 341. Meg kell jegyeznem, hogy az 1910-ben kiadott Debrecen szabad királyi város belsőségek házjegyzéke (Debrecen, Könyvnyomda vállalat, 1910. 740–741.) már említi a Róther utcát és lakókat is felsorol. Tehát az utca már 1910-ben létezett és laktak is benne.

¹⁹ Balogh: i.m. 337.

²⁰ Pallas Nagy Lexikona, Budapest: Pallas, XVI. kötet, 1897. 760.; Révai Nagy Lexikona, Budapest: Révai XIV. kötet, 1924. 451.

²¹ Debrecen szabad királyi város törvényhatósági bizottsági közgyűléseinek jegyzőkönyvei az 1928-as évről, XIII. évfolyam. Debrecen: Debrecen szabad királyi város tanácsa és a Tiszántúli Református Egyházkerület könyvnyomda vállalata, 1930: 173, Ügyszám 133, 5847. VII-1928bkgy.

²² „Útépítési versenytárgyalások”, Munkaadó, 1929. március 20., 8.

²³ „'Járdát' csináltak a Rother utcán”, Debreceni Újság, 1929. november 27., 6.

²⁴ Mars: „Debreceni furcsaságok”, Debreceni Újság, 1930. június 6., 12.

hogy a döntésnél jelentős szerepet játszottak a korban megerősödő holland–magyar kapcsolatok.

Trianon és a holland gyermekvonatok

A vesztés első világháború, az azt követő forradalmak, a vörös- és a fehérterror, a román megszállás majd a trianoni szerződés mély sebeket ütöttek az ország testén. Majd – mintha ez még nem lenne elég – 1918–1920-ban a spanyolnátha pusztított világszerte, és hazánkban is szedte áldozatait. A menekültek áradata az elcsatolt területekről, a gazdasági összeomlás, az éhezés, a szegénység a magyar társadalom széles rétegeit sújtotta. Mindennek legkiszolgáltatottabb elszenvedői a gyermekek voltak. Az ő megsegítésükre indult el az a nagyszabású humanitárius akció, amely *gyermekmentő akció*, vagy *gyermeküdültetési akció* néven vált ismertté. A kezdeményezők hollandok voltak: Henriette Kuyper (1870–1933) és Jan Clinge Fledderus (1870–1946).²⁵

Henriette Kuyper az egykori holland miniszterelnök, Abraham Kuyper (1837–1920) legidősebb lánya volt. Húgával, Johanna Kuyperrel érkezett 1916-ban Budapestre, ahol több önkéntessel együtt egy holland táborigazgatói kórházban dolgozott. Hat hónapig ápolták a frontról ide szállított sebesülteket. Hazaérkezése után, 1918-ban Henriette Kuyper könyvet írt tapasztalatairól *Hongarije in oorlogstijd* [Magyarország a háború idején] címmel. Ennek a könyvnek volt köszönhető, hogy a holland társadalom egyáltalán értesült a magyarországi viszonyokról, a háború következményeiről. Jan Clinge Fledderus budapesti főkonzulként közvetlen közelségből látta a magyar fővárosban uralkodó állapotokat, a nyomort, az éhezést, a terror következményeit. Ő volt az, aki Hollandiában felhívta a figyelmet arra, hogy a háború sújtotta országok közül Magyarország is segítségre, szorul. Az ő kezdeményezésének volt köszönhető, hogy Hollandiából 1919-ben már élelmiszer segélyszállítmányok érkeztek Magyarországra. Kuyper és Fledderus kezdeményezésére indult el a gyermekmentő akció is.²⁶ A háborúban semleges Hollandia több más országgal együtt úgy gondolta, hogy morális kötelessége segíteni a világegés áldozatait. Ekkor hasonló humanitárius akciók keretén belül Hollandia többszáz gyermeket fogadott Németországból és Ausztriából. A cél az volt, hogy lesoványodott, beteges (fél)árva magyar (főleg budapesti) gyermekek holland nevelőszülőknél töltsenek néhány hónapot, hogy ott,

²⁵ Ld. Aalders, Maarten J. két tanulmányát: a, „Magyarország barátai. Henriette Kuyper (1870-1933) és Jan Clinge Fledderus (1870–1946)”, In: *A gyermekvonatok. Élő híd Magyarország, Hollandia és Belgium között az első világháború után*, szerk. Maarten J. Aalders, Pusztai Gábor, Réthelyi Orsolya, Budapest: L’Harmattan, 2020, 15–38.; (A továbbiakban: *Gyermekvonatok* i.m.) b, „A Hollandiába tartó gyermekvonatok (1919–1930)”, Uo. 39–60.

²⁶ Aalders, i.m. 2020/b 39–60.

nyugodt körülmények között feltáplálják őket, megerősödjenek, majd hazatérjenek szüleikhez.

1920 és 1930 között összesen több mint 28000 magyar gyermek jutott ki Hollandiába és töltött kint hónapokat, egyesek éveket nevelőszülőknél. Belgiumba 1923 és 1930 között több mint 21000 kis magyar, ugyanebben az időben Svájcba 10000, Svédországba 131, Angliába 603 gyermek került ki. Összesen több mint 60000 gyermek vett részt a gyermekmentő akcióban.²⁷

A holland–magyar kapcsolatok hatalmas lendületet vettek az 1920-as, 1930-as években. Számos szépirodalmi mű, vers, novella, regény, képi emlék, utcanév (pl. Budapesten a Vilma királynő útja, a mai Városligeti fasor), iskolanév (Budapesten a Julianna Iskola) tanúskodik a hollandok népszerűségéről hazánkban.²⁸ A műfordítások száma is megugrott, az irodalmi kapcsolatok erősödtek.²⁹ A gyermekeken keresztül Hollandia közelebb került Magyarországhoz. Már nem csak egy távoli kis szélmalmokkal és tulipánmezőkkel tarkított ország volt csupán, Hollandia emberi arcot kapott Magyarországon, a gondoskodó nevelőszülők arcát.

Debrecenben is jelen volt Hollandia. Innen is mentek gyerekek Hollandiába, a helyi sajtóban is rendszeresen jelentek meg cikkek, beszámolók, levelek a gyermekmentő akcióról. A városi tanácsban konkrét terveket szövögettek egy Vilma királynő utcáról, amiből végül ugyan nem lett semmi, de az elhatározás komoly volt a város részéről.³⁰ A debreceni egyetem díszdoktori címet adományozott olyan hollandoknak, akik tevékeny részesei voltak a gyermekmentő akciónak.³¹ Sőt egy holland tanszék alapítását is tervezték az egyetemen, Nagy Zsigmond vezetésével.³² Catharina Kuyper, Johanna és Henriette húga, a Amerikai-Holland Protestáns Gyermeksegély Bizottság [Amerikaansch-Hollandsch Comité voor noodlijdenden Protestantse kinderen] tagja rendszeresen járt Magyarországon, Debrecenben is megfordult. Az *Egyetértés* című debreceni lap 1921. június 16-án arról számolt be, hogy Catharina Kuyper, vagy ahogy a magyar sajtó akkor emlegette, Kuyper Katalin Debrecenbe látogatott. Megtekintette a nevezetességet, találkozott a polgármesterrel, a püspökkel és a Városi Mú-

²⁷ Aalders, i.m. 2020/b 55.

²⁸ Réthelyi Orsolya: „Az új rokonság. A gyermekvonatok a kora '20-as évek magyar kultúrájában”, *A gyermekvonatok* i.m..

²⁹ Pusztai Gábor: *Menekülés az idegenbe. Székely László élete és irodalmi munkássága*. Debrecen: Prinart-Press, 2017. 244-267.

³⁰ Bozzay Réka: „Vilma királynő utca Debrecenben? A holland királynő emlékezete és egy meg nem valósult utcanévadás”, *Debreceni Szemle*, 2020/I, 71–79.

³¹ Bozzay Réka: *A gyermekmentő akció debreceni díszdoktorai 1925-ben. A gyermekvonatok* i.m. 123–136.

³² Bozzay Réka, „Holland tanszék alapításának kísérlete a két világháború között”, *Gerundium*, 7(2016) 3–4. szám, 61–71.

zeumban az a Zoltai Lajos múzeumőr kalauzolta az illusztris holland vendéget, aki három évvel később elnevezte az új utcákat a Kincses-hegy környékén.³³ Zoltainak tehát a számos magyar református lelkész mellett, akiről mind utcát nevezett el, nem véletlen, hogy pont egy holland történelmi alakra esett a választása. Ehhez a mozgalmas holland–magyar kapcsolatok mellett hozzá járulhatott, hogy De Ruyternek volt múltja a városban, hiszen a Gályarab emlékművön (erősen torzított formában ugyan de mégis) akkor már majd harminc éve ott állt a neve. Mindezek fényében nem csodálkozhatunk azon, hogy a holland nemzeti hősről 1924-ben, Debrecenben utcát neveztek el. Még akkor is, ha az admirális kakukktojás volt a reformátorok között.

---

³³ „Hollandi vendég Debrecenben”, Egyetértés, 1921. június 16., 3. „Kuyper Katalin a városi múzeumban”, Egyetértés, 1921. június 23., 4.

Emlékezés az emlékezőkre **(A gályarabok oszlopa és a debreceni reformátusság** **ünneplési gyakorlata a 19–20. század fordulóján¹)**

Fazakas Gergely Tamás

irodalomtörténész, egyetemi docens, Debreceni Egyetem

A Nagytemplom és a Református Kollégium közötti téren 125 évvel ezelőtt, 1895. szeptember 21-én állították fel a 17. századi protestáns gályarabok emlékoszlopát. A monumentum a nápolyi gályarabságra hurcolt, majd 1676. február 11-én Michiel de Ruyter holland admirális által kiszabadított magyarországi prédikátorok tiszteletére készült. Áttételesen emléket állít a gyászévtized idején (1671–1681) üldözött minden reformátusnak és lutheránusnak, különösen azoknak a lelkészeknek és tanítóknak, akiket az 1674. március 5-i pozsonyi rendkívüli törvényszék elé idéztek. A megjelenés kényszere azokra terjedt ki, akik abban a mintegy 30 magyarországi vármegyében éltek, amely kívül esett a Hódoltság, illetve az Erdélyi Fejedelemségen. Így tehát a joghatóság Debrecenre sem vonatkozott. Vagyis korántsem volt magától értetődő, hogy e város váljék a gályarabok 19–20. századi emlékezetének legfontosabb helyszínévé.

A következőkben két szempontból tekintem át ezen emlékezési gyakorlat formálódásának történetét a 19. század utolsó harmadában. Egyrészt a gályaraboszlop felállításához vezető folyamatról írok, másrészt arról, hogy 1895 után milyen szerepet töltött be az emlékhely a debreceni reformátusság és a kollégium ünnepi rítusaiban. Jelen cikk egy nagyobb léptékű, több fejezetből álló kutatás néhány megállapítását foglalja össze.²

A szemléleti és módszertani alapvetéshez a következőt jegyzem meg. Az emlékezet *térbeliségének* kérdésére összpontosító, főképpen francia és angolszász kutatások nyomán elgondolható, hogy a múlt valamiképpen megnyilvánulhat,

---

¹ A cikk alapjául szolgáló kutatást a Magyar Emlékezhelyek Kutatócsoport (DE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet) K 112335 sz. OTKA pályázata segítette.

² FAZAKAS Gergely Tamás, *A gályarabok emlékezete és a református egyháztörténetírás a 19. század második felében*. In *Mártírium és emlékezet: Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században*, szerk. FAZAKAS G. T. et al., Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015, 179–193; Uő, *Október 31. emlékezete és a Debreceni Református Kollégium: Városi térhasználat a 19. század végi felekezeti ellentétek idején, In A debreceniség mintázatai: Városi identitás és a lokális emlékezet rétegei a kora újkortól napjainkig*, szerk. FAZAKAS G. T. et al., Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2020, 111–142.

kifejeződhet a városi térben, épületekben, szobrokban, emlékhelyekben. A 19. századi debreceni társadalom emlékezési gyakorlatának elemzése célravezetőnek tűnik az Emlékkert és környéke *térmorfológiai* alakulástörténetének vizsgálatával, valamint a városi, a református egyházi és a kollégiumi közösségek ünnepi, rituális viselkedésének *térhasználati* szempontú interpretálásával.³ Az emlékhely és az emlékművek létrehozásának 19. századi folyamatát e debreceni mikrotér vonatkozásában több forrásból lehet rekonstruálni. Egyrészt az emlékmű-felavatások alkalmából készült beszédek, tudósítások, feljegyzéseket elemezve, másrészt a felállítást megelőző, illetve azt követő években, évtizedekben, az ünneplések idején (vagy ezektől függetlenül) íródott szövegeket.

Most a protestáns gályarabok, illetve, tágabban, az egész reformáció 19. század végi emlékezetére, valamint az október 31-i évforduló megünneplésére összpontosítok. Ehhez figyelembe kell vennünk, hogy a reformátusság Magyarországon a kiegyezés utáni politikai helyzetben milyen eszközökkel próbálta a protestáns emlékezés rítusainak megformálásával a saját identitását újraerősíteni, a társadalomban elfoglalt helyét megszilárdítani. Az is lényeges, hogy a felekezeti szempontú közösségi önértelmezés milyen nemzeti konnotációkkal rendelkezett a dualizmus ama időszakában, amelyben a nemzetiségi konfliktusok, illetve – a többi mellett – a magyar nemzeti identitás erősítése és a bécsi udvarral szemben továbbra is fennálló identitáspolitikai küzdelmek voltak meghatározóak. Ez utóbbiakhoz figyelembe kell vennünk a 19. század végén országszerte újjáéledő felekezeti ellentétek szempontját. Debrecenben is fontos volt ez: noha a kiegyezés utáni években csökkent a város és a bécsi udvar közötti feszültség, a helyi reformátusság újra – és egyre inkább – érzékenyen reagált a 19. század utolsó harmadában tapasztalt katolikus terjeszkedésre.⁴

E megerősödő felekezeti ellentét térhasználati szempontból is érzékelhető volt a városban. A 19. század utolsó éveiben ugyanis a helyi katolikuság a különféle ünnepek és egyéb események alkalmából a korábbiakhoz képest talán *gyakrabban*, vagy, legalábbis, protestáns nézőpontból egyre *látványosabban* lépett ki a Szent Anna utcai templom teréből: a templom és az iskola körüli paraliturgikus térbe, valamint a város utcáira. A debreceni reformátusság, részben válaszképpen is a katolikus kihívásra, a gályarabokra való emlékezést először retorikai síkon formálta meg, az emlékoszlop-állítással pedig a tényleges térhasználati gyakorlat is kialakult. Paradox módon mindkettő hasonló volt némi-

³ VARGA Júlia, *Emlékkertek Debrecenben*, Déri Múzeum Évkönyve, 1986, 251–303; P. SZÁSZFALVI Márta, *A református vallási turizmus dimenziói és a reformáció évszázados jubileumai*, Déri Múzeum Évkönyve, 2017, 121–122.

⁴ KÓSA László, *Művelődés, egyház, társadalom*, Bp., Akadémiai, 2011; Juliane BRANDT, *A protestánsok és a millennium*, Századvég, 1998/tél, 167–193; IRINYI Károly, *A politikai közgondolkodás és mentalitás változásai Debrecenben, 1867–1918*, Debrecen, DE Történelmi Intézet, 2002, 11–49.

képpen a katolikus nyelvezethez, illetve rítushoz. A reformátusok ugyanis az Emlékkert és ennek szobrai, illetve az egész Nagytemplom környéke megszenteléséről szóltak, sőt volt példa a katolikus körmenetekhez hasonló református processióra és ennek nyelvi reprezentációjára is.

A gályarabok emlékezetének nyelvi formálása

A protestáns gályarabok (és tágabb értelemben a reformáció ezt megelőző másfél évszázada) iránt az 1848–49-es szabadságharc utáni évtizedben, majd a protestáns pátenshare idején, nyíltabban pedig a kiegyezéstől kezdve nőtt meg az egyszerre egyháztörténeti és egyszerre aktualizáló érdeklődés. Ekkoriban kezdtek úgy értelmezni a (felekezeti sokszor a protestantizmushoz kötődő, de világi) történetírók is, hogy a kora újkori vallási küzdelmek, valamint a rendi szabadságért folytatott jogi, politikai, időnként katonai harc a 19. századi függetlenségi törekvések előképei, ahhoz vezető lépcsőfokai voltak.⁵ A reformációra, s különösen a gályarabokra és a gyászévtizedre való emlékezés és alaposabb egyháztörténet-írás az 1860-as évektől a reformátusságon belül főképpen a sárospataki, majd a debreceni kollégiumokhoz, kisebb részben a pesti teológiához kötődő egyháztörténetesek, lelkészek körében vált jellemzővé. Debrecenben előbb id. Révész Imre foglalkozott már az 1850-es évektől a reformáció történetével. Ezt az érdeklődést aztán tanítványa és utóda, Balogh Ferenc, az 1866-ban alapított debreceni egyháztörténeti tanszék első professzora teljesítette ki. Továbbá Balogh barátja, szellemi partnere, a szintén Debrecenben végzett másik Révész-tanítvány, Rácz Károly lelkész munkásságát kell kiemelni. Noha kutatásaik szakmailag jórészt megalapozottak voltak, ezzel együtt a saját jelenük vagy a közelmúltjuk politikai, egyházpolitikai és missziológiai helyzetértelmezése felől, allegorizáló módon is megemlékeztek a protestantizmus korábbi történetéről.⁶

Az 1870-es évek elejétől kezdve Balogh, illetve Rácz tanulmányaiban, emlékbeszédeiben, valamint naplóiban és levelezésében bizonyos szövegrészeket áttételesen a gályaraboszlop majdani felállításának előkészítőiként lehet értelmezni. Ez azt jelenti, hogy számos egyháztörténeti jellegű, illetve az ezekhez sokszor közel álló, református identitás erősítő munkáik – legalábbis nyelvi síkon – az emlékezés *tárgyi megnyilvánulása felé* mutattak. Ha nem is mindig fejeztek ki konkrét emlékmű-állítási igényt, a 20 évvel később, 1895-ben felállítandó monumentum ikonográfiájának és szövegeinek elemei e korai írásokban tűntek fel először. E tendencia hasonlóan látszik ahhoz, ahogyan a 19. század elejétől

⁵ RADA János, *A kultúrharc retorikája és a protestantizmus magyarországi röpiratokban*, Történelmi Szemle, 2017/1, 137–138.

⁶ *A protestáns gályarabság 18–19. századi kutatástörténetéhez* S. VARGA Katalin, *Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve*, Bp., Universitas, 2008, 12–16; CSORBA Dávid, *Svájci források a magyarországi gályarabok történetének kutatásához* = Mártírium és emlékezet, i. m., 166–178.

kezdve Európa számos országában és nálunk is jellemzővé vált a *nemzeti panteonizáció* folyamata, azaz a „nemzet kollektív emlékezetét reprezentáló (imaginárius) dicscsarnok” *nyelvi, retorikai* megalkotása. Majd ennek nyomán (tervek szintjén legalábbis) egy valódi panteon felépítése és működtetése lett a cél, amellyel a „nemzet kollektív emlékezetét” akarták megjeleníteni.⁷

A több példa közül most csak egyre utalok. Rácz Károly gályarabokról szóló egyik monográfiájáról (mely a pozsonyi rendkívüli törvényszék 1674. március 5-i összehívásának szinte napra pontosan a 200. évfordulóján jelent meg) Balogh Ferenc írt recenziót. Ebben, metaforikusan, az emlékezés konkretizálódásáról és tárgyiasuló kiábrázolásáról szólt. Balogh szerint Rácz könyve „*irodalmi emlékoszlop* gyanánt [tanúskodik arról], hogy a hálás kegyelet 200 év után is munkál, sugallat által vont egy ifjú szerzőt, hogy *a vértanúk mohosult sírjaira gyászkoszorút kössön*, s a kiszenvedett egyházi és tanférfiúk neveit és tetteit felmutassa *egy koszorúba fűzve*”.⁸ Balogh – 1874-es naplójának egyik bejegyzése szerint – a vésztörvényszék március 5-i kezdetének 200. évfordulóját követően néhány nappal két teológus tanítványát hívta meg ebédre. A beszélgetés közben felvetette, hogy két év múlva meg kellene emlékezni a gályarabok szabadulásáról. Így is lett: 1876. február 11-dikén a debreceni teológia Balogh által irányított Hittanszaki Önképző Társulata (HÖT) valóban megülte a szabadítás 200 éves évfordulóját, kollégiumi tanárok, diákok és mások részvételével.⁹

A reformáció emlékűnepe és a gályarabok

A február 11-i ünneplés a későbbi évtizedekben nem tért vissza, a gályarabokra való emlékezés az 1880-as években a reformáció évfordulójához kezdett kötődni. Bár a magyarországi református iskolákban csak 1900-tól tették kötelezővé október 31-e megülését, viszont a debreceni kollégium diákjai és tanárai már 1889 óta bekapcsolódhattak a HÖT által a teológusoknak szervezett, ettől kezdve évi rendszerességgel megtartott alkalmába. Ennek bevezetése szintén Baloghhoz kötődik, aki elsősorban a 19. századi genfi ünneplések példáját, illetve a németországi mintákat ismerte.¹⁰

⁷ PORKOLÁB Tibor, „Nagyjainknak pantheonja épül.” *Közösségi emlékezet, panteonizáció, emlékbeszéd*, Bp., Anonymus, 2005, 5–6, 55, 69.

⁸ RÁ CZ Károly, *A pozsonyi vértörvényszék áldozatai 1674-ben*, Sárospatak, Steinfeld, 1874; BALOGH Ferenc, *Könyvismertetés*, Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Fügylmező, 1874/4, 201.

⁹ BALOGH Ferenc, *Debreceni Napló (1866–1884)*, DEENK Kt., Balogh Ferenc hagyatéka, Ms 28/4, 431; BALOGH Ferenc, *A Debreceni Református Kollégium története adattári rendszerben*, Debrecen, Hoffmann és Kronovitz, 1904[–1915], 678.

¹⁰ *Az ünneplés 19. századi történetének újabb szakirodalmából* ld. ITT ZÉS Gábor, *Reformáció és ünnep: Hogyan lett október 31-e a reformáció kezdetének évfordulója?*, Credo, 2017/3–4, 47–63.

Noha a magyarországi protestáns egyházakban már évszázadok óta tartottak reformációs megemlékezéseket, ezek korábban jórészt a centenáriumokhoz kötődtek. Az 1817. évi jubileumot követően ugyan több évben is előfordult az ünneplés, ez azonban lassan vált rendszeressé a magyarországi protestáns gyülekezetekben, különösen a reformátusság körében. Az évente tartandó gyülekezeti alkalmat az 1881/82-es alkotmányozó zsinat írta elő. A zsinat első ülészakának hivatalos nyitó istentiszteletét éppen a reformáció emlékünnepén, 1881. október 31-én tartották Debrecenben.¹¹ Október 31-e megünneplését a zsinaton létrehozott „első közalapi törvény konstituálta”. A Közalap bevételi forrásai közé sorolták az október utolsó vasárnapján tartandó istentisztelet perselypénzjövödelmét.¹² A generális konvent jegyzőkönyvei alapján azonban megállapítható, hogy éveken keresztül küzdöttek azért, hogy a gyülekezetekben legyen valamennyi adomány, illetve egyáltalán megtartsák az ünnepet.¹³

Bár a HÖT 1889-től rendezett évente emlékünnepet, a társulatban korábban is megemlékeztek néhányszor a reformáció valamely jeles személyéről, eseményéről. Ezek tartalmi szempontú előzményét jelenthetik a rendszeres október 31-i alkalmaknak. Az első reformációs emlékünnepélyt a HÖT 1889. október 31-én este, a Kollégium dísztermében tartotta. A diákokon és tanárokon kívül lelkészek, illetve más városi vendégek is részt vettek. Szavalatok, emlékbeszédek és kórusénekek hangzottak el. Az alkalom alapító jellegére Csiky Lajos professzor is utalt, jelezve, hogy a HÖT „ezzel inaugurálta a reformációi emlékünnepélyek tartását, [és] maradjon is meg ezentúl évről-évre”. Az emlékezés november 10-én, vasárnap délelőtt a Kollégium Oratórium termében is folytatódott, a reformátorokról szóló alkalmi prédikációval.¹⁴

A következő években állandósultak az ünneplés elemei és helyszínei. 1890-től kezdve – amikortól a teológusokon kívül is évről-évre növekvő számú közönség vett részt – egyre nagyobb hangsúllyal jelent meg mind az emlékbeszédekben, mind a tudósításokban, hogy az ünnepély a református egyház prosperálásának jele, felekezeti identitás erősítő esemény. 1892. október 31-e volt az első alkalom, amikor az emlékező teológusok és professzoraik kiléptek a kollégiumi keretek közül, ugyanis a dísztermi alkalom után éttermi díszvacsorát tartottak.¹⁵ A későbbi években ez az új programelem is rögzült.

¹¹ BARÁTH Béla Levente, *Az 1881/82. évi debreceni alkotmányozó zsinat és egyházpolitikai jelentősége*, Mediárium, 2009/1–2, 7, 10.

¹² *Egyházi törvények az Evangéliom szerint Reformált Magyarországi Keresztény Egyházban*, kiad. TÓTH Sámuel, Debrecen, Városi ny., 1882, 52.

¹³ Ld. pl. A Magyarországi Ev. Ref. Egyház Egyetemes Konventjének jegyzőkönyve, Budapest, 1894. évi ápril hó 24–27. napjain, kiad. TÓTH Sámuel, Debrecen, Városi ny., 1894, 23.

¹⁴ DPL, 1889. nov. 2., 404–405; Közl., 1890. jan., 27–28.

¹⁵ Közl., 1892. nov., 1–9, 11–12; DPL, 1892. nov. 5., 363.

A debreceni református sajtó cikkeiben – az országos lapokhoz hasonlóan – az 1890-es évek elejétől egyre gyakrabban taglalták a katolicizmus nemzetközi és hazai előretörését, s többször írtak arról is, hogy egyre látványosabban jelennek meg a városi térben. Az effajta tudósításokat, valamint magának a reformáció emlékünnepevényének a megszervezését és rítusait a 19. század végén ország- és Európa-szerte felerősödő egyházpolitikai ellentétek kontextusában érdemes elhelyezni. Ezek szerint a politikailag és kulturálisan növekvő jelentőségű *ultramontanizmus* (vagyis a Rómához lojális, hazafiatlannak bélyegzett, dogmatikus katolicizmus) a protestánsokhoz képest sokkal nagyobb hatású munkát tudott végezni ekkoriban: a klérus segítségével társadalmi egyesületeket alapítottak és komoly sajtótámogatást építettek ki. A magyarországi protestánsok e tendenciát mindenképpen meg akarták állítani. E – német mintára – *kulturkampf*-nak nevezett folyamatban látták fontos eszköznek a protestánsok a reformáció történetének aktualizáló interpretációját, illetve kezdték rendszeresíteni a kommemorációs gyakorlatokat.¹⁶

A katolikus terjeszkedés Debrecenben is több vonatkozásban volt érzékelhető. Szembetűnőek voltak például „a rendkívüli nagy fénnel megtartott különféle körmenetek”, továbbá a katolikus oktatási intézményrendszer és infrastruktúra kiépülése, valamint a protestánsok erős hangsúllyal foglalkoztak azzal is, hogy a katolikusok 1893 februárjában miképpen ünnepelték meg XIII. Leó pápa ötvenéves püspöki jubileumát Debrecenben (ahogyan a világban másutt is). Ez utóbbiról bíráló hangon írtak a tudósítások, külön kiemelve a Szent Anna templomon kívülről is feltűnő, látványos elemeket, reprezentációs célú díszítéseket.¹⁷ A katolikusok városi térnyerését bíráló megjegyzésekhez hozzájárult a debreceni reformátusok frusztrációja amiatt, hogy a századforduló környéki évtizedekben a katolikusok lélekszáma jóval gyorsabban nőtt, mint az övék.

1894-ben a debreceni reformációi ünnepség szorosan összekapcsolódott a Tiszántúli Református Egyházkerület első alkalommal megszervezett ún. *egyházi értekezletével*, melyet éppen október 31-re hívtak össze. A korabeli tudósítások szerint felekezeti identitást erősítő céllal választották ezt az időpontot, egyébként nemcsak Debrecenben, hanem a dunamellékiek (egy nappal korábban) Budapesten is.¹⁸ Az október 31-i nagyszabású debreceni rendezvények miatt a HÖT a maga szokásos alkalmát csak az előző nap délutánján tudta megtartani a Kollégium dísztermében. Minden bizonnyal a másnapi esemény is hozzájárult ahhoz, hogy különösen nagyszámú közönség látogatott el erre, s a demonstratívként értelmezhető tömeget a katolikus–protestáns ellentét összefüggésében is hangsúlyozták a beszámolók. A tiszántúli egyházkerület egyházi értekezletét megnyitó

¹⁶ RADA, i. m.

¹⁷ *Wolafka Nándor emlékezete, 1852–1906*, Debrecen, Debreceni újság nyomdája, 1906, 10; DPL, 1893. febr. 25., 107–108.

¹⁸ KÓSA, Művelődés, i. m., 305.

elnöki beszéd – számos ekkori protestáns megnyilvánuláshoz hasonlóan – aktualizálta a múltat: a katolicizmus sötétségével négy és fél évszázada küzdő protestáns mártírok, gályarabok szenvedéseit emelte ki.¹⁹

A következő évben, 1895. szeptember 21-én az Emlékkertben leleplezték a gályarabok emlékoszlopát. A gályarabok történetének fontosságát előbb ugyan főképpen Balogh Ferenc plántálhatta bele a nagylelkű debreceni református donátor, özv. Hegyi Mihályné Józsa Eufrozina lelkébe, aztán viszont ez az asszony szorgalmazta, illetve egymaga finanszírozta az emlékművet. Erre a Balogh-házaspár és Hegyiné fennmaradt levelezésében is van nyom, illetve Balogh később részletesebben is beszámolt erről. Számos korabeli megjegyzésből kiderül, hogy Balognak nemcsak az 1870-es évek óta zajló szellemi előkészületekben, hanem az emlékmű tényleges létrehozásának, feliratainak és ikonográfiai programjának konkrét megformálásában is komoly szerepe volt.

Balogh az oszlopavató beszédében azt bizonyította, hogy miért indokolt, ha ahhoz a Debrecenhez kötődik a gályarabokra való emlékezés, amely éppen magukban az üldöztetésekben nem volt érintett. Egyik érve szerint a gályarabságról szóló első jelentős emlékirat (a 17. század végén, külföldön latinul és más nyelveken is kiadott *Narratio brevis*) szerzője, Kocsi Csergő Bálint fiatalon Debrecenben tanult (ugyanígy számos más későbbi gályarab is); sőt, a nápolyi hajóról éppen a debreceni lelkészeket tájékoztatta 1675. október 5-i levelében, elpanaszolva rettenetes helyzetüket. Balogh másrészt azért is tartotta indokolt helyszínnek Debrecent az emlékezésre, mert a gyászévtized idején, éppen védettsége miatt, menhelye lett az üldözötteknek.²⁰ Balogh érvei jogosak voltak, de azt rögzíteni kell, hogy a református egyháztörténész *szükségesnek látta* bizonyítani, hogy miért e városban jött létre az emlékhely. Úgy látszik, ő is érezte, hogy Debrecen, mint a gályarabok „emlékezetét hordozó topográfia” mégsem egészen egyértelmű, hanem, legalábbis valamelyest, választott és esetleges.²¹

Az emlékoszlop 1895. szeptember 21-i leleplezése két további alkalomhoz kapcsolódott. E napon volt ugyanis a Tiszántúli Református Egyházkerület őszi közgyűlésének megnyitója, valamint 61 ifjú lelkész ünnepélyes felavatása. A három eseményt (és a megjelent tömeget) az 1894/95-ös egyházpolitikai törvények kapcsán kibontakozó társadalmi viták és a növekvő katolikus–protestáns felekezeti feszültségek időszakában a városi reformátusság demonstratív megjelenítésére használták fel. A gályarab-oszlopnál újabb ünnepséget az emlékmű leleplezésének első évfordulója alkalmából, 1896 szeptemberében tartottak.²² Ezután néhány évig nincs ilyennek nyoma, sem szeptemberben, sem az október 31-i emlékezéseken.

¹⁹ DPL, 1894. nov. 3., 545–547; 559–560.

²⁰ DPL, 1895. szept. 28., 476.

²¹ Vö. PORKOLÁB, i. m., 60.

²² DPL, 1896. szept. 26., 499.

1899 tekinthető fordulópontnak az Emlékkert térmorfológiájának és az ottani kommemorációs gyakorlatoknak a történetében. Az év nyarán ugyanis elszállították a levert szabadságharcra utaló, 1867 óta ott álló allegorikus oroszlánszobrot, és augusztus 2-án, a debreceni csata 50. évfordulóján a csigekerti Honvédtemetőben állították fel. A debreceni közgyűlési határozat ugyan kimondta, hogy emiatt „a város belterületén az 1848-iki nagy időkből egyetlen emlékjel sem maradt”, mégis mintegy három évig, egészen 1902. augusztus 2-ig kellett várni a haldokló oroszlán helyére tervezett Szabadságszobor leleplezésére.²³ Ezzel együtt viszont a korábbiaknál nagyobb szerepet kapott a gályarabok emlékoszlopa mint protestáns kommemorációs helyszín. Erre abból lehet következtetni, hogy 1899 szeptemberében újra felelevenítették a gályaraboszlop 1895. őszi felállítási alkalmát. 1900-tól kezdve viszont már nem szeptemberben ünnepeltek, hanem az október 31-i megemlékezések menetébe vonták be a gályaraboszlopot. A rítus bővülésnek az is fontos oka volt, hogy – mint már volt róla szó – éppen 1900-tól kezdve vált kötelezővé a reformáció kezdetének évi rendszerességű megünneplése az összes hazai református iskolában. Előbb a Magyarországi Református Egyház 1900. áprilisi, Budapesten tartott Egyetemes Konventjén szavazták meg, nem sokkal később a tiszántúli református egyházkerület közgyűlése is elfogadta. A református iskolákban kötelezővé tett emlékezésnek azért is volt tétje, mert az 1881/82-es zsinat óta, az akkori határozat ellenére is alig sikerült gyülekezeti szinten „bevinni e par excellence protestáns ünnep megtartását”, illetve a pénzgyűjtést a közalap céljaira.²⁴

1900. október 31-én Debrecenben a szokottnál még nagyobb szabású, új elemekkel gazdagított alkalmat tartottak. Ezúttal immár a zsúfolásig megtelt Nagytemplomban volt az istentisztelet, melyet követően, a reformációs emlékünnepek sorában első alkalommal, nyílt téren, az emlékoszlopnál is megemlékeztek a gályarabokról. Ekkor csatlakozott, koszorút helyezve el, a délelőtt még saját körében ünneplő református felsőbb leányiskola és tanítónőképezde tanári kara és diáksága. Délután a HÖT megtartotta az 1889 óta szokásos reformációs ünnepségét is, az akadémiai ifjúság és a tanári kar jelenlétében. A nagyobb nyilvánosság felé nyitás jegyében az ünnepnapról emlékfűzet jelent meg.²⁵

²³ HAMAR László, *A debreceni Szabadságszobor története*, Debrecen, Városi ny., 1902, 10–22; DFL, 1901. febr. 1., 16.

²⁴ A Magyarországi Ev. Ref. Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1900. április 24–27. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve, kiad. SASS Béla, Debrecen, Városi ny., 1900, 56, 8.

²⁵ Közl., 1900. nov. 1., 26–27; DFL, 1900. nov. 1., 15; DPL, 1900. nov. 3., 654–655; A reformáció 1900. évi október 31-ik évfordulóján a debreceni ev. ref. főisk. által rendezett ünnepély alkalmából, szerk. BARTHA Béla, Debrecen, Hoffmann és Kronovitz, 1900.

1901. október 31-én az előző évihez képest is nagyobb léptékű, immár nemcsak a gályarab-emlékműnél, hanem a belváros még tágabb terében érzékelhető ünnepséget tartottak. Csiky Lajos teológiai dékán prédikációja szokás szerint aktualizálta a reformációkori küzdelmeket. Az istentiszteletet követően – az előző évihez hasonlóan – a gályarabok emlékoszlopánál folytatódott a közös emlékezés. Az emlékkerti alkalomnak egyrészt az volt az újdonsága, hogy hosszabb volt és több elemből állt, mint 1900-ban, másrészt a megrendezésével ebben az évben – és ettől kezdve a következőkben is – a HÖT volt megbízva. (Így viszont délután már nem tartották meg a saját dísztermi rendezvényüket.) Özv. Hegyi Mihályné előző évben keltezett alapítványának kamatját – és ettől kezdve éveken keresztül mindig – olyan ifjúnak adták, aki a gályarabok emlékeztére a legjobb alkalmi beszédet írja, s melyet felolvashatott az emlékoszlopnál. Este mintegy száz fős társasvacsorát tartottak az Angol királynőben. Az 1901. évi alkalomról is készült emlékkiadvány.²⁶

Egy újságcikk arról számolt be, hogy a reformátusok az 1901. évi ünnepségen milyen látványosan használták a városi tereket: „igen helyesen! a piacon végig felvonultak az egyház leánynevelő intézetének növendékei is. Helyesnek mondjuk ezt az impozáns felvonulást azért, mert ha másból nem, ebből megtudhatta Debrecen piac-utcai közönsége, hogy ma a *református* Debrecennek ünnepe van! Erről pedig itt ebben a városban illő tudomást venni még azoknak is, kik felekezetünkhöz nem tartoznak.”²⁷ A reformációs emléknap városi felvonulásának kérdésével más tudósítások is foglalkoztak. Az egyik cikk azt nehezményezte, hogy az október 31-i emlékünnepeken, a katolikus körmeneti alkalmakon megszokottaktól eltérően, nem volt rendőri biztosítás: „kötelességünknek tartjuk, hogy egy dologra fel ne hívjuk a rendőrség figyelmét. Ugyanis: ha a katolikus egyház ünnepélyt rendez, processziókat tart, nemcsak hogy [az] ébernek nevezni szokott rendőrség már az ünnepség kezdete előtt megjelenik, s azokon az utcákon, hol a ceremónia lefolyik, a közlekedést beszünteti; nemcsak hogy a helyi vasút részvény-társaság szünteti be a kisvonal közlekedését; nemcsak a katonaság vonul ki az ünnepség fényének emelésére és a rend fenntartására, hanem annyira tiszteletben kívánják tartani az ünnepélyt, hogy pl. a menet mellett elhaladó más vallásúnak fejből, ha nem emeli meg, kiütik a kalapot. Mi nem kívánjuk, hogy a katonaság vallási ünnepélyünkre kivonuljon, mert hisz a mi ünneplésünk nem a reklám, nem a világ, hanem a lélek ünnepe; nem kívánjuk azt sem [...], hogy a kisvasút közlekedése szüneteljen; hanem igenis azt megkívánnánk [...], hogy [...] [a rendőrség] a mi enemű ünnepélyünkre is küldené ki közegeit,

²⁶ DPL, 1901. nov. 9., 711–712; BALOGH, *A Debreceni Református Kollégium* i.m..680; Évkönyv a Debreceni Ev. Ref. Főiskola akadémiai tanszakairól, 1899–1900, szerk. CSIKY Lajos, Debrecen, Városi ny., 1900, 98; S. SZABÓ József, *Özv. Hegyi Mihályné és a gályarabok emlékoszlópa*, Debreceni Képes Kalendárium, 1902, 34–35.

²⁷ DPL, 1901. nov. 2., 705. (Kiem. eredetiben.)

s a környéken a közlekedést szüntetné be arra az egy órára. Ezt követeli a méltányosság; ezt a tisztesség!”²⁸

E cikkben tehát a református szerző egy katolikus ünnepi gyakorlat mintájára, illetve ennek nyelvi kifejezésrendszerét alkalmazva értelmezte saját felekezeti jelentékeny változásokon átment, kifelé is egyre látványosabbá váló rituális térhasználati gyakorlatát. Ez a 20. század elejére immár nemcsak a Kollégium falain belülre korlátozódott, hanem előbb az éttermi díszvacsorák színhelyére, majd a Nagytemplomra, az Emlékkertre, sőt ezek tágabb környezetére, a Piac utcára is kiterjedt.

A további kutatásról

Azt követően, hogy 1902. augusztus 2-án az Emlékkertben végre felállították a három évvel korábban elszállított oroszlanos emlékmű helyén a szabadság allegorikus szobrát, a park újra módosult térmorfológiai szempontból. Ettől kezdve immár az új monumentum jelentése is befolyásolta nemcsak a március 15-i, hanem minden más ünnep rendjét, az egyes alkalmakon, köztük az október 31-i emléknapon elhangzott beszédek retorikáját, valamint a vonulás menetét. Az új Szabadságszobor emlékezetformáló hatásán túl az Emlékkertben zajló ünneplésekre befolyással voltak a következő néhány év emlékezetpolitikai konfliktusai is. Egyfelől a Kossuth-, illetve a szabadságharc-kultuszt érintő támadások a bécsi udvar részéről, másfelől a Rákóczi-szabadságharc 200 éves évfordulója körül kialakult kommemorációs viták, harmadrészt pedig a Rákóczi-hamvak hazahozatalának előkészítése, majd megvalósulása. A korábbi évtizedekhez hasonló módon volt érzékelhető az egyszerre nemzeti és egyszerre felekezeti jelleg az ünnepi alkalmakon. Az emlékezési alkalmak összetartozása még inkább jellemző volt attól kezdve, hogy a rövid életű Szabadságszobor lebontását követően, ugyanazon a helyen felállították Bocskai máig ott álló monumentumát (1906. november 25-én). Ez utóbbi ugyanis immár nemcsak a gályaraboszloppal együtt értelmezve, hanem önmagában is megjelenítette a nemzeti és felekezeti szabadság összetartozását. Az Emlékkert e térmorfológiai változásainak vizsgálata újabb kutatás célja lehet.

Rövidítések

DFL = Debreczeni Főiskolai Lapok, DPL = Debreczeni Protestáns Lap

Közl. = Közlöny

---

²⁸ DFL, 1901. nov. 4., 37.

Michiel De Ruyterre emlékeztek Debrecenben

Hetei Adrienn

doktoranda, Debreceni Egyetem

A „szabadító”, Michiel de Ruyterre emlékezett 2020. február 11-én a Debreceni Egyetem Néderlandisztika Tanszéke, a Magyar Emlékezhelyek Kutatócsoport és a Debreceni Református Hittudományi Egyetem Egyháztörténeti Tanszéke. Február 11-én volt 344 éve, hogy a holland De Ruyter admirális 1676-ban 26 magyar protestáns prédikátort szabadított ki a gályarabságból. Ebből az alkalmából, valamint a Nagytemplom mögötti Emlékkertben található Gályarab emlékoszlop leleplezésének 125 éves évfordulója alkalmából tartottak megemlékezést a Debreceni Református Kollégium Kistanácstermében.

Michiel de Ruyter neve a magyarok számára talán kevésbé ismert – hisz magyar vonatkozása „csak” a magyar protestáns lelkészek kiszabadításával kapcsolatosan van –, a hollandok számára viszont annál inkább nemzeti hősként, a hadtörténet egyik leghíresebb tengernagyaként ismert. De Ruyter a 17. században a holland flotta parancsnoka volt. Már kisgyermek korában, mindössze 11 évesen hajóinasként dolgozott egy hajón, majd rá 3 évre, 14 évesen már a holland hadseregben szolgált. Nevét többek között az első angol-holland háború után ismerték meg, amikor 1652-ben az angol támadásnak ellenálló hadiflottát irányította. A második angol-holland háborúban már a holland flotta parancsnokaként vett részt, és a Temzénél vívott támadás során újból legyőzte az angolokat. A De Ruytert és a magyarokat összekapcsoló eseményre 1676-ban került sor, amikor a tengernagy Szicília partjai mentén, utolsó tengeri útja során a francia flottával ütközött meg. Ekkor sikerült az admirálisnak kiszabadítania azt a Nápolyban raboskodó 21 református és 5 evangélikus magyar lelkészt, akiket Pozsonyban gályarabságra ítélték. Erre a nemes cselekedetre emlékeztet tehát minden debrecenit és magyart a Debreceni Nagytemplom Emlékkertjében álló, 1895-ben Hegyi Mihályné kezdeményezésére felállított Gályarab emlékmű, melyen a következő felirat található: „De Ruyter Mihály hollandi tengernagy, a szabadító, 1676. február 11.”¹

Erre az immár 344 éve történt szabadításra volt hivatott emlékezni a február 11-i emlékülés. Az eseményt Dr. Baráth Béla, a Debreceni Hittudományi Egyetem tudományos rektorhelyettese nyitotta meg. Az ünnepségen több érdekes előadást is hallhattak a vendégek. Elsőként Dr. Fazakas Gergely, a Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének igazgatója tartott előadást *Emlékezés az emlékezőkre. A gályarabok oszlopa és a debreceni reformátusság ünnepelési gyakorlata a 19–20. század fordulóján* címmel, melyben

---

¹ Lásd bővebben: BITSKEY István és PUSZTAI Gábor (szerk.): *Michiel de Ruyter és Magyarország*. Debreceni Egyetem Néderlandisztika Tanszék. Debrecen, 2008.

részletesen ismertette a Nagytemplom és a Református Kollégium között található Emlékkert történetét. Az emlékülés folytatásaként egy 45 éve forgatott holland dokumentumfilm vetítésére került sor, amely a Református Kollégium akkori diákjainak a Gályarab emlékműnél tartott megemlékezését örökítette meg. A kisfilm érdekessége – és a közönség számára igen nagy meglepetése –, hogy az ülésen résztvevő következő két előadó, Dr. Győri L. János (a Református Művelődés- és Iskolatörténeti Kutatóintézet igazgatója) és Dr. Gaál Botond (az MTA doktora), illetve az előadásokat követő koszorúzásban résztvevő Dr. Fekete Károly püspök is jelen voltak a filmben megörökített eseményen. A dokumentumfilmet követő két előadásban Dr. Győri L. János és Dr. Gaál Botond emlékeztek vissza a felvételen látható 1975-ös ünnepségre.

Az emlékülés a *Gályarab* emlékoszlop koszorúzásával zárult. Dr. Pusztai Gábor, a Debreceni Egyetem Néderlandisztika Tanszék vezetőjének köszöntője után a Tiszántúli Református Egyházkerült püspöke, Dr. Fekete Károly; a Református Hittudományi Egyetem rektora, Dr. Kustár Zoltán; majd Dr. Pusztai Gábor és Dr. Baráth Béla is lerótták tiszteletüket, és elhelyezték koszorúikat az emlékmű előtt. Bár az emlékoszlop február 11-i megkoszorúzása az utóbbi évek tapasztalata alapján hagyománnyá vált, 2026-ban a gályarabok kiszabadításának kerek évfordulójára, egészen pontosan a 350. évfordulójára fog emlékezni Debrecen, melynek alkalmából remélhetőleg újból egy hasonlóképp bensőséges hangulatú megemlékezéssel fogunk tisztelni.

Kántus és emlékezet
A debreceni Főiskolai Énekkar 1861 és 1924 közé eső hat
évtizedének története az emlékezhelyek tükrében (2. rész)

Kovács Gergely
középiskolai tanár, Debreceni Református Kollégium Gimnáziuma

1892 előtt a Debreceni Református Kollégium Kántusának tagjai csak annyit tudtak énekkaruk múltjáról, hogy története régi időkre vezethető vissza. Az énekkar jegyzőkönyvének bejegyzései ezért kiemelt szerepet kaptak. A jegyzői feladat jelentőségét jól jelezte a legációs előválasztásnál élvezett előny is: a sátoros ünnepeken a tanulmányi előmenetele által biztosított helyénél tízzel előbb választhatott számára – általában anyagilag – előnyösebb gyülekezetet, ahol istentiszteleti szolgálataért tiszteletdíjat kapott. Viszonyításképpen: a karelnök húsz, a szólamvezetők 15 „legényelőnyt” élveztek (Nagy 1938, 53–54). Az előző évtizedek hiányát érezték a Kántus tagjai, hiszen nem tudtak konkrét térhez és időhöz kapcsolható hagyományba kapaszkodni, ezért a pontos feljegyzések jelentették a csoportidentitás egyik alapját. Természetesen a rendszeres próbák, szereplések és szolgálatok állandóságot jelentettek, viszont az iskolai kórus jellegéből adódóan évente cserélődő tagságnak nem állt rendelkezésére egy, a mitikushoz nagyon hasonló igazodási pont, amikortól egységes csoportként tekinthettek magukra. A Főiskolai Énekkar jegyzői tudatosan igyekeztek pótolni a korábbi történeti tények hiányát, megteremtve egyúttal saját jelenükben a történeti távlatot is. Ehhez a törekvéshez hozzájárult egy másik, társadalmilag többrétű szokás is, mégpedig alapítványok létrehozása az énekesek jutalmazására, melyek közül néhánynak a története és jelentősége meghatározó volt a vizsgált évtizedek során.

Alapítványok és a kegyes alapítók emlékezete

Balogh Ferenc Alapítványi törzskönyve, melyben 1911-ben összegyűjtötte a Kollégium javára tett összes ismert alapítványt az alapítók életrajzi adataival együtt, a kegyes alapítók emlékezhelyeként is szolgál. A hosszadalmas kutatás eredményeként megszületett kiadvány előszavában a szerző is kiemelte annak jelentőségét: „Itt volt az ideje, hogy a tudott 1432 jótevő iránt a hála és kegyelet sugára feltündökljön s a névtelen hősök is az emlékezet világában feltámasztásának mohos sírjaikból. Így válik e mű a kollégium valódi aranykönyvévé” (Balogh 1911, vi). Az énekkar tagjait támogató alapítványok számára Zákány József nyitotta meg a lehetőséget, amikor 1827-ben lerakta az „Éneklő tanuló ifjak Cassája” tőkéjét 450 forinttal. Ettől kezdve a kollégiumi alapítványoktól elvá-

lasztva kezelhették a Kántus vagyont. Az első alapítványtevő, Radnóthy György 1830-ban 1000 váltóforintot hagyott „a jó ízlés és érzésbeli pallérozódás előmozdítására a debreceni főiskolában szépen gyarapodó éneklő és muzsikáló intézet fundusának szaporítására” (Uo., 213.).

Az alapítványok száma a század második felében gyorsan emelkedett. „Az 1904–5. évi költségvetés szerint az énekkari pénztár teljes vagyoni ereje 82.954 korona” volt (Balogh 1904, 94). Nagy Sándor kántustörténeti monográfiája összesen 57 Kántust segítő alapítványt sorolt fel 1938-ban, hozzátéve, hogy a „régbbi alapok elértéktelenedési éve óta az alapítók leszármazottai, vagy az egyesület barátai szoktak volt az egyes emlékünnepeken a tagok jutalmazására küldeni” (Nagy 1938, 111). Az általa említett 57 alapítványból 50-et létesítettek 1924-ig. A huszadik század elején pedig valóban jellemzővé vált az a gesztus, hogy temetés után a hozzátartozók vagy egy-két lelkes támogató – például Márk Endre egyházkerületi és kollégiumi ügyész rendszeresen – vacsorára hívta meg a kórust, vagy pénzt adományozott ilyen célra, esetleg bort és vacsorát küldött.¹

A legnagyobb jelentőségű alapítvány a szerb származású Tököli Sabbás (Sebők vagy Száva) királyi tanácsos, aransarkantyús vitéz nevéhez fűződik, aki a magyarországi szerb kisebbség legnagyobb jötevőjeként és a pesti Tököliánium létrehozójaként is ismert. Tököli Sabbás 1813-ban debreceni látogatása alkalmával hallotta az énekkar harmóniás énekét, mely olyan nagy hatással volt rá, hogy röviddel halála előtt, 1842. augusztus 28-án kelt alapítványlevelében 1000 konvenciószüest forintos (azaz 2500 váltóforintot érő) alapítványt tett azzal az egyszerű kitéttel, hogy a kamat fele minden év január 26-án tartandó „harmonika énekgyakorlással, a köszönet emlékezetbe hozattatván, a legjobb három éneklő közt az érdemek szerint osztódjon fel” (Balogh 1904, 649). Születése centenáriumán, 1861. január 26-án a nagyszabású hangversenyt követő 170 terítékes vacsorán határozták el a városi zenede megalapítását, melyhez a debreceni polgárok jelentős összegekkel járultak hozzá. Bár a kegyes alapítóra emlékező januári hangversenyek a századfordulóra szűk körűre korlátozódtak, az alapítványtevő emléke egészen a második világháborúig élt, arcképe a kántusterem falát ékesítette (Tóth 1941, 167). Nemzetiségi származása jó lehetőséget biztosított arra, hogy a Kollégium diáksága felvegye a kapcsolatot a magyarországi szerb diákokkal, akik az említett 1861-es ünnepségre ugyan nem érkeztek meg Pestről, viszont „[i]gaz, meleghangú válasz adatott” a meghívásra és egy viszont meghívó a Matica Srbska augusztusi emlékünnepeire. (Uo.)

A januári emlékhangverseny többször is kapott aktuálpolitikai felhangokat. „A Bach-korszakban éveken át jóformán ez volt az egyetlen alkalom, amikor – felhasználva az ünnepség „házi” jellegét – Debrecen magyarsága a templomon

---

¹ 1910. március 5-én este 8 órakor az Angol Királynő kisétermében Márk Endre 100 koronás és Szikszay Lajos 20 koronás adományából kántusivást tartottak, vacsorával egybekötve (Jkv. 1906–1924, 89).

kívül is szabadon összegyülekezhetett, kisírni magát a Verdi Nabuco-jának örökszép dallamán és szövegén, a babiloni foglyok énekén” (Révész 1943, 4). Ezt a zsidó-magyar sorspárhuzamra épülő, allegorikusságában Arany János nagyörösi történelmi balladáinak világát idéző utalást Jókai Mór is megörökítette, igaz, kissé más kontextusba, a szabadságharc előtti időbe helyezve. *A kőszívű ember fiai* című regényében Baradlay Kazimir temetésén a főiskolai kántus „maga is eszköze, sőt, társtettese lesz a tabutörésnek, a haldokló akaratával szembeni »lázádsnak«,” nevezetesen, hogy az özvegy minden tekintetben az ellentétét cselekszi az elhunyt végrendeletében foglaltaknak (Hansági 2013, 93). A Rabszolgakórus éneklése a végakarat szerinti zsoldárok helyett Jókainál egy valós, anekdotikus esemény poétikai célú átformálásaként nagyban hozzájárulhatott a Kántus országos híréhez is.

Még „a nagy összeomlás romjai alatt,” 1919-ben is ragaszkodtak a diákok Tököli Sabbás hagyományához, habár ekkor csak nyolcan tudtak összejönni az eseményre.² Egyetlen alkalommal nem tartották csak meg, 1920-ban, amikor „a román megszálló hatalom a román himnusz eléneklését kötötte ki a kántus-ünnepély megtartásának föltételül” (Révész 1943, 4). A temesvári születésű, magyar érzelmű szerb alapítványtevőre a megszállók himnuszával nem akartak emlékezni. Tököli Szávaként azonban még évekkal az alapítvány elértéktelenedése után is emlékeztek hajdani jótevőjükre.³ Tököli Sabbás példája kijelölte az utat a halhatatlanság felé: a következő évtizedekben egyre szaporodtak a kisebb-nagyobb összegű alapítványok, általában csak annyi kikötéssel, hogy az évente megrendezett (ingyenes) hangversenyeken hangozzon el a „kegyes alapító” neve. Több száz forint, később korona osztatott ki ezeken az alkalmakon, amely összegeket az emlékkoncerteket megelőző választmányi üléseken ítélték oda az arra érdemes tagoknak. A temetési stóla és a legációk jövedelmek mellett ezek a pénzjutalmak is komoly ösztönző erőt jelentettek az énekeseknek, hogy a próbákat rendszeresen látogassák, a szolgálatokon és fellépéseken pedig fegyelmelmenten megjelenjenek.

A Kántus tanévét az állandó időponthoz kötött alapítványi hangversenyek köré szervezték. Az 1870-es években, amikor az énekkar alakuló közgyűlésére csak viszonylag későn, november elején került sor, az egyik első napirendi pont a november 18-iki V. Nagy Lajos emlékhangversenyre való készülés és a jutalmak szétosztása volt. Vajdai Nagy Lajos⁴ 1863-as végrendeletében 1050 ezüst-

² „A kényszerítő körülmények még azt sem engedték meg, hogy... egyszerű próba óra keretei között tartsuk meg... nyolcan jöttünk össze kegyeletünk tanújelét adni” (Jkv. 1906–1924, 305).

³ Vö. Révész Imre és Tóth Béla írásai az 1940-es évekből (Révész 1943 és Tóth 1941).

⁴ V. Nagy Lajos vajdai földbirtokos és jószágigazgató 1803-ban született, 1848-ban nemzetőr hadnagyként szolgált. Lakóhelyén iskolát és tanítólakot építtetett. „Debrecen iránti érdeklődése a legátus ifjak dalai után fejlődött.” Jószágigazgatóként, 1837-

forintot hagyott az énekkarra, melynek kamatait mindig halála évfordulóján, november 18-án osztották ki. Az első alkalommal még nem nyilvános megemlékezésen özvegye, az egyházkerületi főgondnok, az iskolaügyész, a két iskola (akadémia és gimnázium) tanárkara és ifjúsága volt jelen. Összesen 38 énekes kapott beosztása, szolgálati ideje és szorgalma szerint súlyozott jutalmat⁵ (Jkv. 1861–1891, 99). A zártkörű ünnepély később még kisebb közönség előtt folyt. 1873-ban a „családias színezetű ünnepély” résztvevői az özvegyen és pár rokonon kívül az énekkar tagjai voltak (Uo. 155.). 1881 szeptemberétől a módosított alapszabályba külön pontban belekerült V. Nagy Lajos alapítványának végrehajtási utasítása (Jkv. 1875–1891, 137). 1893-ban arról határoztak, hogy ettől kezdve „lapok útján értesítetik a közönség az ünnepély megtartásának idejéről és helyéről, hogy így nagyobb szabásúvá legyen az” (Jkv. 1891–1906, 72). 1892-től az alapítványtevő özvegy, néhai Dobozi Erzsébet neve is megjelent a hangverseny elnevezésében. Az emlékhangversenyeken – felügyelő tanársága idején – Balogh Ferenc rendszeresen lelkesítő beszédek tartott, melyekben az alapítványok és az adakozás fontosságára, valamint az énekkari munka kitartó folytatására emlékeztette a hallgatóságot. Visszavonulását 1898-ban, a novemberi hangversenyen jelentette be (Uo., 196).⁶

Az őszi megemlékezésnél jelentősebb hangverseny tavaszra esett. 1867. március 5-én, Nagy József alapítványtevő⁷ halála évfordulójának napján tartották meg először azt a nagy nyilvánosság elé szánt hangversenyt, melyen a későbbi években minden további alapítvány jutalmát is kiosztották. A Nagy József által hagyományozott 2000 forint kamatának harmadrésze, a földj, 33 forint 33 kraj-

---

ben Bojton megismerkedett Nagy Imre debreceni diákköltővel, akit rávett, hogy fordítson le egy szatirikus költeményt (Fürstenberger phosphorus, oder die Allerwelt pfaffen Harlekin), amit aztán nem sikerült kiadatnia. Ő maga is foglalkozott irodalommal. 1848 után vette el a régi családból származó Dobozi Erzsébetet (Balogh 1911, 329).

⁵ A négy protokántor (szólamvezető) 5–5 forintot, öten 2,50–2,50 forintot, nyolcan 2–2 forintot, kilencen 1,50–1,50 forintot, tízen 1–1 forintot, ketten 50–50 krajcárt.

⁶ Beszéde „mint minden ízében a szónoki emlékbeszéd remek méltán ragadta el s emelte fel a kicsinynek mondható hallgatóságot. [. . .] Lelkesültünk vele mi is, mert talán sosem hallottuk még oly ékesen, oly lelkesen szólani” (Uo.).

⁷ „Nagy József kereskedő, debreceni polgár, a főiskolai Gazdasági tanács tagja. Emeletes háza Széchenyi-utca 1766. sz. Meghalt Debrecenben, 1866 március 5. Sírja a Czegléd-utczai temetőben.” Végrendeletében több ezer forintot hagyományozott még közszükségleti alapra, a jogi tanszékre, a tápintézeti alap tőkéjének növelésére, és külföldi ösztöndíjakra. Még gazdaasszonyáról is gondoskodott, évi 60 forint évjárdékkal (Balogh 1911, 183–185.).

cár⁸ „a legkitünőbb énekes ifjú jutalmazására” fordított (Uo., 185). A századfordulón szokássá vált, hogy a 63 koronás nagydíj a kántusjegyzőt illette, a többi pedig „érdemi kulcs szerint” osztott ki (Nagy 1938, 102).

A március 5-iki hangverseny hamar az énekkar legfontosabb és legnagyobb érdeklődésre számot tartó fellépésévé vált. A jegyzőkönyvi bejegyzések rendszeresen beszámolnak az énekkar szűkösségéről, a városi művelt közönség lelkes tapsáról, a sok „újrázás”-ról. Többször kifejezik azt az igényt, hogy nagyobb teremben tarthassák meg a rendezvényt, amit nem sikerült megoldani.⁹ Az is kiderül, hogy 1877, vagyis az első állandósított, zeneileg alaposan képzett vezető, Mácsai Sándor karnagy megbízatása előtt komoly kihívást jelentett az új darabok betanulása. Ez a hangverseny elsősorban világi darabok, többször operarészletek, később népdalok előadását kívánta meg. Új műveket gyakoroltak be, olykor nehézségek árán, sőt sikerült a kollégiumi zenekart is bevonni az előadásba, mint például 1875-ben.¹⁰ Az ének- és zeneszámok között víg és komoly szavalatok is elhangzottak, majd sor került a felügyelő tanár által tartott emelkedett ünnepi beszéd után a jutalmak kiosztására.

Az esemény hírét gyakran közölték a helyi sajtóban, előzetesen, meghívóként, majd az előadás után, beszámolóként. Az énekkar művészi teljesítményéről az újságok csak ritkán szóltak, de a színházzal és zenedével is büszkélkedő századvégi Debrecen művelt közönsége bizonyára nem ok nélkül tapsolta vissza többször is a Kántust. 1877-ben így írt a névtelen újságíró: „Nem ok nélkül viseltetik városunk mívelt közönsége rendkívüli érdeklődéssel a főiskolai nemes ifjuság által rendeztetni szokott ünnepélyek iránt, mert, bár ők nem állandók, sőt sűrű változásoknak vannak alá vetve, még is, mind az énekekben, mind a zenében bámulatos előhaladásnak vagyunk időről-időre tanui, sőt egyes darabok

⁸ A korabeli viszonyok érzékeltetésére álljon itt néhány férfiruha ára, Salzman Lajos Kistemplom melletti férfidivattermének hirdetéséből: téli hosszú kabát 15–35, téli nadrág és mellény 8,5–12, téli egész öltöny 16–28, ingek 2–4, magyar kalap 2,5–4 forintba került (Debrecen 1877). Mácsai Sándor énektanári fizetése 400 forint volt, melyet a temetési stóllak pótoltak ki.

⁹ 1870. március 5-én: „E nap az énekkarra nézve a siker, a dicsőség napja volt! Sajna, hogy a díszes és válogatott közönséget nem volt képes befogadni a terem, mely úgy a darabok betanulásával küzdésünknek, mint dicsőségünknek, a közönség viharos tapsainak tanúja volt!” (Jkv. 1861–1875, 111). 1874. március 5-én: „A t. közönség ez idén is igen nagy érdekeltséggel viseltetett az ünnepély iránt, annyira, hogy az ünnepély kezdete előtt már többen kénytelenek voltak visszavonulni, mivel a zsufolásig megtelt teremben nem volt hely” (Uo., 158). 1896. március 5-én: „Csak valamivel díszesebb és jóval nagyobb terem állana rendelkezésünkre! 200 főnyi közönséget is alig tudunk elhelyezni, holott jönnének, ha volna hely!” (Jkv. 1891–1906, 129).

¹⁰ „Hosszú idő után először – a főiskolai zenekar is részt vett” a hangversenyen (Uo., 171).

kivitelénél alig ki magyarázhatólag közelítik meg a művészi tökélyt” (Debreczen 1877).

A felügyelő tanár nagy hatású szónoklatait szinte mindig szó szerint közölték a helyi sajtóban. Balogh Ferenc 1882-től kitartóan szorgalmazta, hogy teremtsék meg Mácsai Sándor praeses állandósításának anyagi és szervezeti kereteit (Balogh 1882, 73-74). 1885-ben aztán az emlékbeszéd elhangzása után Révész Bálint püspök – felszólalásában adakozásra felhívó szójátával – elindította az „ének és zenetanszék” megalapításának előkészületeit, mely lehetővé tette az énekkart akkor már nyolc éve vezető Mácsai Sándor tanárként való alkalmazását.

Ebben az évben az emlékhangverseny elnevezése Vecsei Imre nevével gazdagodott,¹¹ aki 1883. március 5-én hunyt el. Végrendeleetének azon kitételét azonban, mely szerint „köteles lesz az Énekkar a családi sírbolt előtt három gyászdal ténnekelni,” a tanárkar nem fogadhatta el, mivel az ellenkezett a kultusz-elveikkel, „az idő zordsága miatt nem is volna ünnepey jellege; nem szív és hála vinné ki oda az éneklőket stb.” A gyászoló család beleegyezett a tanári kar döntésébe, így „az emlékező ünnepey” „a kollégium falain belül” tartatott a Nagy József emlékhangversennyel egy időben, mivel haláluk napja egybeesett (Balogh 1911, 337–338). Az elhunyt végakarátának végrehajtóit az is meggyőzhette, hogy egy már közismert emlékhangversenyen hangozhat el a rendelkező neve, nagy közönség előtt.

A nagy összegű alapítványokhoz időközben kisebb-nagyobb összegek is érkeztek, melyek kamatait szintén a március 5-én tartott hangversenyen osztották szét. Ilyenek voltak a „Magyar–Kegyese alapítvány,”¹² a Kádár István alapítvány,¹³ és a dr. Bruckner Ernőné-alapként nyilvántartott, Gáborjáni Szabó Sándor

---

¹¹ „Vecsei Imre debreczeni tekintélyes építész, Piacz-utcán 7-ik számú emeleti ház tulajdonosa, a főiskolai Gazdasági tanács tagja az egyház részéről 1874 óta. Előkelő barátjai voltak Révész Bálint püspök, Búzás Pál jogtanár stb. Meghalt 1883 márczius 5. Fiai Imre és Zoltán. Neje Bruckner Karolina meghalt 1886 márczius 4.” (Balogh 1911, 337).

¹² „Magyar Gábor debreczeni polgár és presbyter, meghalt 1889. április 21. és Kegyese Juliánna, Magyar Gábor hitvese, meghalt 1889. márczius 26.” „Magyar Gábor száz forintot küldött elhunyt hitvese Kegyese Juliánna emlékére alapítványul az énekkar részére, kamatai... egy énekkari tagnak buzdító díjúl adassék ki... Az alapítók élőszóval tett kijelentése szerint: lehetőleg debreczeni születésű énekkari tagnak.” Felesege halálát röviddel követő eltávozása után Magyar Gábor fia újabb száz forinttal toldotta meg az alapítványt (Balogh 1911, 164).

¹³ 200 forintos alapítvány 1896-tól. „Tette leánya... megörökítendő atyjának emlékezetét... az énekkar emelésére... azon jeles és szorgalmas énekkari tagnak, aki arra érdemesnek ítéltetik” (Balogh 1911, 126).

muel és neje, Veskóci Budaházy Emília emlékére 1905-ben létrehozott 2000 koronás alapítvány¹⁴ (Uo., 393).

A kegyes alapítók között külön említést érdemel az 1905-ben elhunyt özvegy Hegyi Mihályné, a város, az egyházkerület és a kollégium egyik legnagyobb támogatója, akinek a nevét a leginkább emlékezetes és jól látható módon a Nagytemplom mögötti Gályarab-emlékoszlopon örökítették meg. Végrendeletének 17. pontjában jelentős – bár a többi hagyományához képest elenyésző – összeget, ezer forintot hagyott a Kántusra.¹⁵ A Kraszna vármegye főorvosaként működő birtokos atya – Bodossi Józsa Dániel – gyermekeként 1828-ban született Józsa Eufrozina a Dégenfeld családnál megismert jogtanácsos, Hegyi Mihály felesége lett. 32 évi boldog – bár gyermektelen – házasságuk alatt és után is szoros kapcsolatban állt a Dégenfeld- és Tisza-családok gazdag és művelt női tagjaival, sokat utazott, több nyelven beszélt. 1881-ben kezdte meg adakozását. A Gályarab-emlékmű árnyékában feledésbe merült sok más bőkezű adománya, melyek közül a legjelentősebb egy egyetemi tanszék alapjára hagyományozott 20.000 forint volt.¹⁶

Az első világháború utáni inflációt a régebbi alapítványok nem tudták követni. Tököli Sabbás 100 koronája jelképpé vált, akárcsak a tavaszi jutalmak, melyek összesen 786,50 koronás jutalma eltörpült a frissen alapított új alapítványok mellett. Uszó István 20.000 koronás alapítványát már nem is pénzben, hanem természetben tette: két és fél hold földből állt, melynek hasznobére, két

¹⁴ Az alapítólevél szerint: „Édes jó szülei nevét viselje ez alapítvány” (Balogh 1911, 393).

¹⁵ „A főiskolai énekkar (cantus) alapjára, megboldogult jó férjem neve alatt, teszek ezer forint alapítványt, mely a Nagy József-féle énekkari ünnepélyen felemlítendő: a kamat fele adassék ki évenként ösztöndíjjul szorgalmas és jó énekkari tagnak, a másik fele az énekkar fenntartására használtassék” (Balogh 1911, 404). A végrendeletben 2000 forint jutott a református segélyegyletnek, tízezer forint református leánygyermek nevelésére, ugyanennyi a református országos közalapnak, 2000 forint szegény sorsú budapesti egyetemi hallgatóknak, 8000 forint „menyasszonyi hozomány” céljára évente négy férjhez menő leánynak. 700 forintot kapott a Csokonai Kör, hogy férjével közös sírhelyüket rendben tartsák, illetve hogy a Gályarabok emlékoszlopát évente egyszer megkoszorúzzák. Balogh Ferenc megjegyzése szerint: „Századokban születnek ily messzelátásu nagy asszonyok, bibliai vallás, tudomány és a tanuló ifjúság dajkái” (Uo.).

¹⁶ „Történelmi jegyzet, mely a nagy nő lelkületét tükrözi. Az első felszólításra csak kétezer koronát írt alá, de látván a mozgalom terjedését, nyugtalan lévén: talán keveset is ajánlt ily nagy célra? eljött Balogh Ferencz tanárnéhoz, kivel bizalmas barátságban volt s kért bővebb felvilágosítást. A férj hazaérkezése után megmagyarázta neki az egyetem és bölcsészeti fakultás jelentőségét (a két név tette nyugtalanná) s azonnal megbízta a tanárt írja meg az alapító-levelet. Így keletkezett a nagyobb alapítvány” (Balogh 1911, 399).

és fél mázsa búza és egy fél disznó illetve az énekkar tagjait. Az 1924. március 8-iki választmányi gyűlésen Papp Kálmán harmadéves teológus erről az adományról kért felvilágosítást, megemlítve, hogy „annak a kántus céljaira történendő természetbeni kiszolgáltatását szerfölött kívánatosnak tartaná” (Jkv. 1906–1924, 376). A választmány kiküldött két tagot és a jegyzőt „az ügy megvizsgálására és a fél disznó kikényszerítésére.” (Uo.)

Az alapítványtevők arcképei díszítették az énekkerem falait, a kórustagságot a mindennapokban is emlékeztetve jóttevőikre. 1910-ben Kálvin, gróf Dégenfeld József, valamint Eröss Lajos és Hegymegi Kiss Áron püspökök képei mellé Gáborjáni Szabó Sámuel kegyes alapító arcképe is felkerült. Előbbiek Mácsai Sándor és egyes tagok vagy az egész tagság ajándékai voltak, az utóbbit dr. Bruckner Ernő és neje adta az énekkarnak. Természetesen a megörökítés vágya az énekesekben is élt, az 1909/10-es tanév tagsága és választmánya is készített tablót. 1912 októberében született meg az a terv, hogy az énekkerem falába egy emléktáblát helyezzenek el az alapítványtevők neveivel. 85 koronába került volna az egy méter széles és 80 centiméter magas márványtábla, melyen római nagybetűkkel vésették volna bele a 22 nevet a következő felirattal: „A debreceni ref. főiskolai Énekkar alapítványtevői: _ _ _ _ _ Hálás kegyelettel emelték az énekkar 1912/13. évi tagjai” (Uo. 153). Az épületet is érintő beavatkozáshoz felsőbb engedély kellett, amelyet hosszú halogatás után végül nem adtak meg, vagy az ügy elsikkadt. 1913 februárjában annyi derült ki, hogy „az Akadémiai Tanács áttette az ügyet a Gazdasági Tanácshoz felülvizgálatra,” mivel információ hiányában nem dönthettek (Uo. 158).

„A holtakra való emlékezés „vissza- és előretekintő emlékezésre tagolódik” (Assmann 1999, 61). Jan Assmann szerint a természetesebb visszatekintő emlékezés esetén a csoport „a tovahaladó jelenben emlékezetében tartja az elhunytakat, miközben önnön egységének és épségének olyan képét alakítja ki, amely magától értetődően öleli fel őket is” (Uo.). Bár az alapítványtevők nem tartoztak bele az Kántusba diákként, énekesként, nagyban hozzájárultak az énekkar egzisztenciális fennmaradásához, mind az időközön átívelő közösségi, mind az egyes jutalmazottak egyéni életében. Az általuk kijelölt minta rituális keretekben történő rendszeres felemlítése az előretekintő emlékezés aktusaként segített életben tartani az alapítványok nemes hagyományát. „Az előretekintés síkján a teljesítmény és a hírnév aspektusa, a felejthetlenné válás és a dicsőségszerzés útjómódja a fontos” (Uo., 62).

Felhasznált irodalom és források

A Debreceni Ref. Főiskolai Énekkar Jegyzőkönyve 1861 (Jkv. 1861–1875), Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, TREL II-24c 1.

A Debreceni Ref. Főisk. Énekkar Jegyzőkönyve 1869 (Jkv. 1875–1891) Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, TREL II-24c 2.

- A Debreceni Ref. Főiskolai Énekkar Jegyzőkönyve 1891–1906 (Jkv. 1891–1906)*, Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, TREL II-24c 3.
- A Debreceni Ref. Főiskolai Énekkar Jegyzőkönyve 1906–1924 (Jkv. 1906–1924)*, Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, TREL II-24c 4.
- Assmann, Jan, 1999. *A kulturális emlékezet: Írás, emlékezés és politikai identitás a magaskultúrákban*. Budapest, Atlantisz.
- Balogh Ferenc, 1882, *Megnyitó beszéd Nagy József énekkari alapítványozó emlékkünnepélyén 1882. március 5-én Debrecenben*, In: *Debreceni Protestáns Lap*. II/8. (1882. március 15.) 73–74
- Balogh Ferenc, 1904, *A Debreceni Református Kollégium története adattári rendszerben*. Debrecen, Hoffmann és Kronovitz.
- Balogh Ferenc, 1911, *A Debreceni Református Főiskola alapítványi törzskönyve azaz alapítványok, hagyományok és adományok tevőinek sorozata I., II., III. részben 1550-től 1911. évig*, Debrecen, Debrecen Szabad Királyi Város Könyvnyomda Vállalata. Debrecen, 1877. március 6.
- Hansági Ágnes 2013, *A megtartó felejtés. A köszívű ember fiai temetési imájának olvasatai*, In *Alföld*, 64., (2013. június) 81–102.
- Nagy Sándor, 1938, *A Debreceni Református Főiskolai Énekkar (Kántus) 1739–1938*. Hajdúhadház: Kállay János Könyvnyomdája és Lapkiadó Vállalata.
- Révész Imre, 1943, *Thököly Száva emlékezete*, In *Protestáns Szemle*, LII. (1943 január) 4–10
- Tóth Béla, 1940, *Tököly Száva alapítványa a debreceni református kollégiumban*, In *Láthatár, Kisebbségi Kultúrszemle*, XIII./6. (1940. június) 165–167.

Latin feliratos emlékezethelyek Debrecenben

Gesztelyi Tamás

klasszika-filológus, professor emeritus, Debreceni Egyetem

Talán kérdezhetné valaki, mit keresnek itt és most a latin nyelvű feliratok, vagy egyáltalán a latin nyelv. A 16. sz. közepén megalapított Schola Debrecina tannyelvé természetesen a latin volt, ahogy akkor egész Európában. Mily könnyű dolga is volt az európai egyetemekre látogató kollégiumi diákoknak, hogy ott második anyanyelvüket, azaz az alma mater nyelvét használhatták. A tankönyvek és a szakkönyvek természetesen ugyancsak latinul készültek.

Magyarországra az európai kultúrát a kereszténység hozta be. Ennek pedig a hivatalos nyelve a latin volt, miként a tudománynak és az irodalomnak is. A latin nyelvnek volt még egy másik fontos szerepe is a magyar nép történetében. A Habsburg beolvasztó politikai törekvésekkel szemben a köznemesség ellenállási mozgalmának kifejezője lett. Így szinte második anyanyelvvé vált, és ennek tudható be, hogy hegemoniája oly sokáig megmaradt hazánkban. Jó képet ad a különböző nyelvek küzdelméről pl. a Debreceni Kollégium tananyaga. Itt a latin nyelv a 18. századig szinte egyeduralkodónak volt tekinthető. A német nyelv oktatása csak 1769-ben indul meg, de ekkor is nehezen. A magyar nyelv térhódítása még ennél is később kezdődött. A főnévkönyveket (névjegyzékeket) csak 1844-1845-től vezették magyarul. Majd 1871-ben jogerőre emelték, hogy a főiskolai tisztviselők beiktatás kori tudományos értekezésüket latin helyett magyarul mondják el. A magyar tannyelv behozataláról 1795. április 24-én történt végzés. Fő szorgalmazója Domokos Lajos volt. Ez persze nem jelentette a latin nyelv teljes mellőzését. Az ünnepélyes alkalmakra szóló feliratokat, emlékezethely jelölőket egész a 20. század közepéig szívesen írták latinul.

A feliratok többsége a város nagyfontosságú középületein volt elhelyezve. Ezek közül a legrégebbi, az eredetileg Szent Andrásról elnevezett templom volt. A 13. századból származó épületet 1564-ben tűzvész rongálta meg, de 1628-ban késő gótikus stílusban helyreállították. Ez az értékes műemlék 1802-ben a hasznavehetetlenségig leégett. Ezután építették alapjaira a mai Nagytemplomot. A lebontás előtti rajzból megállapítható, hogy 6-6 faragott kőpillérrel 3 hajóra tagolt csúcsíves templom volt. Az 1628-as újjáépítést Rákóczi György komoly segítséggel segítette. Egyik ajtó felett, melyet ő készíttetett, volt egy tojásdad márványlapon a következő felirat (Szűcs 1, 1871, 267 sk.):

SPECTABILIS AC MAGNIFICVS
D(OMI)NVS DN GEORGI RÁKÓCZY DE
FOELSOE VADÁSZ SVPRE CO(M)ES COMIT(A)T(IS)
BORSOD HAS ANTAS IN GLORIA(M) DEI ET
ORNAMENTVM TEMPLI DEBRECENIENSIS
RENOVATI ANNO 1628 FIERI FECIT.
ROM 9, V. 16: NON EST VOLENTIS
NEQVE CVRRENTIS SED MISERENTIS DEI.

(Tekintetes és nagyságos felső-vadászi Rákóczi György Borsod megyei főispán úr készítette ezen ajtófeleket Isten dicsőségére, és az 1628. évben megújított debreceni templom ékesítésére. Pál apostol Rómabeliekhez küldött levelének 9. része 16. verse: Nem azé /a kegyelem/, aki akarja, sem nem azé, aki fut, hanem a könyörülő Istené.)

E bibliai mondat volt jeligéje Rákóczi Györgynek. A kis fekete márványtábla még ma is megtalálható a Református Kollégium Múzeumában.

A Szent András templomtól nyugatra egy különálló torony állt. Vakolatlanul hagyott veres téglái miatt Verestoronynak hívták. Ebben volt az ugyancsak Rákóczi György által ajándékozott harang egészen 1802-ig. E tornyot a harang elhelyezése céljából építették fel 1642-ben. E harangnak külső oldalán egész sor latin felirat volt olvasható. Ezekből mindössze egyetlen részlet maradt meg, a harang külső közepéből kivágott ovális darab, mely ma is a Református Kollégium Múzeumában látható. Rajta a Rákóczi család címere van ábrázolva, mégpedig: hármass halom felett egy kerék, s a felett szárnyát szétterjesztő, s jobb lábával kardot szorító sas, e körirattal (Szűcs 1. 1871, 294):

GEORGI RAKOCZY D(EI) G(RATIA) PRINCEPS TRANSSILVANIAE
PART(IUM) REGN(I) HVNG(ARIAE) D(OMI)NVS ET SICVL(ORUM)
COM(ES)

(Rákóczi György Isten kegyelméből erdélyi fejedelem,
Magyarország részeinek ura, és a székelyek grófja.)

A címer alatt négyszögbe foglalva Rákóczi György jelmondata olvasható:

NON EST CVRRENTIS NEQVE VOLENTIS, SED MISERENTIS DEI.

(Nem azé /a kegyelem/, aki azután fut, sem azé, aki azt óhajtja, hanem azé, aki nek a könyörülő Isten adja.)

A város legrégebbi épületeinek egyike a Református Kollégium. A helyén már 1312-ben letelepedett egy Ferenc-rendi iskola. Az intézményt a mai funkciójában 1538-ban alapították meg, a város birtokába pedig 1556-ban ment át. A debreceni nagy tűzvészek ezt az épületét sem kímélték, s a mai alakja már a 19. század elején jött létre.

A Kollégiumban van elhelyezve egyik leghíresebb tanárának, Hatvani Istvánnak a sírköve. A nagynevű professzor 1718-ban született Rimaszombatban.

Előbb Debrecenben, majd Baselben tanult, ahol orvosi ismereteket szerzett. 1749-től 1786-ig a mértan és a filozófia országos, sőt európai hírű tanára Debrecenben. Leydenben jelent meg elsőrangú természettana 1748-ban az *Institutiones Physicae*. A kollégiumi természettani múzeum számára értékes fizikai eszközöket szerzett be. Felvilágosodott szellemű, a diákságot segítő férfiú. Mint orvos elsőrangú hírben állt. Művei többnyire latinul jelentek meg, s így a tudósvilág előtt könnyen ismertté lett. Komoly munkásságot hagyva maga után, 1786. november 16-án halt meg. Sírkövére a következő feliratot vésték (Lósy-Schmidt 1931, 142 skk.):

α ω
 D. O. M. S.
 STEPHANVS [HATVANI]
 MED. DOCT. PHIL. ET MATH. IN COLL. REF.
 DEBRECINENSI PROFESSOR
 I.COTTVS. BIHAR. T[AB.] JVD. ADSESSOR
 HIC IACET
 NATVS AN. 1718. RIMASZOMBATINI
 LITTERIS IMBVTVS LOSSONT[ZINI]
 ERVDITIS DEBRECINI ACAD[EMIAS]
 HELVET. ET BATAV. SALV[TAVIT BASILEAE]
 VERB. DIV. MIN. ET [MED. D. CREA]
 TVS [REDVX PROFESSORIS M]VNERE
 [PER. AN. XXXVII. FVNC]TVS EST FELICITER
 [DENATVS AN. MDCCLXXX]VI. [D. XVI. NOV.]
 [VIXIT AN. LXVIII.]
 [CVI HOC] MONVMENTVM
 [VXOR] MARIA CSATARI
 FILIAE MARIA ET IVLIANA
 FILII PAVLVS ET STEPHANVS
 L L M M Q P P

A felirat elején látható két görög betű (alfa és ómega) az örökkévalóságot jelentik. A következő négy rövidítés *Deo Optimo Maximo Sacrum* (a legjobb és legnagyobb istennek /emelt/ szent áldozat). Majd a név következik. A római sírkövek mintájára Weszprémi István – aki a feliratot megfogalmazta, és orvostörténeti munkájában le is írta – felsorolja a halott nevének nominativusos alakja után a hivatali tisztségeket és a címeket, melyek után a szokásos befejező formula, a *hic iacet* (itt nyugszik) következik. Ezután a halott életkorára, a hazai és külföldi iskolákban, egyetemeken folytatott tanulmányaira, tanári működésére, halálának időpontjára vonatkozó adatok következnek, és végül a síremlék felállítóinak nevei, a halotthoz való viszonyuk feltüntetésével. A sírkő alján pedig – az utolsó sorban – a *libens laetus, moeste maerensque praepositus* (szívesen, kész-

ségesen, szomorúan és gyászosan elhelyezve) rövidítései olvashatók. A betűk gyakorlatlan mesterre vallanak alakjuk szabálytalanságai miatt.

Hatvani sírköve csak alig másfél évtizedig állott sírja felett. Az 1802-es tűzvész alkalmával a temető egy részét házhelyeknek szétosztották, s ennek Hatvani síremléke is áldozatul esett. Így az ott épülő házba – a rézsútosan kettétört követ – beépítették kerékvetőnek. Szerencsére az írásos oldalát befelé helyezték. A házat 1883-ban kőművesek javították, s május 24-én az éppen arra járó Zimmermann Gyula reáliskolai tanárnak megmutatták a két követ. Ő a betűk tisztogatásával kivette, hogy e férfiú egykor a debreceni főiskolán a filozófia és a matematika professzora volt. Zimmermann ezt mindenekelőtt Kovács Jánossal a múzeum szertárnokával közölte. Miután beszállították, Nagy Pál kollégiumi tanár - aki mindig büszke volt, hogy Hatvani tanszékén ül – fáradságos munka után rájött, hogy a sírkő Hatvanié volt. A szögletes zárójelbe tett szövegrészek ugyanis olvashatatlanok voltak. A síremlék elhelyezésére 1887-ben került sor, a Kollégium második emeleti folyosójának az imaterem és a könyvtár közötti részén, a lépcsőház pillérei által alkotott fülkében. Sajnos az eredeti felirat 399 betűjéből 116 teljesen elpusztult. A végleges restaurációt dr. Lósy-Schmidt Ede végezte el 1928-ban.

Debrecen életének egyik jelentős emléke az Arany egyszarvúhoz címzett patika, mely ma a Déri Múzeumban, teljes felszerelésével kiállítva látható. A rekonstruált bejárat alacsony ajtónyílásának kőből faragott szemöldökgerendáján ez olvasható: BENEDICAT DOMINVS INTROITVM ET EXITVM TVVM 1582. (Áldjon meg az Isten bejöveteledkor és távozásodkor 1582.) „Ez az ajtószemöldökkő állítólag a régi városházába volt beépítve, de már ott is másodlagos helyen. Egykor valamelyik gyógyszerár bejáratát díszítette. Fölötte a falban kőbe faragott Z. A. 1773. monogram, mely Zeininger Antal gyógyszerész nevét jelenti.” (Söregi 1939, 161 skk.) A stilszerűen kiképzett intim kis helyiségben látható az Arany egyszarvú gyógyszerár 1772-ből való egykori felszerelése és berendezése. Az első gyógyszerárat maga a város alapította a 17. sz. végén. A második gyógyszerár volt az Arany egyszarvú, a régi Cegléd utca 3., ma Kosuth utca 6. alatti öreg sarokházban. Ennek 1850 előtti berendezéséből maradtak fenn a kiállított tégelyek, üvegek, festett szekrények (Dankó 1978, 98).

Az eddig megismert emlékek a 16-18. század közötti időszakból többnyire a református egyházhoz kapcsolódtak. A katolicizmus beáramlását azonban még a nyakas debreceni polgárok sem tudták megakadályozni, legfeljebb késleltetni. Csáky Imre gróf, váradi püspök és bíboros a maga költségén kezdte meg egy katolikus templom építtetését. Az impozáns barokk épület kapuját korinthoszi félpillérektől szegélyezett oszlopok keretezik, felette gróf Csáky Imre bíborosi kalaptól koronázott színes címere. A kapu fölötti gerendázaton a következő felirat olvasható (Szűcs 3, 1873, 750 sk.; Liszt-Süsmeghy 1930, 34):

CENTENIS SEXAGINTA OCTO ANNIS ORTHODOXAE CATHOLICAE
RELIGIONIS
PIETATE DEBRECZINO REIECTA NVNC VERO EXIGENTE INDVSTRIA
EMERICI CARDINALIS CSAKY RVRSVS REDVCTA
SANCTIVSQVE INCLARENTE PIA EIVSDEM LIBERALITATE
EXTRVCTA FVIT HAEC EMINENS ECCLESIA RELIGIONIS

REGVLARIBUS A SCHOLIS PIIS NVNCVPATIS.

(A 168 éven át Debrecenből száműzött igaz hitű katolikus vallás most Csáky Imre bíboros sikeres törekvése révén visszatér, és még szentebbül ragyog fel, az ő kegyes adakozásából épült ez a kitűnő egyház, a kegyes tanító-rendi szerzetesek számára.)

A templom hajójában két sírtábla van, mégpedig az első mellékoltárok pillérein jobbról, illetve balról (Gesztelyi 2008, 61. sk.). A baloldali Sándor Zsuzsannáé, Baranyi Miklós feleségéé. Ez a Baranyi Miklós beletartozott a híres Baranyi (váradi és micskei) családba. Miklós, aki 1717-től 1725-ig bihari alispán, katolizált, és 1756-ban katolikusként halt meg. Második felesége volt Sándor Zsuzsanna, akinek vöröses márvány sírtábláján legfelül a nemesi címer látható, alatta pedig a következő latin felirat:

STA VIATOR
LACHRYMAS CONTINE
NON PIANCTV SIQVIDEM SED PLAVSV PROSEQVENDA EST
QVAE SAXO HOC TEGITVR
GENERE ET GENIO PERNOB. D. SVSANNA SANDOR
SPECTAB. AC GENEROSI D. NIKOLAI BARANYI
EXCELSAE TABVLAE VII VIRALIS, ASSESSOR ET LOCVLV
COMITATVS BIHARIENS VICE COMITIS EMERITI
PER XXVI AN. VTRIVSQUE FORTVNAE SOCIA
QVAE ILLI BEATA FIDELITATE ERGA VIRVM
PIETATE IN PAVPERES PRVDENTIA ET PVDICITIA IN OMNE
XLV ANNOS IN EXEMPLVM NATA
POSTEA QVAE DIVTVRNA PHISIA ALIQVID SVI IN MORTE
PRAEMISSAE
ANTE FATALEM HORAM RECTVM DEI CVLTUS PONTE
PROFESSA
ET SACRIMENTORVM VIRTUTE ROBORE ITA
ALIOS ETIAM IN IPSO AGONE AD XII FIDEM SERIO HORTATA
STVPENDO HOC OSTENTO SIBI ALIIS VIAM
AD PATRIAM COMMVNIVIT III IDVS MART MDCCXXXIII
CVIVS MEMORIA IN BENEDICTIONE SIT.

(Állj meg utas! Tartsd vissza könnyeidet. Valóban nem megsiratni, hanem megtapsolni kell azt, akit ez a kő takar nemzetségre és jellemére nézve nagyon kiváló Sándor Zsuzsanna úrnót. Nemes és nemzetes Baranyi Miklós úr a hétszemélyes tábla helyettesének és vádlójának, Bihar vármegye kiszolgált alispánjának 26 éven keresztül jó és balsorsban társa, aki mély hűséggel férje iránt, jósággal a szegények iránt, okossággal és szemérmességgel minden dologban, 45 évvel ezelőtt született, aztán valamilyen ismeretlen, hosszantartó betegségtől halálba küldetve a végzetes óra előtt Isten igazságát önként belátva meggyónva és a szentségek erejével megerősítve másokat haldoklásban is a 12 hűségre buzdítva bámulatra méltóan megmutatván mind magának, mind másoknak a haza vezető utat 1733. március 13-án. Áldott legyen az emlékezete!)

A jobboldali mellékoltár pilléréen szép, barokkdíszítésű márványlap emlékezik meg báró Boseori Ferenc altábornagyról. A tábla legnagyobb részét a díszítés foglalja el. A dísz középpontját egy viszonylag egyszerű pajzs alakú címer alkotja, ezen korona. A korona jobbszélén egy oroszlán ágaskodik, balszélén egy ember áll feltartott karddal. A címer mindkét oldalán sűrűn elhelyezett fegyverek láthatók. Ágyúcső, ágyúgolyók, lándzsa, kard, zászlók, trombita. A címer alatt egy dob, egy zászló és középen egy vaskereszt látható. Legalul pedig karéj alakban a következő latin felirat olvasható:

D. O. M. S.

HIC IACET E. I. D. FRANCISCVS L. BARO DE BOSEORI
I. O. MILITARIS M. THERESIAE AVGVSTAE EQVES
S. C. R. A. M. CAMPI MARESCHALLVS LOCVM TENENS ET
MAIORIS DIVISIONIS EQVITVM MAGISTER VIXIT

ANNOS LX OBIIT VIII. MARTII MDCCLXXV

(A D. O. M. S. a már előzőekben említett Deo Optimo Maximo Sacrum rövidítése. Itt nyugszik nagyságos és méltóságos báró Boseori Ferenc úr, a felséges Mária Terézia rend első osztályú lovagja, helyettes tábornagya és lovashadosztály parancsnoka. Élt 60 évet. Meghalt 1775. március 8-án.)

A 19. század közepétől már ritkábban találkozunk latin feliratokkal. Ezek főleg olyan emlékművek, melyek valamilyen jelentősebb történelmi eseményt örökítenek meg. Elsőként – mint legkorábbit – I. Ferenc József emléktábláját említhetjük. 1852. június 17-én országos körútja alkalmával a császár Debrecen is meglátogatta. Megszemlélte a református főtanodát, a könyvtárat és az ifjúságot. Ennek az emléket őrzi egy a Kollégium műemlékkönyvtárában egy falmélyedésben elhelyezett tábla. A fehér márvány lapon arany betűkkel latin szöveg

olvasható: megemlékezés Ferenc József 1852-es debreceni látogatása alkalmából. A felirat szövege a következőképp tagolódik:¹

SEMPITERNAE
FAUSTISSIMI DIEI
MEMORIAE,
QUO
SPLENDIDISSIMAE PRAECONIS FAMAE STIRPIS HABSBURGICAE
SATA IN GLORIAM MAJORUM,
ADULTA IN SALUTEM POPULORUM
PROPAGO LAETISSIMA,
AUGUSTISSIMUS DOMINUS IMPERATOR ET REX
FRANCISCUS JOSEPHUS I-MUS,
ALACRI VIRENS JUVENTA,
VIRILIBUS CONSPICUUS ANIMIS,
MATURO GRAVIS CONSILIO,
PECTORE MUNITUS CORDATO,
ET
LAUDIS RERUM GERENDARUM AMORE FOECUNDO,
HISQUE EXPLENDESCENS VIRTUTUM OPIBUS,
IMPERII AMPLISSIMI
PRAESIDIUM AC COLUMEN FIDISSIMUM JUXTA AC FIRMISSIMUM,
DUM
PRISCAM AVORUM ATAVORUMQUE CURAM
GENTEM HUNGARAM,
HAVENTEM MULTA,
INDIGENTEM PLURA,
SPERANTEM PLURIMA,
AD NOVUM EAM DECUS EXCITATURUS
CLEMENTISSIMA IN SUOS PROPENSIONE
(SOSPITATOR) INVISERET,
IN ITINERE FELICISSIMIS AUSPICIIS HOC NOMINE SUSCEPTO,
LARES DEBRECINOS
FIXUMQUE HEIC DOMICILIUM HOCCE MUSARUM,
PERENNE MENTIS TENERAE IN ARTES OPTIMAS
AC STUDIA HUMANITATIS DOCUMENTUM,
PRAESENTI AC PROPITIO NUMINE BEAVIT,
RELIGIOSA PIETATE

---

¹ A kéziratban fennmaradt eredeti szöveg: 1852. júl. 13. TtREL II. 1. c. 5/1384. A feliratos tábla megtekintésében Gáborjáni Szabó Botond múzeumigazgató úr volt segítségemre.

SACRUM.
DEBRECINI
XIII-A CALEND. JULII. MDCCCLII

(Örök emlékezetére annak az igen örvendetes napnak, amelyen a dicsőségekben legragyogóbb hírű Habsburg nemzetiség legörvendetesebb ivadéka, aki az ősök dicsőségére fogant, a nemzetek üdvére serdült fel, a legfelségesebb úr, császár és király, I. Ferenc József, akiben buzgó ifjúság virul, aki férfias erényekben jeleskedik, akinek érett gondolkodása tekintélyt parancsol, akit a bölcsessége és az államügyek intézésének dicsősége iránt táplált kiapadhatatlan szeretete tesz erőssé, aki ezeknek az erényeknek a bőségével tűnik ki fényesen, a leghatalmasabb birodalom őre és leghűségesebb és legszilárdabb támasza, míg az elődök és ősök régi gondját, a magyar nemzetet, amely sokra áhítozik, még többet nélkülöz, és a legtöbbet remél, hogy azt új dicsőségre emelje, az övéi iránt érzett legkegyesebb hajlandósággal üdvözítőként meglátogatta, az út folyamán a legszerencsésebb előjelekkel magára vállalva e nevet, a debreceni otthonokat és a Múzsáknak ezt a szilárd lakhelyét, a legkiválóbb tudományok és humanista tanulmányok iránt nyiladozó értelem tanúbizonyosságát, jelenlétével és isteni kegyelmű lényével megajándékozta. Vallásos kegyelettel /állított/ emlékjel². Debrecenben 1852. június 19-én.)³

A bonyolult nyelvezetű, egyetlen mondatba fogalmazott szövegből az derül ki, hogy a város mennyire igyekszik alkalmazkodni az abszolutizmushoz (Barta 1997, 17 sk.). Már 1851-ben a városi tanácsülés elhatározta Ferenc József születésnapjának megünneplését. A tanács tagjai a Szent Anna templomban végighallgatták a misét, majd utána a Nagytemplomba mentek át istentiszteletre. Igazi reprezentánsa ennek a magatartásnak Szoboszlai Pap István volt, a református egyház superintendense. A forradalom melletti kiállása miatt eltiltották a püspöki cím használatától, mégis lojalitást tanúsított az önkényuralommal szemben, hogy ezzel enyhítse a városra nehezedő nyomást. Ez a vágy megfogalmazódik a feliratban is.

A felirat felavatására két év múlva került sor, mely alkalomból Szoboszlai Pap István mondott beszédet, ami nyomtatásban is megjelent a következő címmel: „Szoboszlai Pap István, Alkalmi Beszéd, melyet az 1852-dik évi Június 19-kén császári királyi legmagasabb látogatással boldogított helv. hitv. debreczeni Főiskola Könyvtárában e rendkívüli szerencse emlékezetére emelt márványtáblának ünnepélyes leleplezése alkalmával, 1854. június 19-én elmondott Szoboszlai Pap István, csász. kir. Tanácsos, helv. hitv. tiszántúli Superintendens.” A nyomtatvány a negyedik oldalán tartalmazza a felirat szövegét is, és lábjegyzet-

² A *sacrum* szent áldozatot jelent, az *emlékjel* értelmezést Szoboszlai Pap István használja 1854-es avatóbeszédében.

³ Köszönöm feleségemnek, Darab Ágnesnek a fordításban tett javításait.

ben a következő megjegyzést: A felirat Főiskolai bölcseleti Tanár Vecsey József Úr műve.

Városunk református emlékei közül az egyik legkülönlegesebb a gályarabok emlékműve. A megörökített esemény 1676-ban történt, a megörökítés pedig 1895-ben. Az emlékművet De Ruyter admirális tiszteletére állították, aki 26 magyar protestáns prédikátort szabadított ki a rettenetes gályarabságból, illetve várfogságból.⁴ 1675-ben Hollandia a Földközi-tengerre küldte De Ruytert, aki 1676. február 11-én Nápolyba érkezett. Itt értesült arról, hogy a pozsonyi vértörvényszék áldozatai közül még 24-en életben vannak, és a nápolyi gályákon raboskodnak. Ezek a szerencsétlenek az ellenreformáció áldozatai voltak, mely során az ország minden részéből összegyűjtötték a reformáció vezető alakjait, és Pozsonyban véstörvényszék elé állították őket. Az ítélet kegyetlen volt: 30 közülük gályarabságra, 2 pedig börtönbe került. De Ruyter megérkezésekor rögtön érdeklődött utánuk, s határozott fellépésekor a nápolyi alkirály jónak látta, ha a rab prédikátorokat azonnal szabadon bocsátja. A kiszabadultak hálálkodását De Ruyter a tőle megszokott szerénységgel visszautasította, s magát csak Isten esz-közének nevezte.

Emlékműve a Nagytemplom mögötti parkban található, rajta e latin felirat:

MONVMENTVM MINISTRORVM VERBI DIVINI QVI PRO FIDE AC
LIBERTATE
EVANGELICA E HVNGARIA AD TRIREMES NEAPOLITANAS
DEPORTATI SVNT.

(Az isteni ige szolgáinak emlékműve, akik a hűségért és az evangélium szabadságáért Magyarországról egy nápolyi három evezősoros hajóra lettek száműzve.) Az obeliszkszerű emlékmű mind a négy oldalán feliratok olvashatók. Egyrészt fel vannak sorolva a kiszabadítottak nevei, az emelés időpontja (1895), valamint a megtörtént esemény pontos dátuma (1676. febr. 11.). Másrészt megtudjuk állítójának nevét is, aki özv. Hegyi Mihályné volt.

Szintén a református emlékek közé tartozik, de már a 20. század első felében a Kollégium külső falán látható emléklakettek egyike. Rajta magyarul olvasható, hogy minek az emlékét őrzi: "A helvétiai reformátorok emlékezetére emelte Zwingli halálának 400. éves évfordulóján hitvalláshoz ragaszkodó magyarok nevében az országos református presbiteri szövetség." A plaketten Zwingli arcképének reliefje, valamint a következő latin felírás látható: POST TENEBRAS LVX. Jelentése: Az árnyék után a fény. Ez szimbolikusan arra utal, hogy a katolicizmus sötétsége után a református vallás világossága következik.

⁴ De Ruyterről bővebben ld. Antal Géza: De Ruyter Mihály emlékezete. Pápa 1926. és Pusztai Gábor: Michiel de Ruyter. Budapest 2009.

Ez a reformáció elterjedése idején jelmondattá lett. A genfi reformátorok emlékművén szintén ez olvasható. Zwingli a reformáció kiemelkedő alakja volt. Eszméi a Lutherrel is folytatott viták során formálódtak ki. Az ő elvei voltak a legnagyobb hatással magyar, s így a debreceni reformátusokra is, még ha a magyar reformátusokat kálvinistáknak nevezik is.

1938-ban a református Kollégium fennállásának 400. évfordulóját ünnepelte. A nagyszabásúnak tervezett ünnepségek kicsit szerényebben valósultak meg az ország-gyarapítás eseményei miatt (Csohány 1988, 278). Az ennek alkalmából készült feliratok minden esetre arról vallanak, hogy a latin még tartja pozícióját az ünnepi alkalmakkor, de kiegészítésként megjelenik mellette a magyar fordítás is. A jubiláló Kollégium keresztépületének homlokfalába márvány emléktáblán, melyet a magyar református egyház címerének és a debreceni Kollégium pecsétjének megnagyobbított bronz domborműve díszít, a következő latin és magyar nyelvű szöveget örökítették meg:

SOLI DEO GLORIA!

DEI CLEMENTIA HOC LOCO STAT VIGETQUE COLLEGIUM AB ANNO 1538, IAM QUATTUOR INTEGRA SAECULA POST EA RELINQUENS. DE MEDIO SAECULI XVI. AD REFORMATIONEM HELVETICAE CONFSSIONIS SE ADIUNGIT. SCHOLA FIT STUDIORUM SUPERIORUM. ANNO 1660 IN GREMIUM SUUM ACCIPIT ACADEMIAM MAGNO-VARADINO EXULEM. CURSUS DISCIPLINARUM PHILOSOPHIAE, IURISPRUDENTIAE ATQUE THEOLOGIAE A MEDIO SAECULI XIX. IN FACULTATES ACADEMICAS PROMOVET. HARUM MUNERA TRANSLATA SUNT IN HEREDITATEM UNIVERSITATIS REGIAE HUNGARICAE DEBRECENIENSIS, CONDITAE SECUNDUM LEGEM ART. XXXVI. ANNO 1912. LATAM, INAUGURATAE ANNO 1914. MENSE SEPTEMBRI, QUAE ETIAM FACULTATE MEDICINAE AMPLIFICATA EST. UNIVERSITAS IPSA INTRA HOS MUROS FLOREBAT, DONEC ANNO 1932. IN AEDEM SUAM MIGRAVIT. COLLEGIUM AUTEM HOC VIVIT DIUTIUS, INSERVIENDO STUDIIS SUPERIORIBUS IN SEMINARIO VERBI DIVINI STUDIOSORUM, IN INSTITUTO PAEDAGOGICO ATQUE IN ALUMNEO AUDITORUM IURISPRUDENTIAE ET MEDICINAE, NIHILOMINUS FOVENDO SCHOLAS SUAS INFERIORES.

ERECTUM DIE 4. MENSIS OCTOBRIS ANNI 1938. FESTIS IUBILARIBUS COLLEGII ANNUM AETATIS SVAE QUADRINGENTESIMUM AGENTIS.

EGYEDÜL ISTENÉ A DICSŐSÉG!

E HELYEN ÉL 1538 ÓTA NÉGY ÉVSZÁZADON ÁT MEGSZAKÍTATLANUL A DEBRECENI KOLLÉGIUM, MELY A XVI. SZÁZAD KÖZEPÉTŐL KEZDVE A HELVÉT IRÁNYÚ REFORMÁCIÓHOZ CSATLAKOZIK, S FŐISKOLÁVÁ LESZ, MAJD 1660-BAN A TÖRÖK ÁLTAL ELFOGLALT NAGYVÁRADRÓL MENEKÜLŐ FŐISKOLÁT MAGÁBA OLVASZTJA. A XIX. SZÁZAD KÖZEPÉTŐL AZ ADDIG EGYMÁSRA KÖVETKEZŐ FILOZÓFIAI, JOGI ÉS THEOLÓGIAI TANFOLYAMAI EGYMÁS MELLÉ RENDELI THEOLÓGIAI, JOGI ÉS BÖLCSESZETI AKADÉMIÁKKÁ FEJLŐDNEK, MAJD AZ 1912-KI XXXVI. TÖRVÉNYCIKK ÁLTAL ALAPÍTOTT ÉS 1914 SZEPTEMBERÉBEN MEGNYÍLT DEBRECENI M. KIR. TUDOMÁNYEGYETEM ÁTVETTE A HITTUDOMÁNYI, JOG- ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI KARRAL KIEGÉSZÍTETTEN, S AZ EGYETEM E FALAK KÖZÖTT ÉLT AZ ÚJ KÖZPONTI ÉPÜLETBE 1932-BEN TÖRTÉNT KIVONULÁSÁIG. A KOLLÉGIUM A FELSŐOKTATÁSI NEVELŐ FÖLADATÁT A REFORMÁTUS LELKÉSZKÉPZŐINTÉZET, A REFORMÁTUS TANÁRKÉPZŐ-INTERNATUS, JOGÁSZ ÉS ORVOSNÖVENDEK RÉSZÉRE LÉTESÍTETT INTERNATUS, ÚTJÁN TÖRETLENÜL TOVÁBBRA IS FOLYTATJA ALSÓBB TAGOZATAIVAL BÉKÉS EGYÜTTMŰKÖDÉSSEN ISTEN DICSŐSÉGÉRE.

EMELTETETT 1938. OKTÓBER 4-ÉN A KOLLÉGIUM NÉGYSZÁZÉVES JUBILEUMA ÜNNEPÉN.⁵

Ekkor készült el a márványtábla fölött a belső udvarban, az épület oromzatán olvasható felirat is:

ORANDO ET LABORANDO

A közismert mondás (imádkozva és dolgozva vagy imával és munkával) a diákságot hitbuzgalomra és munkára szólítja fel, még hozzá nem imperativusszal, ahogy a jelmondat bencés rendi előzménye, hanem gerundiummal, melynek már a képzése is olyan nehéz, mint a kollégiumi diákok tűzoltó dorongja. A hitbuzgalom önmagában nem elég, cselekedni, dolgozni is kell, mégpedig nem parancsra, hanem belső igényből és meggyőződésből.

---

⁵ A leírás a Theologiai Szemle 1939 (XV.) 2. szám, 184 oldalán olvasható szöveg alapján történt. (A lelőhelyet Szabadi István levéltárigazgató úrnak köszönöm.) A tábla elhelyezésének magassága és a megkopott festés miatt ugyanis alig olvasható, sorkiosztása sem állapítható meg.

Ugyancsak a jubileumi eseményre készült az épület második emeletére, az Oratóriumhoz vivő lépcsőházának falán egy hatalmas freskó. Készítője Gáborjáni Szabó Kálmán, festőművész volt (Csohány 1988, 273; G. Szabó Botond 1988, 385). Rajta a kollégiumi diákok a könyveket mentik az égő Kollégium épületéből. A kép alsó részén ez olvasható:

DEBRECINENSIS SIGILLVM COLLEGII REFORMATORVM

(A reformátusok debreceni kollégiumának pecsétje)

Ezen köriratban olvasható még az *Orando et laborando*, és ezen kívül néhány héber betű, melyek Jahwe nevét alkotják.

Végül a Déri Múzeum épületéről kell még szót ejtenünk. Felépítésére csak az 1920-as évek végén került sor, amikor Déri Frigyes, gazdag bécsi selyemgyáros, nagy értékű gyűjteményt ajándékozott a magyar államnak azzal a kikötéssel, hogy azt Debrecenben helyezik el. Ennek oka az lehetett, hogy Debrecen a legmagyarabb város hírében állott, másrészt pedig múzeuma még nem volt, míg egyeteme igen. Az épület 1928. tavaszára lett kész, rendeltetésének pedig 1930-ban adták át ünnepélyes keretek között. Homlokzatán latinul a következő jelmondatok vannak felírva:

HISTORIA EST MAGISTRA VITAE. (A történelem az élet tanítómestere.)

ARS LONGA, VITA BREVIS EST. (A tudomány hosszú, az élet rövid.)

Az előző a történelmi ismeretek mindenkori jelentőségére figyelmeztet, az utóbbi pedig az élet bölcs kihasználására. Az első közmondás Cicero egy mondatából származik (De oratore 2, 9, 36), mely mondat a történelem sokféle fontosságára hívja fel a figyelmet: a történelem az idők tanúja, az igazság fénye, az emlékezet élete, az élet tanítómestere, a régiség hírnöke (Tosi 1991, nr. 361). A második közmondás Hippokratész aforizmájának latin változata, mely Senecánál (De brevitate vitae I. 1.) maradt fenn (Tosi 1991, nr. 165).

Megismerkedtünk tehát latin nyelvű feliratainkkal, s közben városunk ezekhez kapcsolódó emlékezethelyeivel is. Ezek az emlékek felidéznek előttünk Debrecen virágzó múltját, bemutatják legfontosabb épületeit és fejlődésének előmozdítóit, s egyben megismerjük a latin nyelv szerepét városunk, valamint hazánk történelmében is. Az egyház, a felsőbb oktatás és a hivatalos közélet sokáig szinte kizárólag ezt a nyelvet használta. A latin ma sem tűnt el, hisz a tudományokba, a művészetekbe, vagyis a kultúrába beépült, összeforrt vele, s mint ilyen él tovább.

Felhasznált irodalom:

- Barta János: *Debrecen az abszolútizmus korában (1849-1867)*. In: Debrecen története 3. 1849–1919. Szerk. Gunst Péter. Debrecen 1986.
- Csohány János: *A korszakváltások évszázada (1849–1950)*. In: A Debreceni Református Kollégium története. Szerk. Barcza József. Budapest 1988.
- G. Szabó Botond: *A Kollégium épületeinek története*. In: A Debreceni Református Kollégium története. Szerk. Barcza József. Budapest 1988.
- Gesztelyi Tamás: *Debrecen szellemisége a város latin nyelvű feliratainak tükrében*. In: A reformáció, mint európai debreceni nemzeti érték. Hol a helyünk Európában? Professzorok az Európai Magyarországért Tanulmányok VI. Debrecen – Budapest, 2008, 51–66.
- Liszt Nándor – Sümeghy József: *Debrecen katolikus múltja és jelene*. Debrecen 1930.
- Lósy-Schmidt Ede: *Hatvani István élete és művei 1718–1786*. Debrecen 1931.
- Sőregi János: *Vezető a debreceni Déri Múzeumban*. Debrecen 1930.
- Szűcs István: *Szabad királyi Debrecen város történelme*. 1–3. Debrecen 1871–73.
- Renzo Tosi, *Dizionario delle sentenze latine e greche*. Milano 1991.

Dualizmuskori országgyűlési képviselőkről elnevezett utcák a mai Debrecenben (2. rész)*

Szendrei Ákos

történész, tudományos munkatárs, Debreceni Egyetem

Jelen tanulmányomban folytatom és lezárom a dualizmus kori (1867–1918) országgyűlési képviselőkről elnevezett mai debreceni közterületek és közterületi névadások feldolgozását.¹ A városban ma összesen tizenkilenc olyan utcát és teret találunk, amelyet ebbe a tematikai körbe lehet sorolni. A két részes feldolgozás első részében az 1945 előtti névadásokat dolgoztam fel, és tíz közterületet mutattam be, ebben az írásban pedig további kilenc utcát és teret fogok elemezni (ABC sorrendben), majd a 2. világháború végét követő névadások tendenciáit, elkülöníthető hullámait vizsgálom, végül zárásként a kétrészes elemzésben szereplő tizenkilenc közterületet illetően vonok le következtetéseket.

Áchim András utca

Áchim Linker András – a szakirodalomban és publicisztikában legtöbbször Áchim L. András – (Békéscsaba, 1871–Békéscsaba, 1911) szlovák származású viharsarki parasztpolitikus volt, a nagybirtok elleni harc egyik vezére, aki előbb a Magyarországi Újjászervezett Szociáldemokrata Párt, majd a Magyarországi Független Szocialista Parasztpárt tagjaként tevékenykedett. Három általános választáson szerzett többséget a békéscsabai kerületben, azonban mandátumot csak 1905-ben és 1910-ben vehetett át, míg az 1906-os választást követően a Kúria megsemmisítette az eredményt. Az ellene lázítás és politikai izgatás vádjával lefolytatott per 1908-ban felmentéssel végződött. Képviselőházi beszédeiben „igazságos” adópolitikát, földosztást, önálló vámterületet és független magyar hadsereget követelt. Tevékenységét az ellenzéki koalícióval szemben fellépő Fejérváry Géza vezette kormányzat támogatta. A Paraszt Újságban megjelent

---

* A munka elkészítését az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok – OTKA K 112429 nyilvántartási számú, „*A dualizmus kori magyar Országgyűlések tagjainak feltárása és társadalomtörténeti elemzése*” címet viselő pályázata támogatta.

¹ A debreceni közterületi elnevezésekről lásd: *Debrecen utcanevei*. Szerk. Nábrádi Mihály. Debrecen, 1984., Tóth Pál: *Debreceni utcanevek*. Debrecen, é. n., Balogh László: *Debrecen város utcanévkatasztere*. Debrecen, 2007.

cikkei miatt személyes ellentétbe került (Bajcsy) Zsilinszky Gáborral és testvérével, Endrével, akik valamelyike 1911. május 14-én máig tisztázatlan körülmények között lelőtte.²

Az Áchim András utca a Kerekestelepen található, a Leiningen utcát köti össze a Somlyai utcával. Az utca 1948-ban kapta a jelenlegi elnevezést, a Rudolf utca átnevezésével. Áchim L. Andrásnak Debrecen városával nem volt különösebb kapcsolata, így az, hogy a 2. világháborút követően a városban utcát neveztek el róla, egy országos tendencia részeként értelmezhető.³

Deák Ferenc utca

A széles körben ismert és számos monográfiában feldolgozott, korszakokon átívelő politikai pályát befutott (kehidai) Deák Ferenc (Söjtör, 1803–Budapest, 1876) életrajzának ismertetésére ebben a szoros keretek közé zárt írásban nem vállalkozhatok. A birtokos nemesi családból származó, ügyvédi vizsgát tett későbbi államférfi országos politikai pályája 1833-ban indult, és gyorsan a reformkor egyik meghatározó ellenzéki politikusává vált. Részt vett az 1848. évi első népképviseleti Országgyűlésen is, és a Batthyány-kormányban az igazságügy miniszteri tárcát vezette. A fegyveres harcok kibontakozásakor több miniszterrel együtt lemondott és közvetítésre törekedett az udvar és a szabadságharcba sodródott ország vezetői között. A sikertelen tárgyalásokat követően visszavonult zalai birtokaira. A szabadságharc után az udvarral szemben fellépő passzív ellenállás vezetője lett. Később az 1861-es Országgyűlésnek az uralkodóval kötendő kompromisszumra törekvő részéből alakult Felirati Párt vezérévé vált. Az 1860-as évek közepétől a kiegyezési tárgyalások vezetője volt, amelynek eredményeképpen 1867-ben létrejött az Osztrák-Magyar Monarchia, azon belül pedig újabb lendületet kapott a polgári magyar állam fejlődése. Kormányzati szerepet ezt követően sem vállalt, de az 1870-es évek elejéig a Képviselőház meghatározó személyisége, és a törvényhozás többségét kitevő Deák-párt vezetője maradt. A társadalmi és államszervezési reformok szorgalmazójaként hosszú távon meghatározta a kiegyezés után fennálló politikai rendszer és kultúra irányvonalát.

Deák Ferenc nem volt tagja az 1849-es debreceni Országgyűlésnek és más tevékenysége sem kapcsolható a városhoz. A városvezetés ezt megelőzően 1845.

---

² Lásd bővebben: Sturm-féle Országgyűlési almanach 1910–1915. Szerk. Végváry Ferenc–Zimmer Ferenc. Budapest, 1910. 214.; Magyar Életrajzi Lexikon 1000–1990 (továbbiakban: MÉL). Főszerk. Kenyeres Ágnes. Budapest, 2001. Áchim L. András.

³ Tóth Pál: *Debreceni utcanévek*. Debrecen, é. n. 5., Balogh László: *Debrecen város utcanévkatasztere*. Debrecen, 2007. 23.; Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltár (továbbiakban MNL HBML) IV. 1403/a. Debrecen Város Törvényhatósági Bizottságának iratai. (továbbiakban: IV. 1403/a. bkgy.) 76/1948. bkgy.

május 15-én és 1861. február 6-án díszpolgári címet adományozott a számára.⁴ Az, hogy 1898-ban a város első közterület elnevezési hulláma során a névadó történeti személyiségek között szerepelt, természetesként kezelhető, hiszen ez az elsősorban általa kialakított politikai rendszer kultuszteremtésének a részeként értelmezhető országos tendencia volt.

A Deák Ferenc utca Debrecen egyik reprezentatív és modern közterülete a Nagyállomás előtt, a mai Petőfi tér belső határoló útja nyomvonalán helyezkedett el.⁵ Ez a terület az 1944-es bombatámadásokkor erősen megrongálódott az épületek többsége megsemmisült.⁶ A 2. világháborút követően a terület rendezésekor az utca a Petőfi térbe olvadt. Azóta Deákról újabb közterületet nem neveztek a városon belül, azonban Józsan (Felsőjózsan) a Felsőjózsai utcát és a Szentgyörgyfalvi utat összekötő egyik legrégebbi utca – legalább 1929 óta, de minden bizonnyal már korábban – Deák Ferenc nevét viseli.⁷ A józsai Deák Ferenc utcát azonban csak 1981-óta sorolhatjuk a debreceni közterületek közé, mert – bár az utca évtizedekkel korábban kapta ezt az elnevezést – a városrész Debrecennel történő egyesítése ekkor történt meg.

Irányi Dániel utca

Irányi (eredetileg Halbschuch) Dániel (Toporc, 1822 – Nyíregyháza, 1892) Szepes vármegyében született, Pesten szerzett ügyvédi oklevelet. A szabadságharc előtt már a város legismertebb ügyvédei közé számított. Megismerkedett a reformellenzék számos meghatározó tagjával, 1848 tavaszán pedig a márciusi ifjak egyik vezetője volt. A Batthyány-kormány megalakulásakor az igazságügy minisztériumban dolgozott titkárként és a pesti Lipótváros mandátumával tagja lett az Országgyűlésnek, majd a Tisztelt Ház jegyzőjévé választották. A szabadságharc alatt részt vett a pákozdai és később több felvidéki ütközetben, majd Sáros vármegye kormánybiztosa lett. A debreceni Országgyűlésen is jelen volt, ahol Kossuth hívei közé tartozott. Az 1849. április 14-én kimondott trónfosztáskor ő vezette az országgyűlési jegyzőkönyvet. Pest felszabadítása után a főváros kormánybiztosa volt, majd követte az Országgyűlést Szegedre és Aradra is. A szabadságharcot követően a párizsi magyar emigráció vezetője lett. Részt vett az emigráns kormány szerepét betöltő Magyar Nemzeti Igazgatóság 1859-es megszervezésében és kapcsolatban állt Kossuthtal is. A kiegyezést követően 1868-ban tért vissza Magyarországra, ahol ismét képviselői mandátumot nyert előbb

⁴ Gazdag Ferenc: *Debreceni díszpolgárok*. Hajdú-Bihar Megyei Levéltári Évkönyv, 19. Debrecen, 1992. 65–67.

⁵ MNL HBML IV. 1403/a. 53/1898. bkgy.

⁶ Horváth Attila: *Magyarország amerikai bombázása a II. világháborúban*. Debrecen, 2014. 21., 48. *A debreceni Deák Ferenc utca utolsó jelölése*: Debrecen megyei jogú város térképe. Lakáshelyzet felmérése. Budapest, 1958.

⁷ *Józsa nagyközség 100 éve 1872–1972*. Szerk. Szűcs Jenő. Debrecen, 1972. 116.

Pécs (1869), majd Békés (1872, 1875, 1878, 1881, 1884, 1887, 1892) város támogatásával. A törvényhozásban a közjogi szempontból szélsőséges ellenzéki álláspontot hangoztatta, és haláláig a többször változó néven működő egyik függetlenségi párt (Negyvennyolcas Függetlenségi Párt, Függetlenségi és 48-as Párt, stb.) vezére maradt. Hosszú küzdelmet folytatott a polgári házasság bevezetése illetve az egyház és az állam szétválasztása érdekében.⁸

A kiegyezés utáni ellenzéki fellépése miatt, az 1848/49-es tevékenysége ellenére sem tartozott a politika első vonalában szereplő személyiségek közé, bár eszméinek Debrecenben igen sok követője volt. Az Irányi Dániel utca névadására kortársainál majdnem 100 évvel később, 1986-ban került sor. Az utca a Lahner utcát és a Bálint Zoltán utcát köti össze a Kondoros városrész és a Biharikert határán.⁹

Károlyi Mihály utca

A nagybirtokos arisztokrata családból származó gróf nagykárolyi Károlyi Mihály (Budapest, 1875 – Vence, 1955) országos politikai pályája 1905-ben vette kezdetét, amikor pártonkívüliként elnyerte a pétervásári kerület mandátumát. Ezt követően a Függetlenségi és 48-as Párt tagja lett, majd 1906-tól a Főrendiházban politizált, 1910-ben ismét pártonkívüliként szerzett képviselői helyet a kápolnai kerületben. A Justh Gyula vezette Függetlenségi és 48-as Párthoz 1912-ben csatlakozott. 1913-ban az Egyesült Függetlenségi és 48-as Párt tagja lett, 1916-ban pedig önálló pártot alapított Függetlenségi és 48-as (Károlyi) Párt néven. A századforduló időszakában addig inkább konzervatívnak mondható eszmei irányelvétől elválva, az 1910-es évek második felére a radikális demokrácia hívévé lett, a világháború végére pedig az ellenzéki erők vezérévé vált. A Magyar Nemzeti Tanács 1918. október 23-ai megalakításával ellenkormányt alakított, majd az „őszirózsás forradalmat” követően 1918. október 31-én hivatalosan is miniszterelnök lett. A népköztársaság kikiáltását követően, 1919. január 11-étől március 21-éig köztársasági elnökként tevékenykedett. A Tanácsköztársaság hatalomra jutása után emigrációban élt (előbb Csehszlovákiában, Jugoszláviában, majd Franciaországban és Nagy-Britanniában), a Horthy-rendszer bírálói közé tartozott és politikai tekintetben pedig egyértelműen a radikális szocialista eszme hívévé vállt. A 2. világháborút követően 1947-től Magyarország párizsi nagykövete volt, mely pozíciótól a Rajk-per hatására vált meg, 1949-ben. Ezt követően ismét emigrációban élt.

Károlyi Mihály Debrecennel nem állt szoros kapcsolatban, bár az 1944–45 fordulóján működő Ideiglenes Nemzetgyűlés meghívott tagjaként elvileg részese

⁸ Szegőfi Anna: *Irányi Dániel*. In. 1848–49-es Országgyűlési almanach. 388–393.

⁹ MNL HBML XXIII. 102/a. Debrecen Megyei Jogú Városi Tanács Végrehajtó Bizottságának iratai (továbbiakban: XXIII. 102/a. VB. sz.) 128/1986. (X. 7.) VB. sz. hat.

volt a törvényhozás munkájának, akkor még nem tartózkodott az országban. Csak a Kádár korszak második felében, 1979-ben neveztek el róla utcát, az akkor kiépülő lakótelepi övezetben. A Károlyi Mihály utca az Újkert városrészben található.¹⁰

Patay István utca

Patay István (Nyírmada, 1807 – Debrecen, 1878) Bécsben megszerzett hadmérnöki végzettség, és rövid katonai karrier után 1832-ben kapcsolódott a hazai reformer ellenzékhez, majd 1848-49-ben a fegyveres harcok egyik aktív résztvevője lett. Részt vett az ozorai és móri csatákban, valamint a tavaszi hadjáratban, és a szabadságharc végére ezredesi rendfokozatot szerzett. Ezt követően bujdosásra kényszerült, és 1851 elején térhetett vissza Debrecenbe. Politikai pályája 1861-ben kezdődött, amikor Debreceni 3. sz. választókerület képviselőjévé választották, a Határozati Párt tagjaként,¹¹ majd 1865-ben és 1869-ben is sikeresen mandátumot tudott szerezni ebben a kerületben. Ekkor már a Balközép-párt programjával. Kossuth és a magyar függetlenség hívének tartotta magát, így nem támogatta Tisza Kálmán fűziós tevékenységét sem. Az 1875-ös választásokon a Függetlenségi Párt színeiben indult, de ekkor már nem szerzett elegendő támogatást.¹²

A Patay Istvánról elnevezett első utcanévadásáról nincsenek adataink, de annyi bizonyos, hogy 1920 körül az akkor nevét viselő telep (Patay-telep, ma a Sámsonikert városrész egy része) egyik utcája (ma Magyar utca) szintén az ő nevét viselte.¹³ A mai Patay István utca elnevezésére 1969-ben került sor, minden bizonnyal a politikus helyi kötődése és ellenzéki magatartása miatt. A róla elnevezett utca az 1960-as években rendezésbe vont Nyulas városrészben található.¹⁴

Táncsics Mihály utca

Táncsics Mihály (Ácsteszér, 1799 – Budapest, 1884) jobbágyszármazású író, újságíró, politikus. Tanítóképzőt végezve különböző főúri családoknál nevelősködött. Pestre költözve az 1830-as években indult írói pályája, ezt követően

¹⁰ MNL HBML XXIII. 102/a. 24/1979. (II.6) VB. sz. hat.

¹¹ A debreceni 3. sz. választókerület a Cegléd és a Varga utcák közötti városrészen terült el.

¹² Szendrei Ákos: *Debrecen parlamenti képviselői a dualizmus korában. Debreceni Szemle*, 2003. 4. sz. 535.; Ezzel szemben a Nábrádi Mihály szerkesztésében megjelent *Debrecen utcanévei* c. kötet (Nábrádi szerk. 1984. 240.) az utca névadóját Patai István 17–18. század fordulóján élt debreceni prédikátorral azonosítja.

¹³ Debrecen törvénh. joggal felrtrt. szab. kir. város régi és új belsősegeinek tájékoztató térképe, 1925.

¹⁴ Balogh, 2007. 311., Debrecen 1969-es turisztatérkép.

előbb a polgári reformok sürgetőjévé, majd az 1840-es években már az utópista kommunisztikus átalakulás hirdetőjévé vállt. Ennek ellenére a Pesti Hírlap megjelenésekor Kossuthot támogatta. Sajtóvétségért börtönbe került, ahonnan 1848. március 15-én szabadította ki a pesti forradalmi ifjúság. Az 1848-as választásokon a siklói kerületben szerzett képviselői mandátumot. Eszmei irányvonala miatt – amit ekkor a Munkások Újsága című lapjában hirdetett –, azonban a politikai elit perifériájára került. A Képviselőház debreceni szakaszában a Radical Párt tagja volt. A szabadságharc után nyolc évig bujdosott, majd 15 év börtönre ítélték, ahonnan 1867-ben szabadult amnesztiával. Az 1869-es választásokat követően az orosházi kerület mandátumával jutott a törvényhozásba, ahol a zsellérség földhöz juttatása, az általános választójog, valamint az állam és az egyház szétválasztása mellett állt ki. Az Általános Munkássegylet elnöke, majd tagjaként mindvégig szoros kapcsolatban állt a szervezett munkássággal és a szocialista tanokkal. Táncsics Arany Trombita című lapja a munkássegylet közlönyeként működött.¹⁵

Táncsics és Debrecen kapcsolata 1849 telére-tavaszára korlátozódott, amikor a politikus képviselőként a városban tartózkodott. A Munkások Újsága című lap – mint a munkásság első helyi publicisztikai orgánuma – január 30-áig jelent meg, ekkor a helyi tanács betiltotta a működését, de a radikális politikus több más kiadványt is megjelentetett a városban.

Debrecenben több utca is viselte Táncsics Mihály nevét. Az első utca elnevezésére a város akkor kialakuló új munkásnegyedében (a Munkás, a Kőfaragó, Gépész, stb. utcák bokrában) a Geréby-telepen került sor 1926-ban, a Kossuth Lajos utca átnevezésével (ma Csáthy utca).¹⁶ A mai Táncsics utca elnevezése pedig egy országos tendencia révén 1948-ban történt meg, a Nagyerdőalja városrészben.¹⁷

Tisza István utca

Borosjenői és szegedi gróf Tisza István (Pest, 1861 – Budapest, 1918) a 19–20. század fordulójának leginkább meghatározó politikusa volt. Apja Tisza Kálmán 1875 és 1890 között, ő pedig két alkalommal 1903 és 1905 között, majd 1913 és 1917 között töltötte be a miniszterelnöki pozíciót, 1912–13-ban pedig a Képviselőház elnöke volt. Személye összefonódott a századforduló utáni Osztrák-Magyar Monarchia szellemiségével és politikai kultúrájával. Hosszú politikai

¹⁵ Ódor Imre: *Táncsics (Stancsics) Mihály*. 1848–49-es Országgyűlési almanach. 884–889.

¹⁶ Balogh, 2007. 390.; MNL HBML IV. 1403/a. 654/1926 bkg. A városban az első Kossuth Lajosról elnevezett közterületet 1892-ben iktatták be, amelyet azt követően sem változtattak meg, de a két világháború közötti időszakban több utca és tér is viselte a Kossuth nevet.

¹⁷ MNL HBML IV. 1403/a. 76/1948. bkg.; Balogh, 2007. 390.

pályája 1886-ban indult, amikor az erdélyi Vízaknán, majd 1892-ben Újbányán szerzett mandátumot. Ezt követően 1896 és 1905 között Ugrán volt képviselő, az 1905-ös választáson Budapest 4. kerülete, 1910-ben pedig Arad képviselőjében jutott a törvényhozásba, ahol 1905-ig az apja – Tisza Kálmán – által létrehozott Szabadelvű Párt, majd a saját maga által fémjeltett Nemzeti Munkapárt képviselője volt. Miniszterelnökként és házelnökként mindvégig a törvényhozás működőképességét részesítette előnyben (házzabály-szigorítás stb.) és az ország hatékonyságát (véderőtörvény szorgalmazása, az általános választójog elvetése) tekintette elsődleges fontoságúnak. A szarajevói merényletet követően ellenezte a Szerbiának szóló hadüzenetet és nem támogatta az Osztrák-Magyar Monarchia expanziós politikáját, ugyanakkor a német szövetség megtartását is fontosnak tartotta, az ország nagyhatalmi állásának, és a történelmi Magyarország fenntartásának érdekében. Végül az erőteljes német és uralkodói nyomás hatására beleegyezett a háború megindításába. Konzervatív szemlélettel kezelte a szociális reformokat és a választójog szélesítését. Személye ellen három sikertelen merényletet is végrehajtottak, végül 1918. október 31-én az „őszirózsás forradalom” kitörésének estéjén, katonai különítményesek agyonlőtték a volt miniszterelnököt.

Annak ellenére, hogy a két világháború közötti Magyarországon a közterületek Tisza Istvánról történő elnevezésének komoly országos hulláma volt,¹⁸ Debrecenben a várossal való kapcsolata is indokolta a névadást. Csak néhány kapcsolódási pont: a Tisza birtokok túlnyomó része Bihar és Békés vármegyében feküdtek; a város főutcáján található a család egyik palotája (Bek–Dégenfeld–Tisza-palota), amelyben ma a MÁV Területi Igazgatósága működik; Tisza István gimnáziumi tanulmányainak egy részét Debrecenben végezte; a debreceni – később róla elnevezett egyetem – megalapításában jelentős részt vállalt; miniszterelnökségét követően ezredesként a debreceni 2. sz. honvád huszárezred parancsnokaként frontszolgálaton vett részt. (Külön beszélhetnénk apja Tisza Kálmán és Debrecen kapcsolatáról, amelyet illetően itt most csak azt hangsúlyozom, hogy 1861 és 1875 között öt alkalommal nyerte el a város 1. sz. választókerületének országgyűlési mandátumát.) Tisza Istvánt a debreceni városi tanács 1913. július 10-én iktatta be a díszpolgárok közé.¹⁹ Az első debreceni közterületet 1910-ben – Tisza István életében, a második miniszterelnökségét megelőzően – nevezték el róla, amely a Homokkertben található és 1948-ban a Vukovics Sebő nevet kapta.²⁰ Az épülő egyetem előtt álló teret 1927-ben nevezték el Tisza Istvánról, amely szintén 1948-ig viselte a néhai miniszterelnök nevét.²¹ Ekkor a teret ugyancsak egy korábbi dualizmuskori képviselőről, Juhász Nagy Sándorról

¹⁸ Lásd. Magyar Katolikus Lexikon. Budapest, 1931–1933. Tisza István

¹⁹ Gazdag, 1992. 67.

²⁰ 1910-es címtár; Balogh 2007. 405.

²¹ MNL HBML IV. 1403/a. 723/1927. bkgy.; Balogh, 2007. 401.

nevezték el.²² A néhai miniszterelnökről harmadik alkalommal 2012. május 31-én neveztek el Debrecenben közterületet. A Tisza István utcát az ekkor épülő kiskörút részeként alakították ki. Az utca a Tizenháromváros és a Belváros városrészek elválasztó utcája.²³

Vukovics Sebő utca

A szerb anyanyelvű Vukovics Sebő (Fiume, 1811 – London, 1872) már ifjú jogáshallgatóként csatlakozott a magyarországi reformellenzék köréhez. Politikai pályája 1840-ben indult, s még a forradalom előtt Temes vármegye főszolgabírója, majd alispánja lett. Az 1848-as képviselőválasztáson a nagybecskereki kerület mandátumával került a törvényhozásba. A forradalmi kormányzat a délvidéki nemzetiségi zavargások kezelésével bízta meg, s 1848 májusában bánügyi kormánybiztossá nevezte ki. Az 1849. április 14-én felálló Szemere-kormányban igazságügyi miniszter lett. A szabadságharc bukását követően bujdosásra kényszerült, majd Párizsban, később Londonban telepedett le. Itthon távollétében halálra ítélték. A kiegyezést követően 1869-ben tért vissza Magyarországra, ahol

²² *Juhász Nagy Sándor tér* – Nagy Sándor később Juhász Nagy Sándor (Kaba, 1883 – Debrecen, 1946) 1910-ben nyitott ügyvédi praxist Debrecenben. Eleinte a református egyház ügyvédjeként tevékenykedett, majd a helyi függetlenségi párt egyik vezetője lett, országos szintem pedig Károlyi Mihály követőinek csoportjába tartozott. Az 1917 júliusában lezajlott időközi képviselőválasztáson megszerezte a hajdúszoboszlói kerület mandátumát. Az 1918-as Károlyi-féle „öszirózsás forradalom” után közoktatásügyi államtitkár, majd a Berinkey-kormányban igazságügy-miniszter volt. A Tanácsköztársaság bukását követően bécsi emigrációban élt, majd 1923-ban visszatért Debrecenbe és a Református Egyházkerület főjegyzője lett. Az 1944 decemberében összeült Ideiglenes Nemzetgyűlés alelnöke volt. Ezt követően nemzetgyűlési képviselő, ítéltáblai tanácselnök volt. (MÉL). – Juhász Nagy Sándor Debrecenben (ill. Kolozsváron és Budapesten) folytatott tanulmányait követően az 1919–1923-as időszakról eltekintve a városban élt és tevékenykedett. A helyi liberális, majd radikális demokrata ellenzék egyik meghatározó alakja volt. A Juhász Nagy Sándor teret 1948-ban alakították ki az egyetem előtti korábbi Tisza István tér átnevezésével (MNL HBML IV. 1403/a. 76/1948. bkgy.; Debrecen thj. f. város térképe . Hadtörténeti Intézet és Múzeum. G I h 110/13/a.

(<https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/34846/view/?bbox=-10699%2C-11033%2C18264%2C76>. Letöltve: 2019.11.08.)), de a név használata nem bizonyult hosszú életűnek. Már az 1950-es rendezéskor Rákosi Mátyás tér lett a közterület neve. (Debrecen város utcamutatója és fontosabb telefonszámjai. Összeáll. Szelezsán Sándor. Debrecen, 1956. Debrecen város térképe. Térképmelléklet.)

²³ DMJV 2012. május 31-i Közgyűlés 12.05.31/17/0/A/KT Közterületek elnevezése. (http://srvcom.debrecen.hu/testulet/Testulet_osszevonttartalom_link.aspx?UlesID=1030. Letöltve: 2019.11.08.)

ekkor országgyűlési képviselővé választották Bács-Bodrog vármegye bácsi kerületében.²⁴ Az ellenzéki Balközép-párthoz csatlakozott.

Vukovics és Debrecen kapcsolata kizárólag 1849 telére-tavaszára korlátozódott, amikor a politikus részt vett a debreceni Országgyűlésen. Az üléseknek helyet adó református kollégiumi oratórium padsoraiban ülőhelyét mai is réztábla jelöli. Népszerűsége Kossuthhoz fűződő szoros viszonyából és miniszteri tevékenységéből fakadhat. Vukovics miniszterként egyik legfontosabb feladatának tartotta a jobbágyfelszabadítás további kérdéseinek, köztük az úrbéri viszonyok pontos rendezését.²⁵ Vukovics Debrecennel kapcsolatos tevékenységének másik fontos részlete az emlékirataiban nyilvánult meg, amikor a Függetlenségi Nyilatkozat politikai elitben és katonai körökben történt fogadtatását tárgyalta.²⁶

A debreceni Vukovics Sebő utca elnevezése nem illeszthető országos tendenciába – Budapesten sem található róla elnevezett utca –, hanem egyértelműen a helyi városi tanács kezdeményezésére történt. Az utca 1948-ban kapta az elnevezést, a korábbi Tisza István utca átnevezésével és az érintett homokkerti terület további rendezésével.²⁷

Wekerle Sándor utca

Wekerle Sándor (Mór, 1848 – Budapest, 1921) politikus, pénzügyminiszter, három alkalommal töltötte be a miniszterelnöki pozíciót. Jogot végzett, majd 1870-től a pénzügyminisztérium tisztviselője volt. 1878-tól az elnöki osztály vezetője, 1882-től osztálytanácsos, 1886-tól pedig államtitkárként dolgozott. 1889 és 1895 között pénzügyminiszter Tisza Kálmán és Szapáry Gyula kormányában. Nevével fémjelezhető a dualista állam pénzügy- és adórendszerének a kidolgozása. A miniszterelnöki feladatokat rendszerint válsághelyzetekben vagy kritikai időszakokban látta el, első alkalommal 1892 és 1895 között az egyházpolitikai küzdelmek időszakában, majd 1906 és 1910 között az ellenzéki koalíció kormányzásakor, végül 1917–1918-ban a Monarchia működésének végnapjaiban. Ő volt Magyarország első polgári származású miniszterelnöke. Első alkalommal 1886-ban szerzett országgyűlési képviselői mandátumot a bobrói (Árva vármegye) pótválasztáson, majd ezt követően 1887-ben és 1892-ben a nagybányai kerület (Szatmár vármegye) képviselőjében jutott a törvényhozásba és a Szabadelvű Párt padsoraiban ült. 1896-ban, 1901-ben és 1905-ben nem indult a képviselőválasztáson, hanem mint a Közigazgatási Bíróság elnöke a Főrendiházban foglalt helyet. Ezt követően az 1906-os választáson Temesvár, majd 1918-ban egy időközi választáson Budapest 4. kerületének mandátumával jutott

²⁴ Vukovics Sebő emlékiratai. Sajtó alá rendezte: Bessenyei Ferenc. Budapest, 1894. 15.

²⁵ Uo. 507.

²⁶ Uo. 469–472., 510–513.

²⁷ Balogh, 2007. 441.; MNL HBML IV. 1403/a. 76/1948. bkggy.

a Képviselőházba.²⁸ Pályája alatt stabilan az 1867-es kiegyezés hívének bizonyult, 1906-ig a Szabadelvű Párt, 1906 és 1910 között az Országos Alkotmánypárt, majd 1917/18-ban a koalíciós alapú 48-as Alkotmánypárt kereteiben politizált.

Wekerle Sándor Debrecenhez fűződő személyes viszonya nem volt jelentős. Azonban, mint többszörös miniszterelnök, számottevő követővel rendelkezett a városban. Már első miniszterelnöksége alatt 1894. június 7-én a megkapta a város díszpolgári címét.²⁹ Második miniszterelnöksége alatt, 1908-ban kezdték el építeni állami beruházásként a Budai Ézsaiás és Wesselényi utca sarkán álló MÁV-bérházakat, amelyet az akkori köznyelv Wekerle-telepnek nevezett. A telep végül 1922-re épült fel. A Homokkertben található Wekerle sort 1910-ben, a második Wekerle-kormány lemondását követően nevezték el, majd a terület többszöri átalakítását követően az utca 1972 és 1992 között Balogh Elemér helyi baloldali politikus nevét viselte, 1992-től pedig ismét Wekerle utcaként nevezik.³⁰

*

A mai Debrecen dualizmus kori országgyűlési képviselőkről elnevezett utcáit és tereit vizsgáló írásom második részében az 1945 utáni időszak történetével foglalkoztam, és kilenc közterületi nevet elemeztem. Az áttekintett több mint fél évszázad a közterületi névadást közvetlenül befolyásoló politika és kulturális emlékezet szempontjából két részre osztható. A két időszak választóvonalát az 1990-es év jelzi, amelyet megelőzően hét (Áchim András utca, Deák Ferenc utca, Irányi Dániel utca, Károlyi Mihály utca, Patay István utca, Táncsics Mihály utca, Vukovics Sebő utca), azt követően pedig kettő (Wekerle Sándor utca, Tisza István utca) ebbe a keretbe tartozó névadás történt. Az 1990 előtti közterületi elnevezések túlnyomó többsége (a Deák Ferenc utca kivételével) a baloldali politikai eszmékhez kötődő vagy legalább is erős szociális programmal rendelkező politikusokhoz kapcsolódik. Az 1990 utáni elnevezések pedig a kiegyezési rendszert szimbolizáló személyekhez kötődnek.

Fontos azonban annak a jelenségnek a megvilágítása is, hogy az 1945 utáni utcaelnevezések között négy olyan utcanév is van, amelyek korábban már szerepeltek a városi közterületek között, de előbb az utcák elnevezését megváltoztat-

²⁸ Sturm-féle Országgyűlési almanach 1906–1911. 263–265. KN 1910. 39. kötet. 20.

²⁹ Gazdag, 1992. 67.

³⁰ 1910-es címtár, MNL HBML XXIII. 101./a. Debrecen Megyei Jogú Városi Tanács határozata (továbbiakban: MNL HBML XXIII. 101./a. T. sz. hat.) 12/1972 (II.25.) T.sz.hat., DMJV Közgyűlésének 439/1992 (X.26.). sz. hat. In: Debrecen Megyei Jogú Város Önkormányzatának Közlönye. A Polgármesteri Hivatal lapja. 1992. év 24. szám, 1992. november 25. 653–654.; Balogh, 2007. 41., 442.

ták, majd később vagy ugyanaz az utca (Wekerle utca) vagy egy másik (Táncsics Mihály utca, Patay István utca, Tisza István utca) ismét megkapta ezt az elnevezést.

*

Kétrészes írásomban tizenkilenc olyan köztérelnevezés és névadó történetét dolgoztam fel, amelyek dualizmuskori képviselőhöz kapcsolódnak, ezen kívül további kettő (Bethlen utca, Teleki utca) másodlagosan utal ilyen személyekre, és egy olyan közterület elnevezést is tárgyalok, amelyet – bár más kutatók ebbe a sorba illesztenek –, nem ide tartozónak vélek (Jánosi utca).

A tizenkilenc közterület-elnevezés egyik csoportosítási módja lehet, hogy milyen fokú a névadó személy kapcsolódása a várossal. Az elnevezések közül tizenegy esetben (58%) nem mutatható ki említésre méltó kapcsolat, tehát mondhatjuk, hogy – különböző indíttatású és idejű – kizárólag országos tendenciákba illeszthető a névadás (Áchim L. András utca, Baross Gábor utca, Benedek Elek tér, Deák Ferenc utca, Eötvös utca, Irányi Dániel utca, Károlyi Mihály utca, Klapka utca, Lónyai utca, Mikszáth Kálmán utca, Wekerle utca). Rövid időre kiterjedő és nem meghatározó kapcsolat mutatható ki négy (21%) esetben (Besze János utca, Jókai utca, Táncsics Mihály utca, Vukovics Sebő utca). Ezen utcák névadói az 1849-es Országgyűlés idején tartózkodtak Debrecenben, majd (talán Jókai kivételével) ezt követően nem ápoltak kapcsolatot a várossal. Ezen közterület-elnevezések egy részéről nem mondható el, hogy az országos tendenciát követett, hiszen Besze Jánosról vagy Vukovics Sebőről az országban máshol nem neveztek el utcát vagy teret. Másik részük azonban országos tendenciába illeszthető. Ugyancsak négy közterületről (21%) mondhatjuk el azt, hogy a névadók erős debreceni vonatkozással rendelkeztek (Patay István utca, Szabó Kálmán utca, Tisza István utca, Thaly Kálmán utca). Ezen elnevezések közül kettőt (Patay István utca, Szabó Kálmán utca) szintén nem találunk máshol az országban, Thaly Kálmán és Tisza István azonban nem csak a város történetében, hanem országos szinten is fontos személyiség volt, így más településeken is vannak róluk elnevezett közterületek.

Cívis szellemiség és önarckép Debrecen utcaneveiben

Bazsa György

kémikus, professor emeritus, Debreceni Egyetem

Az *utcák, terek* (hivatalosabban és tágabban a *közterületek*) *elnevezései* (és házszámai) mindenekelőtt az adott település telkeinek, lakóházainak, ingatlanjainak közérthető és áttekinthető megjelölésére, az ott lakók és ott működő intézmények megtalálására szolgálnak – lakcímkártyák kiállítása, személyes megkeresések, postai küldemények, újabban internetes vásárlások érdekében.¹ Ezeknél pontosabb adatokat jelentenek a *helyrajzi számok*, amelyek a hivatalos okiratokban (építésengedélyezés, adózás, adás-vételi szerződések stb.) elengedhetetlenek, de a köznapi gyakorlat számára túl körülményesek, barátságtalanok.

Az utcanevek kérdéskörének gazdag irodalma van. Ezek a névkeletkezés, majd névadás és (olykor oda-vissza) névváltozás sokoldalú kérdéseivel foglalkoznak. Az utcanevek és módosításuk részben a város szellemiségének, történének és jelenének is tükröi. Gyakran az országban bekövetkező társadalmi (rendszer) változások is szerepet játszanak benne. Közismert példa a budapesti Andrassy út nevének változása: 1883-tól Sugárút (Radialstrasse), 1886-tól Andrassy út, 1950-től Sztálin út, 1956 októberétől Magyar Ifjúság útja, 1957-től Népköztársaság útja, 1990-től ismét Andrassy út. De városunkban maradva: főutcánk (kezdetben egy része) Várad utca volt, aztán Piacz, Piatz, Nagy-Piacz, Fő-Piacz, 1915-től I. Ferenc József út, 1945-től Vörös Hadsereg út, s 1990-től ismét Piac utca, kezdeti széles öblét újabban Kossuth térnek nevezik.²

Debrecen utcaneveiről, azok háttéréről, történetéről, a névadókról Nábrádi Mihály³ Tóth Pál⁴ és Balogh László⁵ (e kötetben Papp József) készítettek átte-

---

¹ Debreceni közterületeinek hosszú listáját nyomtatásban itt nem jelenítjük meg. Az elérhető az itt tárgyalt csoportosításban (l. a táblázatot) a Debreceni Szemle internetes oldalán – http://szemle.unideb.hu/wordpress/?page_id=2519. Az egyes utcák nevei egyúttal olyan linkek, melyek révén az utca helye a felugró várostérképen megjelenik. A felhasznált források: <https://data2.openstreetmap.hu/utcanev.php?utcanev=Debrecen>, ill. <https://civisporta.hu/utcaprogram/index.php>

² A szerző itt is köszöni Papp József és Balogh László helytörténet kutatók értékes észrevételeit és javaslatait.

³ Nábrádi Mihály (szerk.): *Debrecen utcanevei*, Debrecen, 1984.

⁴ Tóth Pál: *Debreceni utcanevek*. Tóth Könyvkereskedés és Kiadó, Debrecen, 2005

kintő történeti és elemző összeállítást. Ezekben az utcanevek eredetét is megtaláljuk. Meg kell említeni É. Kiss Sándor tanulmányát,⁶ Lévai Béla munkáját Józsa utcaneveinek elemzéséről,⁷ valamint Kálnási Árpád utcaneveket is tárgyaló lexikonát.⁸ Szakszerű történeti és névtani elemzést olvashatunk Zakkar Klaudia diplomamunkájában.⁹ Folyóiratunk szívesen ad helyet a város utcaneveit, vagy utcák elnevezésére irányuló javaslatokat ismertető közleményeknek.¹⁰

A jelen írás nem alapos elemző tanulmány. Mindössze egy sajátos statisztikai csoportosítás és rendszerezés a város köztereinek mai neveiről: kiket/miket tartott/tart ma a város érdemesnek utcai elnevezéséhez. Ekképpen egy kis civis önarckép, szellemiségi tükör. Debrecenben ma 2020. 05.04.) 1821 névvel ellátott közterület van.¹¹ A hivatalos nyilvántartást a polgármesteri hivatalban kezelik, de interneten is elérhető több adatbázis, elég pontos adatokkal, sőt interaktív linkekkel a gyors meg- vagy odatalálás érdekében.¹² Nagyvárosokban, így Debrecenben is az utca-csoportokhoz egyedi postai irányítószámok tartoznak, ezek listája is elérhető a világhálón.¹³

⁵ Balogh László: *Debrecen város utcanévkatasztere*, Debrecen, 2007.

https://library.hungaricana.hu/hu/view/HABM_Lk_30/?pg=0&layout=s, valamint naprakészen: <https://civisporta.hu/utcaprogram/index.php>

⁶ É. Kiss Sándor: *Debreceni derék utcák*, 1970, Nyelvtudományi Értekezések 70. sz.

⁷ Lévai Béla: *Józsa története a földrajzi nevek tükrében*. Múzeumi Kurír IV/7. 3–59, 1981. https://en.mandadb.hu/common/file-servlet/document/332352/default/doc_url/Mzeumi_Kurr_198137szocrjavított.pdf

⁸ Kálnási Árpád: *A debreceni civis élet lexikona 1–4*. Debrecen, Méliusz Juhász Péter Könyvtár, 2019. <http://digit.drk.hu/?m=lib&c=7&book=11>

⁹ Zakkar Klaudia: *Debrecen utcanevei*, Szakdolgozat, Debreceni Egyetem, 2017.

¹⁰ Vö. Bozzay Réka: *Vilma királynő utca Debrecenben?* Debreceni Szemle 2020/1. 71–79.; Szendrei Ákos: *Dualizmuskori országgyűlési képviselőkről elnevezett utcák a mai Debrecenben* 1–2. rész, Debreceni Szemle 2020/1. 59–70. és 2020/2. 182–192; Pusztai Gábor: *Admirális a reformátorok között (A debreceni Ruyter utca névadójáról)* Debreceni Szemle 2020/2 137–147.

¹¹ Összehasonlításképpen: Szegeden 1470, Pécsen 1405, Miskolcon 1286, Nyíregyházán 1181, Győrben 1063 utca, tér stb. van: <https://data2.openstreetmap.hu/utcanev.php> Az egyes városok utcaneveivel foglalkozó szakmunkák, pl. H. Fekete Péter: *Hajdúböszörmény helyneveinek adattára*, Bp. 1959.; Péter László: *Szeged utcanevei*, Szeged, 1974.; Czeglédi Imre: *Békéscsaba utcanevei*, Békéscsaba 1981.; Pesti János, *Pécs utcanevei 1554–2004*. Pécs, 2013.

¹² Az utcajegyzékek rendszerint tartalmazzák a külső városrészek (Alsó- és Felsőjózsa, Bánk, Dombos, Haláp, Harstein kert, Kismacs, Nagymacs, Nagycsere, Nagyerdei tölgyes, Ondód, Pallag, Repülőtér, Szepes utcáit is.

¹³ <https://www.iranyitoszam.thebest.hu/debrecen-iranyitoszam/>

Itt nem foglalkozunk a névadó személyek munkásságával, sem a tárgyak, fogalmak tartalmi vagy történeti leírásával. Nem tárgyaljuk a többszöri névcsereket (lásd a fenti példát), mindössze a *jelenlegi* utcanevek nagyobb részének – a szerző szerint tanulságos – csoportosítására vállalkozunk.

	névcsoport	
1	Debrecen város	118
2	ref. / római kat. egyház	32+4
3	református kollégium	27
4	egyetem (1912 után)	31
5	magyar történelem	144
6	magyar irodalom	84 + 3
7	magyar művészet	32
8	magyar agrárium	4
8	magyar építészet	3
8	(magyar) technika	6 + 3
8	tudomány	9 + 1
9	sport	7
10	debreceni városrész	64
11	útirány Debrecenből	41
12	városnév	54
12	folyó név	14
12	földrajzi név	36
13	női név	15
14	férfi név	15
15	állat	119
16	növény	362
17	foglalkozás	121
	részösszesen	1349
	egyéb vegyes	472
	összesen	1821

Utcanév csoportok Debrecenben¹

A csoportosítás kiindulási alapja a helyi háttér, amihez *Debrecen története*, a *református egyház*, a *kollégium* és az *egyetem* nemcsak adják magukat, de szinte követelik is a hozzájuk kötődő személyekről elnevezett közterek összerendezé-

sét. Ami – a csoportok jellegének kialakításától függően – nem mindig könnyű vagy egyértelmű. Ha a személyekről elnevezett közterületeket tekintjük, akkor szép számmal találunk közöttük olyanokat, melyek több csoporthoz is sorolhatók. Csokonai éppúgy debreceni és kollégiumi személyiség, mint magyar irodalmi. Bárány Eötvös József egyaránt nagyformátumú (közoktatás-) politikus, regényíró, miniszter, tudós akadémiai elnök. Makkai Sándor magyar író, erdélyi református püspök, debreceni egyetemi tanár. Ezek a besorolási „alternatívák” feltehetően kiegyenlítik egymást, így az összkép – ha nem is pontos – de lényegesen kifejező jó áttekintést és arányokat mutat.

A *magyar történelem* és *irodalom* – érthetően és máshol is szokásosan – jelentős mértékben kap képviselőket. Szép számmal van *művészek* nevét viselő utca, tér is. A *tudomány*, a *technika*, az *építészet*, az *agrárius* és a *sport* képviselői az előbbiekhöz képest szerényebben jelennek meg a mintegy félezer *személynevet* viselő utcakörben.

Nagy számú közterület visel földrajzi neveket: a – közelebbi (Szoboszlói) vagy távolabbi (Füredi) – „*irányjelző*” nevek mellett vannak névadó *városok* (Szeged, Kőszeg stb.), tájegységek (Barcaság, Érmellék), folyók (Maros, Rába), nem ritkán a trianoni döntéssel elszakított egykori magyar területekre emlékeztetve (Arad, Késmárk, Vág, Tatra stb.). Debrecen többnyire egyedi nevű *városrészei* is szép számmal jelennek meg az utcanév listában (pl. Bellegelő, Köntösgát, Sétakert, Úrrétje stb.)

Az eddig említettek *tulajdonnevek* voltak. A *közneveket* képviselik a híres személyekhez itt konkrétan nem kötődő *női* és *férfi* keresztnévek, az ezeknél sokkal nagyobb számban *állatok* és főleg *növények* (ez kiugró „rekorder” a csoportok között), és végül – esetenként jellegzetes debreceni – *foglalkozások* (pl. Csapó, Sőrés, Vákáncsos) csoportja.

Legyen szabad némi elfogultsággal szólni a *kollégiumi* és az *egyetemi professzorok* csoportjáról. Az előbbieket nehezen rendezhetők szakmai csoportokba, mert legtöbbször – kisebb nagyobb mértékben – „*polihisztor*” volt. Említsük csak az ördögös Hatvani Istvánt (orvoslás, bölcsészet, matematika, fizika, kísérletezés) vagy Kerekes Ferencet (pedagógia, matematika, ásvány-, növény-, állat- és vegytan). A 31 egyetemi tanár között feltűnően magas az agárszakemberek száma (13, mind Pallagon), mellettük mindössze 8 bölcsész, 5 természettudós, 4 orvos és 1 teológus professzort találunk. Az utóbbiak közül tizenketten, a kollégium professzorai közül négyen voltak akadémikusok.

Vannak „teljes” körök: a 7 vezér (Álmos, Előd¹⁴, Ond, Kond, Tas, Huba, Tőhötöm) és a 7 törzs (Jenő, Kéz, Keszi, Kürtgyarmat, Nyék, Megyer, Tarján), az aradi 13-ak (vegyük hozzájuk Batthyány Lajost és Lenkey Jánost) azokat a csoportokat, melyek – joggal – teljes létszámban megjelennek városunk térképén.

¹⁴ Előd utca nincs a mai hivatalos városi utcaregiszterben, de az egykor tervezett és elnevezett, kb. 60 m-es zsákutcát mind a szomszédok, mind internetes portálok így ismerik.

Elgondolkodtató, hogy mindössze 11+1 utca/tér viseli nők nevét: Augusztá, Bányai Júlia, Blaháné, Erzsébet (Sissi), Bruckner (Karolina), Hegyi Mihályné, Jászai Mari, Kaffka Margit, Lorántffy Zsuzsanna, Szilágyi Erzsébet, Tüdös Klára, +1 Szent Anna utca (a szenthagyományból).

Bizonyára az is jellemző Debrecen szellemiségére, hogy mindössze 3 utca viseli magyar király, ezzel szemben 6 utca erdélyi fejedelem nevét.

De ez a közel húsz adja a jelenlegi közterületi nevek közel háromnegyedét. A „maradék” negyed rendkívül változatos névskálát mutat. Lehet belőlük kisebb csoportokat képezni, pl. Bajonett, Dárda, Fokos, Karabély, Kard, Kopja, Lándzsa, Puska, Szablya, Szurony, Tegez, Tőr, vagy Citera, Dob, Gitár, Lant utcák, de ezeknek nincs önálló debreceni karaktere. Másokat – legalábbis a szerző – nem nagyon tudna koherens csoportokba rendezni. A példa kedvéért: milyen csoportba tartozhatnának az Alig, Árok, Csendes, Csók, Kiskút, Nívó, Odú, Termő, Új vagy Zúgó nevek?

Az utcanevek területi elrendeződésében előfordulnak „névbokrok”: Alma, Birsalma, Gránátalma, Vadalma; Bazsalikom, Bazsarózsa, Tubarózsa, Liliom, Rozmaring; Bátori Mihály, Dézsi András, Félegyházi Tamás, Huszár Gál, Köleséri Sámuel, Luther, Száraz Ferenc, Nógrádi Mátyás; Gárdonyi Géza, Illyés Gyula, Németh László, Pilinszky János. A rekorder alighanem a „méz-bokor”: Akácméz, Lépesméz, Virágméz, Mézesbáb, Mézescsók, Mézeshuszár, Mézeskard, Mézeskert, Mézharmat, Méhészföld, Méhkas, Virágpör, Pempő, Viasz, Dongó, Kaptár, Kelence + Puszedli és Tükrösszív + Nektár, Bibe, Bimbó, Porzó, Magház, de ezek inkább érdekességei, mintsem jellemzői városunk térképének.

Mindössze 13 nem magyar hírességről elnevezett utca van, ami a teljes kör 1%-át sem teszi ki. (Megjegyezve, hogy az 13 aradi vértanú többsége szigorúan véve nem volt magyar, de mégis okkal sorolhatjuk őket is a magyar történelem alakjai közé, akárcsak Bem Józsefet vagy Augusztá főhercegnőt.) Ennél gazdagabb volt és ma is az Debrecen nemzetközi kapcsolatrendszere. Gutenberg, Kálvin, Ruyter, Thomas Mann, Gogol és mások jelenléte érthető és indokolt. Két újkeletű utcanév viszont nálunk eddig szokatlan „üzleti érdekeltséget” tükröz.¹⁵

A közterület típusok között – nem meglepő – az *utca* vezet közel 89%-kal (1625), jelentős még az *út* (93), a *köz* (67) és a *tér* (64), ritka a *sor*, a *dűlő*, a *park*, a *part*, a *zug*, a *sétány*, s csak egyszer fordul elő a *fasor*, *körút*, *sugárút* és *udvar* elnevezés. Ahol több ilyen van (Budapest, Szeged), az átfogó várostervezésre utal. Nagy árvíz eredményezett ilyet, a nagyszámú debreceni tűzvész nem.

Utcanevekről a városi közgyűlés dönt. Javaslatot bárki tehet, a lakosság gyakran él ezzel a lehetőséggel. Az előkészítésben egyetemünk nyelvész pro-

---

¹⁵ A Hoffmann utca egy svájci csomagolóanyag-gyártó cégről (*Hoffmann Neopac AG*), a Hermann Kronseder utca a német gépgyártó cég (*Krones AG*) alapítójáról kapta nevét annak okán, hogy a cégeknek jelenleg leányvállalata működik az adott utcában.

Mit mutat városunkról az utcanevek tükre? Debrecen ezekben is széleskörűen és tudatosan kifejezi saját és nemzeti hagyományait, olykor cívis karakterét – hangsúllyal történelmi, várostörténeti, földrajzi, helyrajzi, irodalmi, művészeti, tudományos személyiségek, emlékek révén. A ritkán adódó új lehetőségek esetén mutatja közelmúltját, ezzel egy kicsit jelenét is. Szolid a nagyvilág és a nők megjelenése. A közterek nagy száma miatt természetesen sok olyan név van, amelyeknek nincs kizárólagos debreceni kötődése, de ezzel együtt is vannak közöttük szép számmal „lokálpatrióta” ihletésű cívis nevek.

A társadalmi tanulási folyamatok szerepe a megújuló energiahordozókkal kapcsolatos ismeretekben két magyarországi megye példáján¹

Csorba Péter – Tóth Tamás – Szabó György – Fazekas István – Radics Zsolt – Teperics Károly – Revákné Markóczi Ibolya – Mika János – Patkós Csaba – Kovács Enikő – Ütőné Visi Judit – Csákberényi-Nagy Miklósné Tóth Klára – Bartha Jánosné

A kutatás célkitűzései és jelentősége

A klímaváltozás korunk egyik legnagyobb globális kihívása (Keskitalo et al., 2016; Scanu – Cloutier, 2015). Az éghajlat módosulásában több mint valószínű, hogy döntő szerepet játszik a szén-dioxid mennyiségének folyamatos növekedése (IPPC5 2018). Az Európai Unió és hazánk is már 2020-ra célul tűzte ki a CO₂-kibocsátás mérséklését, ill. a megújuló energiaforrások fokozott felhasználását (NÉS 2.). Bár a megújuló energiák hasznosításának technikai háttere folyamatosan javul, emiatt ma már viszonylag kedvezőtlen természeti adottságok mellett is lehet gazdaságos az alternatív energiaforrások felhasználása, a beruházás megtérülési idejét még mindig igen jelentős mértékben befolyásolja az adott helyszín természeti potenciálja, pl. a napfénymennyiség, a geológiai és domborzati viszonyok, a növényfedettség stb. (Afonso et al., 2017).

Társadalmi szempontból egyre határozottabb az az elvárás, hogy a helyi közösség vegyen részt az alternatív energiafélék hasznosításával kapcsolatos döntési folyamatban. A felelős részvételi tervezéshez a laikusok számára megfelelő információk kellenek, ami egy bonyolult és viszonylag lassú társadalmi tanulási folyamat során válik hiteles döntéshozást megalapozó viselkedési mintává (Fodor – Bányai, 2017; Höppner – Whitmarsh, 2010; Measham et al., 2011).

A megújuló energiaforrások használatának társadalmi hátterét vizsgáló kutatások száma még viszonylag alacsony (Bamisile et al., 2016; Bünyamin et al., 2010; Hasan 2012; Shin-Cheng et al., 2017). Kevés konkrét eredmény olvasható a szakirodalomban a hazai helyzetről is (Kónya 2012; Revákné et al., 2016; Kovács et al., 2016; Szabó et al., 2018.)

Kutatási hipotézisünk az volt, hogy a megújuló energiaforrások hasznosításának térhódítása összefügg a helyi közösségek ismereteinek mennyiségével, mi-

---

¹ A projektet a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal NKFIH, K 116595 számú pályázata finanszírozta.

nőségével, az információk terjedési módjaival és a társadalmi tanulás helyi szintjével (Kluknavszky – Tóth, 2009). Feltételeztük azt is, hogy az iskolai oktatás nagyban befolyásolja a megújuló energiákkal kapcsolatos attitűdök kialakulását (Kovács et al., 2013; Roman, 2015; Ütőné Visi, 2014).

A kutatási program során az alábbi kérdésekre kívántunk választ kapni:

- A társadalmi tanulás hatékonyságát számottevően befolyásolja-e, hogy az adott lakóhely milyen természetföldrajzi tájtypusba tartozik (pl. homokvidék, hegylábi terület stb.)?
- Milyen formális (iskolai) és informális (család, lakó- ill. munkahelyi közösség, média, internet stb.) tanulási módok állnak az egyén, illetve a közösség rendelkezésére tájékozottságuk növeléséhez?
- Az iskolai tananyagok milyen témába vágó ismereteket tartalmaznak?
- Hogyan zajlik az iskolán kívül a megújuló energiákkal kapcsolatos ismeretátadás, az ún. tudástranszfer?

A kutatás két fő iránya

A kutatás alapkérdéseivel két vizsgálati területet céloztunk meg, a közoktatásban tanulók és a helyi felnőtt társadalom tagjait (1. táblázat).

1. táblázat: A kutatás vizsgált területei

<i>Energiagazdálkodáshoz, energiafelhasználáshoz és megújuló energiákhoz kapcsolódó ismeretek kapcsolata a tudatosság szintjével</i>	
<i>KÖZOKTATÁSBAN TANULÓK</i>	<i>HELYI FELNŐTT TÁRSADALOM</i>
központi közoktatási alapidokumentumok	központi stratégiai / szabályozó alapidokumentumok
földrajz tantárgy: ismeretanyag – oktatási taneszközök (tankönyv, munkafüzet)	helyi lakosok ismeretei és attitűdje
közoktatásban tanulók jellemző viselkedése (attitűd) és ismeretei: alsó és felső tagozat, középiskola	helyi prominens személyek (települési vezetők) és véleményalkotók meglátása

Az ismereteket az alábbi helyszíneken és a 2. táblázatban olvasható módszerekkel vizsgáltuk

2. táblázat: A megújuló energiákhoz kapcsolódó ismeretek és tartalmak megvizsgált területei

Oktatási vizsgálat	Társadalmi vizsgálat
<u>Általános iskolai szóasszociációs teszt</u> általános iskolák 4. és 7. osztályaiban - Hajdú-Bihar megyei települések: Debrecen, Egyek - Heves megyei települések: Eger, Kecsend	<u>Települési kérdőív</u> helyi lakosok körében: - Hajdú-Bihar megyei települések: Nyíracsad, Sárrétudvari, Biharnagybajom, - Heves megyei települések: Kisköre, Recsk, Nagyréde
<u>Iskolai földrajzi taneszközök tartalmi vizsgálata</u> általános és középiskolai tankönyvek; földrajzi érettségi követelmények	

Előzetes települési kérdőíves vizsgálat

A felnőtt lakosság ismereteinek tesztelése érdekében 2016/17-ben a két megyében 3-3 eltérő természeti adottságú helyszínen egy települési előfelmérést (pilot-projekt) végeztünk. Mindegyik kiválasztott község lakosság száma 3000 fő körüli volt. A kérdőívezés során az ún. Leslie Kish-féle szisztematikus mintavételi módszert alkalmazva a települések utcáinak teljes jegyzékéből egyszerű véletlen útvonalat (random walk) jelöltünk ki.

Az előfelmérés kérdőíve külön-külön mutatókkal mérte

- a tudati/ismereti: *kognitív* (Mit, honnan tud az egyén?),
- az érzelmi: *affektív* (Hogyan hat az egyénre?) és
- a cselekvési: *manifeszt* (Mit tesz és hajlandó tenni az egyén?) dimenziókat.

A kérdőív elemzése során χ^2 (khi négyzet) próbával végeztünk függetlenségi vizsgálatot (kiemelten a település, mint független változó, illetve a klasszikus kemény változók) és az egyes kérdésekre adott válaszok (függő változók) közötti szignifikáns kapcsolatról. Ezután a Phi és Cramer-féle kontingencia („esetlegesség”) együtthatóval vizsgáltuk a változók közti kapcsolat erősségét.

Eredmények

A települések között szignifikáns különbség mutatható ki az energiagazdálkodással kapcsolatos hozzáállás tekintetében.

A felmérések szerint fontos befolyásoló tényező

- a válaszadó eltérő iskolai végzettsége,
- a megkérdezett jövedelmi szintje (és sajnos)
- a kérdezőbiztos személye (erősen beavatkozhat a válaszadásba).

Megállapítottuk, hogy a *felsőfokú végzettségűek* válaszai (ismeretei) kevésbé függenek a település természeti adottságaitól, a környéken látható alternatív energiafelhasználási módoktól, mint az alacsonyabb (alapfokú és időnként a szakmunkásképző) végzettségűeké. Ahol tehát a települési mintába kevesebb felsőfokú végzettségű alany került be, ott kifejezetten szoros kapcsolat mutatkozott a közvetlen kognitív, tapasztalati dimenzió és a lakóhely adottságai között.

A megújuló energiaforrások ismertsége településenként jelentősen eltér. Kétségtelen, hogy önmagában a *táji adottságok* nem befolyásolják a megújuló energiákkal kapcsolatos lakossági vélekedést, hozzáállást. Megállapítottuk, hogy a lakosok jellemző viselkedését még kimagasló energetikai tájpotenciállal rendelkező környezet is alig befolyásolja, még akkor sem, ha vannak a lakóhelyen, pl. pályázati támogatásból mindenki által látható önkormányzati energetikai beruházások.

Az energiagazdálkodással kapcsolatos hozzáállást tehát leginkább az *iskolai végzettség* befolyásolta. Nagymértékű volt a kapcsolat az iskolázottság és az ismeretek mélysége, az ismeretek származása (tananyag, televízió, internet) terén, csakúgy, mint a manifeszt dimenzióban, azaz hogy a lakos milyen módon csökkentette a háztartása energiafogyasztását, vagy tervez-e korszerűsítést.

Az *életkor* alapvetően az ismeretek származásával mutat szignifikáns kapcsolatot. A televízió, az iskolai tananyag és az internetes források a fiatalabb korcsoportokban fontosabbak.

Következtetések

- A további kérdőíves vizsgálatoknál a települések kiválasztásában az eltérő természeti adottságok, tájtypusok, ill. az ebből következő megújuló energetikai tájpotenciál-különbség figyelmen kívül hagyható.
- A vizsgált populáció iskolai végzettsége jelentősen, a vagyoni helyzete kisebb mértékben befolyásolja a viselkedésmintát.
- Néhány evidenciának tűnő fogalom esetében (pl. a tűzifa) a kérdőívben egyértelműen tisztázni kell, hogy azt megújuló energiaforrásnak tekintjük.

Az iskolai szóasszociációs vizsgálatok

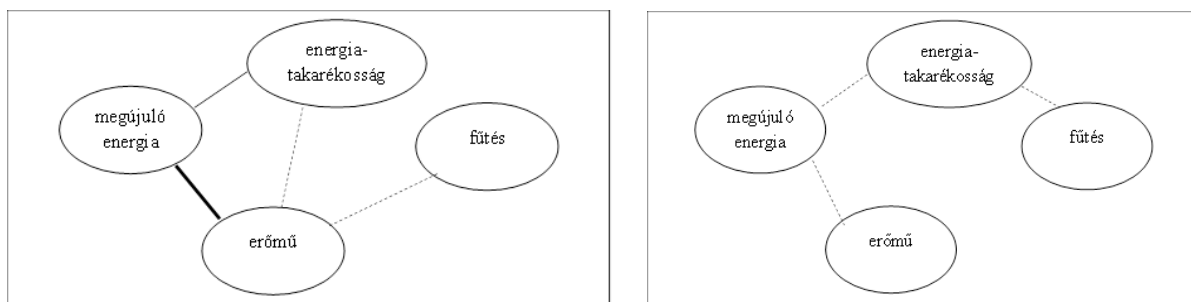
A vizsgálatban a 4. és 7. osztályos tanulók megújuló energiával kapcsolatos fogalmi strukturáját elemeztük négy általános iskola 4. és 7. osztályos tanulói (174 fő) között; Hajdú-Bihar megyében Debrecen és Egyek; Heves megyében: Eger és Kerecsend településeken. Vizsgálatunk fő célja, hogy a megújuló energiához, energiatakarékossághoz és az energiagazdálkodás témaköréhez kapcsolódóan feltérképezzük a tanulók fogalmi rendszerét.

Négy olyan kulcsfogalmat használtunk, amelyek a hétköznapi életben és az iskolai tananyagban egyaránt előfordulnak:

- megújuló energia,
- energiatakarékosság,
- erőmű,
- fűtés.

Eredmények

A fogalmak összekapcsolódása, struktúrája eltérő volt, pl. lakóhely szerint; a városlakó gyerekek fejében a kulcsfogalmak komplexebb és erősebb kapcsolatokkal rendelkező rendszert alkotnak (1. ábra). A választott fogalmak egy része, pl. a fűtés gyengén rögzültek a tanulóknál, ismereteik felületesek és jellemzően nem az iskolai tananyagból, hanem a hétköznapokból származnak. Az iskolás életkorban tehát – hasonlóan az alacsonyabb végzettségű felnőtt lakossághoz – az iskolai tanulmányoknál erősebb a közvetlen tapasztalati hatás.

1. ábra. A kulcsfogalmak kapcsolati rendszere nagyvárosi (bal) és községi (jobb) tanulók esetében

A földrajzoktatás eredményességének vizsgálata a megújuló energia témakörében

Vizsgáltuk a megújuló energia témakör megjelenését az oktatás különböző szintjein használatos földrajz, környezet és természetismeret tankönyvek, munkafüzetek és egyéb dokumentumok esetében.

A vizsgálat kiterjedt:

- a központi szabályozó dokumentumokra: NAT, kerettantervek, földrajz érettségi vizsgakövetelmények,
- általános és középiskolai tankönyvekre, munkafüzetekre:
  - környezetismeret tankönyvek: Nemzedékek, Apáczai, OFI kísérleti kiadás,
  - földrajz 5–8: Mozaik, Nemzedékek, Apáczai, OFI kísérleti kiadás,
  - földrajz 9–10: Mozaik, Nemzedékek, OFI kísérleti kiadás felhasználásával.

7 kulcsfogalom előfordulási gyakoriságát vizsgáltuk:

- energiatakarékosság,
- fűtés,
- erőmű,
- tudatos energiafelhasználás,
- energiafogyasztás,
- energiahatékonyság,
- energiaválság.

Az elemzés kiegészült a kulcsfogalmak szövegkörnyezetének vizsgálatával. Arra voltunk kíváncsiak, hogy a kulcsfogalmak pusztán ismeretelemként jelennek meg, vagy vannak a kulcsfogalomhoz kapcsolódó szemléletre vagy felelősségvállalásra utaló vonatkozások is.

Eredmények

Megállapítottuk, hogy a megújuló energiával kapcsolatos fogalmak kevés helyen fordulnak elő a dokumentumokban és hiányzik a tudatos, rendszerszintű, beágyazott megjelenés is. A tartalmi elemek sok esetben csak implicit formában fedezhetők fel a szövegekben.

Települési kérdőíves vizsgálat

Az előzetes próbavizsgálat tapasztalatai nyomán az 1000 fős lakossági kérdőívészés előkészítéseként változtattunk a kérdőíveken szereplő kérdések sorrendjén, hogy az *asszociációt mérő kérdésünk kerüljön első helyre*, majd *ezt követően az ismereteket mérő kérdéseink következzenek*. Így a válaszadónak ne legyen lehetősége felhasználni a vizsgálat elején frissen megismert információ-töredékeket.

A szélesen értelmezett (formális, non-formális, kulturális és közösségi) *tanulás eredményeit* (pl. iskolázottság) és *lehetőségeit* (pl. intézményhálózat, elérhetőség) egy komplex (20 mérőszámot tartalmazó) mutatóval, az úgynevezett *LeaRn Index segítségével* (LI) szokás kifejezni (Kozma et al. 2015). A magyar települések tanuláshoz való viszonyának különbségeit feltáró mutató szorosan együttmozog a *gazdasági fejlettséget* és az *objektív jól-létet reprezentáló egyéb mutatókkal*. Az index alkotói az ország településeit *öt egyforma terjedelmű* (közel egyenlő településszámú) csoportra osztották (3. táblázat).

Hajdú-Bihar megyéből 11 település, Heves megyéből 19 település került a LeaRn Index szerinti legrosszabb kategóriába, úgy, hogy az első esetben az itt élők a megye lakosságának nem egész 2,5%-át, míg az utóbbinál a megye lakosságának 6,75%-át tették ki. A legjobb mutatókkal rendelkező települések csoportjai felé haladva csökken az eltérés nagysága a települések száma méginkább

a népesség aránya tekintetében is (ld. 3. táblázat). Az V. csoportba tartozó települések lakosság száma már Heves-megyében magasabb (29%), mind Hajdú-Biharban (25%).

3. táblázat. Hajdú-Bihar és Heves megye települései a LeaN Index szerint

LeaN Index kategóriái	I.	II.	III.	IV.	V.	Megyeszékhely
Hajdú-Bihar megye települései (db)	11	16	15	27	11	1
Népesség nagysága (fő)	13810	34953	42394	117005	140969	205468
Népesség aránya a megyében (%)	2,49	6,3	7,64	21,1	25,41	37,05
Heves megye települései (db)	19	24	25	30	17	1
Népesség nagysága (fő)	21135	36993	46287	62435	91014	54846
Népesség aránya a megyében (%)	6,75	11,83	14,8	19,96	29,1	17,53

Az egyes LeaN Index szerinti kategóriákba tartozó települések számát és az ott élő népesség arányát reprezentálva a mintánkba 11 Hajdú-Bihar megyei település 542 válaszadója és 12 Heves megyei település 525 válaszadója, azaz mindösszesen 1067 fő került. (4. táblázat)

4. táblázat: Hajdú-Bihar és Heves megye vizsgált települései

Heves megye	Hajdú-Bihar megye
Boldog	Báránd
Detk	Bihardancsháza
Eger (megyeszékhely)	Biharkeresztes
Füzesabony	Debrecen (megyeszékhely)
Gyöngyös	Furta
Halmajugra	Hajdúböszörmény
Heves	Kokad
Nagyfüged	Komádi
Parád	Körösszegapáti
Rózsaszentmárton	Nádudvar
Tarnalelesz	Váncsod
Vécs	

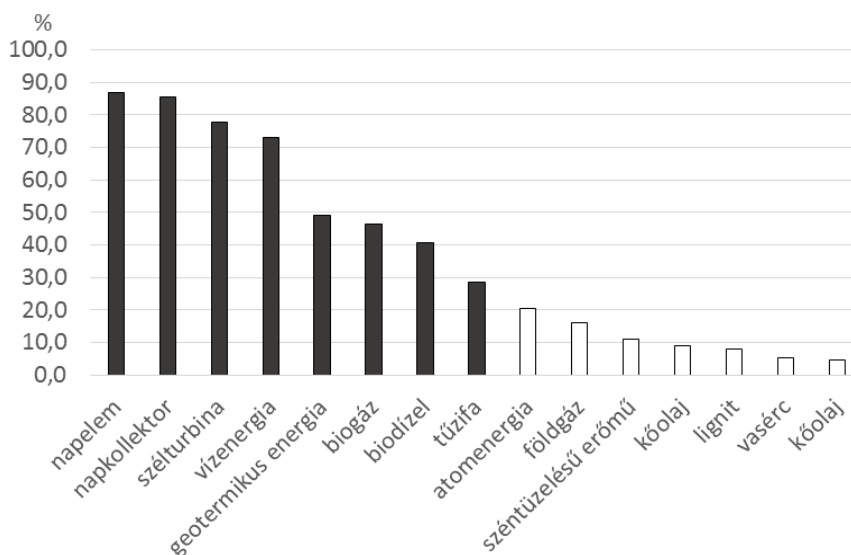
A KSH adatai alapján ismert mindkét megye községeiben, városaiban és megyeszékhelyén élők *nem és életkor szerinti megoszlása*. Az összeállított alapsokaság *nem és életkor szerinti megoszlása* alapján kvótás mintavétellel biztosítottuk a további reprezentativitást. Így a válaszadók lakóhelyük LeaRn Index szerint besorolása, valamint nemi és életkori megoszlásuk szerint reprezentálták a megyék településeinek *19 évesnél idősebb lakosságát*.

A kérdőíves vizsgálat felvétele során a már említett *véletlen kiválasztási* tervet (random walk), ill. a Leslie Kish-féle szisztematikus mintavételi módszert alkalmaztuk.

Eredmények

Hasonlóan az előzetes felméréshez kijelenthetjük, hogy önmagukban a táji adottságok hazai különbségei nem befolyásolják a megújuló energiákkal kapcsolatos véleményt, a megújuló energiaforrásokkal kapcsolatos ismeret leginkább az iskolai végzettség befolyásolta, valamint a lakóhelyen szerzett személyes tapasztalat. Azokon a településeken, ahol használnak megújuló energiaforrásokat, és erről az ott élők tudnak, továbbá ahhoz valamilyen tudástranszfer kapcsolódik (tehát erős az ismerősök és a családtagok ismeretközvetítő szerepe), ott a lakosságnak lényegesen pontosabb ismereteik voltak ezen a téren.

A lakosságnak a megújulókról alkotott fogalmi képe a biomasszával kapcsolatban a legpontatlanabb, s egyértelműen a napenergiáról alkotott képük a legmegbízhatóbb (2. *ábra*). A tüzfát a többség (és különösen a legmagasabb végzettségűek) egyáltalán nem tekinti megújuló energiaforrásnak. A nők és a férfiak ismerete a megújuló energiaforrásokról nagyjából egyforma. Az életkor az ismeretek származásával és mélységével is jelentős összefüggést mutat. Természetes, hogy a legfiatalabb korosztály jóval pontosabb ismeretekkel rendelkezik, mint az idősebbek, hiszen az újabb tankönyvekben már több tantárgy keretében is szóba kerülnek a megújuló energiaforrások. A legidősebb korosztály amellet, hogy korábban az iskolarendszer keretében sem sokat hallott a témáról, az internet adta információ-szerzési lehetőségeket is lényegesen kisebb mértékben használja ki, mint a fiatalabbak.

2. ábra. A megújuló energiaforrásokkal és a hasznosításukkal kapcsolatos fogalmak jelölése a teljes mintában (fekete=helyesen jelölta, fehér=helytelenül jelölta)

Iskolai kérdőíves vizsgálat

A megújuló energiaforrásokra vonatkozó ismereteiről az általános iskolák 4. és 7. osztályos tanulóit, a középiskolák 11. osztályosait kérdeztük. Az évfolyamok kiválasztásában az általános iskolában az osztott, szakrendszerű oktatást megelőző évfolyamra (negyedik osztály) és a hetedik osztályra esett a választásunk. A középiskolákban a 11. évfolyam a vizsgált kérdéskör feldolgozásában komoly szerepet vállaló földrajztanítás utáni időszakot jeleníti meg.

Az intézmények kiválasztásában a matematikai és a magyar képességmérésekkel való összevetés lehetősége jelentette a legfontosabb szempontot ami a területi reprezentativitást háttérbe szorította. Mindkét megye esetében három településtípus került kiválasztásra: megyeszékhely, városok, községek. Az iskolák listájának összeállításához az országos kompetencia felmérések eredményei szolgáltak alapul. Hajdú-Bihar megyében 821 fő, Heves megyében pedig 767 fő került lekérdezésre, így egy 1588 fős mintával dolgoztunk.

A módszer papíralapú önkitöltős kérdőíves felmérés volt.

A kérdőív kérdései különböző blokkokba csoportosulnak:

- A felmérés elején szerepel néhány háttérváltozóra és egy konceptuális tudásra vonatkozó kérdés. Mivel a konceptuális tudás elemei egy másik kérdés válaszaiban előjönnek, a kitöltés két részletben történt meg. Az első rész kitöltése, majd összegyűjtése után került sor a második részre.

- A kérdőív második részének kérdései társadalmi, közösségi háttérismertetekre, információszerzésre, emócióra és jellemző viselkedési mintára (attitűdre) vonatkoztak.

Eredmények

Az adatok elemzésekor az információszerzéssel kapcsolatos kérdésekre koncentráltunk. Arra a kérdésre, hogy „Milyen mértékben járulnak hozzá a megújuló energiaforrásokkal kapcsolatos ismereteid bővítéséhez az alábbiak?” a következő válaszlehetőségek szerepeltek: iskola, család, televízió, nyomtatott sajtó, lakossági tájékoztatás, internet, baráti kör.

Az eredmények a két megyében hasonló arányokat mutatnak. Az iskolai ismeretszerzés mindhárom korosztály esetében kiugró helyen szerepelt, a 4. osztályosoknál az első, a 7. és 11. évfolyamosoknál a második helyen. Utóbbiaknál nem sokkal, de az internet megelőzte. Ezeket követően mindegyik korosztálynál a televízió és a család jelenik meg, illetve szintén általánosságban jellemző, hogy a baráti kört, a nyomtatott sajtót és a lakossági tájékoztatást helyezték utolsó helyekre az információszerzés szempontjából. Ez egyrészt magyarázható a generáció életkori sajátosságaival és szocializációs színtereivel. Ebből következtethetünk arra, hogy az iskolának, mint másodlagos színtérnek valóban nagy szerepe van a tudás és magatartás formálásában, amely elsősorban a pedagógusok kezében van, számukra pedig még mindig a tankönyvek jelentik a fő támaszt.

Megjelölték a családot is, mint az információ forrását. Az ugyan nem derült ki, hogy ott ez milyen formában történik meg, de sejthető, hogy nem feltétlenül gyakorlati példákat látnak. Arra a kérdésre, hogy „Használtok-e jelenleg otthon valamilyen megújuló energiaforrást?” a két megye összesített válasza alapján kb. 38 %-os igen válasz érkezett mindhárom évfolyamtól. Felmerül a kérdés, hogy valóban használnak-e ennyi háztartásban megújuló energiaforrást, de az is előfordulhat, hogy nincsenek teljesen tisztában a fogalommal. Erre egy a konceptuális tudás vizsgálatát irányzó kérdésre érkezett válaszok alapján is lehet következtetni. Az első kérdések egyikében a tanulóknak három olyan fogalmat kellett írniuk, ami a megújuló energiaforrásokról jut eszükbe. Érkezett sok ebbe a tárgykörbe tartozó fogalom, ezek közül leggyakoribb a víz, szél, nap és az ezekhez tartozó erőművek voltak. Sajnos érkeztek azonban olyanok is, amelyek fosszilis energiaforrások, mint a kőszén, kőolaj, földgáz, fa stb.. Ezek nagy fogalmi tévedésekre utalnak, és komoly mértékben befolyásolják az eredményeket.

Összegzés

Eredményeinkből jól látható, hogy a megújuló energiahordozók köztudatba való beágyazottsága jelenleg gyenge és bizonytalan. Ennek stabilizálására a folyamatos tájékoztatás alkalmas eszköz, hiszen minél többet hallanak, olvasnak, látnak a megújulókról az emberek, annál tudatosabbá válnak. Fontos tényező,

hogyan a jelenleg „automatizált”, kampányszerű és központosítottan utasított felhasználás a közeljövőben egy társadalmilag „alulról” jelentkező közigény né formálódjon. Így az irányító hatóságok és a lakossági szándék találkozik, ami elvezetheti a települések vezetőit és lakóit – a megújulókat nyújtotta takarékosági hasznon túl – a környezetkímélés terén fellállalt felelősséghez.

A felmérés alapján a megkérdezett felnőtt lakosság és iskoláskorú gyerekek nagymértékben az iskolán kívüli médiákat jelölték meg a megújuló ismereteik forrásaként. Ezzel egyidejűleg azonban a többség hangsúlyozza az iskola fontos szerepét.

Amíg a megújuló energiákról össztársadalmilag keveset tudunk, kevésbé alkalmazzuk azokat. A tudás terjesztésével esély nyílik a települési és lakossági hasznosítási arány növekedésére. Az ún. jó gyakorlatok átültetésével (adaptálásával) nő a közjó iránti felelősség.

Kutatásunk hozzájárul a globális problémák és a lokális energiafüggőség mérsékléséhez, valamint további tudományos kutatások alapjául szolgálhat. A feltárt összefüggések vizsgálata segítheti a tananyagok tartalmi és módszertani megújulását, illetve alapot nyújthat a települési energiastratégiák kialakításához.

Irodalom

- Afonso, T. L., Marques, A. C., Fuinhas, J. A. (2017): *Strategies to make renewable energy sources compatible with economic growth*. Energy Strategy Reviews, (18), 121–126.
- Bamisile, O. O., Abbasoglu, S., Dagbashi, M., Garba M. (2016): *Assessment of Renewable Energy Education among Senior Secondary School Students in South-Western Nigeria*. Research & Reviews: Journal of Educational Studies, 3(1), 1–10.
- Bünyamin, Ç., Hakan, Ç., Osman, B. (2010): *Conceptions of students about renewable energy sources: a need to teach based on contextual approaches*. Procedia Social and Behavioral Sciences. (2), 1488–1492.
- Fodor L., Bányai O. (2017): *A települési önkormányzatok szerepe a környezeti politika és jog alakításában*. Dupress: Hungary, doi:10.5484/fodor_banyai_telepulesi_onkormanyzatok.
- Hasan, S. T. (2012): *Awareness and misconceptions of highschool students about renewable energy resources and applications: Turkey case*. Energy Education Science and Technology Part B: Social and Educational Studies, 4(3), 1829–1840.
- Höppner, C., Whitmarsh, L. (2010): *Public engagement in climate action: Policy and public expectations*. In *Engaging the Public with Climate Change: Behaviour Change and Communication*; Whitmarsh, L. O’Neill, S. Lorenzoni, I. Eds; Earthscan: London
- IPPC5 (2018): *Értékelő jelentés döntéshozói összefoglaló*. OMSZ, 34 p.
- Keskitalo, E.C.H., Juhola, S., Baron, N., Fyhn, H., Klein, J.. (2016): *Implementing local climate change adaptation and mitigation actions: The role of various policy instruments in a multi-level governance context*. Climate 4, 7. doi:10.3390/cli4010007.

- Kluknavszky A., Tóth Z. (2009): *Tanulócsoportok levegőszennyezéssel kapcsolatos fogalmainak vizsgálata szóasszociációs módszerrel*. Magyar Pedagogia109, 4. sz. 321–342.
- Kovács E., Kiss B., Ütőné Visi J. (2013): *Megújuló energiák oktatási vonatkozásai – energiatudatossá nevelés az iskolában*. In: Változó Föld, változó társadalom, változó ismeretszerzés, 2013. *A megújuló erőforrások szerepe a regionális fejlesztésben*. (Pajtókné Tari I. és Tóth A., szerk.) Eger 2013. október 10–12, ISBN 978-615-5297-11-3, pp. 220–224
- Kovács E., Patkós Cs., Tóth T., Radics Zs. Ütőné Visi J. (2016): *A társadalmi tanulási folyamatok szerepe a megújuló energiaforrásokkal kapcsolatos ismeretekben két magyarországi megye esetében*, Magyar Földrajzi Napok 2016 Konferenciakötet 20.
- Kozma T., Benke M. (2015): *Tanuló régiók Magyarországon: Az elmélettől a valóságig Debrecen*: University of Debrecen, CHERD, (Régió és oktatás; 11.), (ISBN: [978-963-318-472-1](#)) 297 p.
- Kónya, G. (2012): *Environmental knowledge in science teaching*. Iskolakultúra, 12(1), 71–79.
- Measham, T.G., Preston, B.L., Smith, T.F., Brooke, C., Gorrdard, R., Withycombe, G., Morrison, C. (2011): *Adapting to climate change through local municipal planning: Barriers and challenges*. Mitig. Adapt. Strateg. Glob. Chang. 16, 889–909. doi:10.1007/s11027-011-9301-2.
- (NÉS 2.) *Nemzeti Éghajlatváltozási Stratégia 2014–2025*: <http://www.kormany.hu>
- Revákné Markóczi, I., Malmos, E., Jász, E., Csákberényi Nagy, M., Kovács, E., Ütőné Visi, J. (2016): *Investigation of concepts related to energy culture using the word association method at primary level*. In: Tools and Aims in Environmental Education : International Environmental Education Conference IEEC 2016, 26–29th April 2016, Eszterházy Károly University of Applied Sciences, 50.
- Roman, M. (2015): *Renewable energy resources in students' opinions*. Studia Ecologiae et Bioethicae, 13(3), 49–63.
- Scanu, E., Cloutier, G. (2015): *Why do cities get involved in climate governance? Insights from Canada and Italy*. Urban Environ. 2015, 9. doi:10.7202/1036221ar.
- Shin-Cheng, Y., Jing-Yuan, H., Hui-Ching, Yu: (2017). *Analysis of Energy Literacy and Misconceptions of Junior High Students in Taiwan*. Sustainability, (9) 423–452.
- Szabó, Gy., Fazekas I., Patkós, Cs., Radics, Zs., Csorba, P., Tóth, T., Kovács, E., Mester, T. Szabó L. (2018): *Investigation of public attitude towards renewable energy sources using word association method in Hungarian settlements*. Journal of Applied Technical and Educational Sciences, 8(1), 6–25. <http://doi.org/10.24368/jates.v8i1.25>
- Ütőné Visi J. (2014): *Az energiafelhasználás, mint globális problémaforrás megjelenése a Nemzeti Alaptantervben*. EDU szakképzés- és környezetpedagógia elektronikus szakfolyóirat 4. évfolyam 2014/2. szám 86–98 pp. ISSN: 2062-3763

Kiütéses tífusz elleni oltóanyag előállítása Ungváron a második világháború éveiben¹

Orbán Melinda

abszolvált PhD hallgató, Debreceni Egyetem

A járványok és betegségek okait, valamint következményeit más-más tényezők befolyásolták a különféle történelmi időkben. Az egyes egészségmutatók arányszámai a történelmi korokban jól jelzik az orvostudomány, a szociális berendezkedés, a higiénés viszonyok változását és fejlődését. A 20. század első felében Magyarországon több fertőző betegség endémiásan jelentkezett, azaz tartósan, rendszeresen előfordult. Ezek a területek általában elsődleges járványgócokat is jelentettek, így fontossá vált a felszámolásuk. A kiütéses tífusz problémáját Magyarországon az 1938–1940-es területváltozások, és az éppen zajló második világháború tette aktuális kérdéssé.²

A fertőző betegségek megelőzése világszerte fontos cél, amiben nagy szerepet játszanak a védőoltások. A kötelező és ajánlott védőoltásokra, oltóanyagokra vonatkozó szabályozásokat, ajánlásokat a járványügyi helyzet figyelembevételével alakítja ki egy-egy ország. A járványok kitörése magakadályozásából fontos az immunizáció, az emberi szervezet betegségekkel szembeni védetté tétele. A védőoltás az egészségügyi prevenció egyik leghatékonyabb eszköze. Tanulmányom célja az Ungváron felállított kiütéses tífusz elleni oltóanyag termelő intézet tevékenységének a bemutatása.

A kiütéses tífusz (*typhus exanthematicus*) régóta ismert fertőző betegség, amelyet leginkább a háborúhoz kötnek. Azonban a háború nem közvetlen oka a megjelenésének, csupán nagymértékben előmozdítja annak elterjedését. A katonák és a civil lakosság körében egyaránt szedte áldozatait, de leginkább az alacsonyabb társadalmi rétegeket érintette. A járványok kialakulásának feltételrendszere minden jelentősebb epidémia esetében azonos. Szerepet játszik benne a fertőzöttek elkülönítésének megoldatlansága, a rossz közegészségügyi-higiénés viszonyok, környezetföldrajzi tényezők, melyek az egyes kórokozók szaporodásához, fertőzőképességéhez optimális életföldrajzi viszonyokat teremtenek, a népesség általános alultápláltsága, valamint a szűk genetikai háttér és a háborús körülmények.

---

¹ A kutatás és a tanulmány elkészítése a Visegrad Fund Scholarship Program támogatásával valósult meg.

² A járványügyi munka országos kiterjesztését, az egységes központi irányítás megszervezését Petrilla Aladár (1903–1968) kezdte el. A fertőző betegségek bejelentésének és nyilvántartásának, egyes fertőző betegségek esetében a kötelező laboratóriumi vizsgálatok rendszerének kidolgozásával foglalkozott.

A betegség kiváltó oka egy olyan rickettsia – baktériumokhoz hasonló sejtparazita, – amely emberre tetvek közvetítésével kerül át. A ruházat és az emberi test alapvető tisztántartási igényeinek betartásával a terjedése megakadályozható. A tetű a beteg székletével üríti a kórokozót, így annak szét-dörzsölése a bőrfelületen lehetővé teszi az emberi szervezetbe jutását a hámsérüléseken keresztül és a betegség kialakulását. Lefolyása 1–2 hetes lappangási idő után kezdődik hirtelen felszökő magas lázzal és szédüléssel. Később megjelennek a kiütések, amelyek bevérznek, súlyosabb lefolyás esetén ezek több szervet érinthetnek. A legrosszabb esetben a vesét, a keringést és a központi idegrendszert is károsítják. A magas láz miatt a beteg sok esetben kábult állapotba kerül az idegrendszer érintettsége miatt. Kezeletlen esetekben a halálozási arányszám nagyon magas, illetve idősebb korban súlyosabb lefolyással jelentkezik. A 20. század elején a kezelésre hatásos gyógyszert nem ismertek. A tüneteket enyhítették, lázcsökkentőt, szív- és érműködést támogató gyógyszereket adtak a betegeknek. A terjedés megelőzése szempontjából az elsődleges a lakosság tetvetlenítése volt. A járvány általában a tél elején kezdődött és tavasszal érte el a csúcspontját. Magyarországon a kiütéses tífusz elleni védőoltásokat 1937-ben kezdték el bevezetni. Napjainkban a normál civilizációs körülmények között élő országokban néhány esettől eltekintve nem fordul elő, viszont az elmaradott országokban továbbra is komoly problémát jelent.

1939 és 1945 között a kiütéses tífusz bejelentések döntő többsége Kárpátalja és Erdély területeiről érkezett. Ennek egyik oka, hogy olyan országokkal voltak határosak, ahol ezek nagyobb számban fordultak elő. Kárpátalján főként a Lengyelországba vezető utak menti településeken volt elterjedt. A Magyar Királyi Országos Közegészségügyi Intézet Ungvári Közegészségügyi Állomásának éves adatai szerint a második világháború évei alatt a legtöbb minta az ungi közigazgatási kirendeltség nagybereznai járásából érkezett kiütéses tífusz vizsgálatra. Ezt követte a máramarosi, majd a beregi közigazgatási kirendeltség alsóverecsei járása. 1939 áprilisában Hajasd és Uzsok községekben megelőző védőoltásokat végeztek külföldről származó vakcinával, amellyel orvosokat, csendőröket, határőröket, tanítókat és tisztviselőket oltottak be. A bejelentendő betegségek közé tartozott, így a megbetegedést a körorvos távirati úton jelentette a fősolgabíróságnak, amely kirendelte a járvány-mentőautót. Egyidejűleg az ungvári központ kiküldte a helyszínre egyik emberét, aki házról házra járva megvizsgálta a lakosságot. A beteg és környezete lakásán pedig fertőtlenítést hajtottak végre.

A Magyar Királyi Országos Közegészségügyi Intézet (OKI) 1942-re kialakította a hálózatát, ami a fertőző betegségeknek leginkább kitett területek felzárkóztatását és az endémiásan fellépő betegségek felszámolását szolgálta. Kárpátalján a második világháború alatt több fertőző betegség is elterjedt a lakosság körében. Ezért Ungváron közegészségügyi fiókállomást, kiütéses tífusz

elleni oltóanyag termelő intézetet, fertőtlenítő és fertőző betegszállítót, illetve malária állomást hoztak létre. Az egészségügyi kormányzat elsősorban a betegek kórházi elkülönítését és a járvány érintette területek tetvetlenítését kezdte meg. A betegség elleni aktív immunizálás akkor még nem volt régi keletű. Az 1930-as évek elején Lembergben Rudolf Stefan Weigl³ dolgozta ki a kiütéses tífusz elleni oltóanyag előállításának módszerét, illetve több kutató is kísérletezett a betegség elleni hatékony vakcina kidolgozásán.

1940 őszén Johan Béla államtitkár tett látogatást Ungváron Kárpátalja tisztifőorvosainak az értekezletén, ahol egy, a városban létrehozandó kiütéses tífusz elleni oltóanyagot gyártó intézet felállítása mellett döntöttek. Az intézet az Egészségházban kapott helyet, vezetője Kun Lajos⁴ orvos, higiénikus és egyetemi tanár volt. A háromemeletes épület még az 1930-as években létesült a Rockefeller Alapítvány támogatásával. Az első Csehszlovák Köztársaság ideje alatt a Dům lidového zdraví v Užhorodě (népegészségügyi ház) nevet viselte. Kiürítését a kincstári jogügyi igazgatóság 1942. május 1-re rendelte el.

Oltóanyagot csak hatósági engedéllyel rendelkező üzem állíthatott elő. Az engedélyezés feltétele az oltóanyag termelés speciális követelményeinek építészeti és felszerelésben megfelelő üzem, valamint a termelésben és a vizsgálatokban jártas szakemberek és kiszolgáló személyzet megléte volt. A belügyminiszteri rendelet megállapította a személyi és dologi költségvetést. Az intézetben 3 orvos, 3 laboratóriumi segéd, 2 kezelőnő, 4 laboráns, 3 altiszt dolgozott. A fűtő, a takarítónő, a tetűtetők alkalmazásáról a rendelet külön gondoskodott. A fizetés megállapításánál a belügyminisztérium tekintettel volt a veszélyességre. A gazdasági ügykezelését a Közegészségügyi Állomásnál rendszerezített számvevőségi szaktisztviselő végezte.

A munkát a félkész épületben 1942 novemberének végén, decemberének elején kezdték el, amit nehezített, hogy a berendezések és a gépek egy részét késve szállították a gyárak, különösen azokat, amelyeket külföldről kellett beszerezni. Az intézmény azon kevesek egyike volt, ahol kétféle módszerrel dolgoztak a kiütéses tífusz elleni vakcina előállításán. Az egyik a Weigl-, a másik a Cox-

---

³ A kiütéses tífusz kórokozója a *Rickettsia prowazekii* mesterséges táptalajon nem tenyésztethető. Ezért biológiai úton a vírusok tenyésztéséhez hasonló eljárási mód szerint próbálták a kórokozót tenyészteni. Weigl (1883–1957) professzor módszere szerint a rickettsiákat természetes gazdájukban, a ruhatetűben szaporították el. Az inficiált tetvek gyomorfalában a rickettsia igen nagymértékben elszaporodott és ezeknek a tetűgyomroknak a karbolic konyhasós szuszpenziója alkotta az oltóanyagot.

⁴ Kun Lajos (1904–1967) 1945 és 1947 között az Ukrán Egészségügyi Minisztérium megbízásából tovább vezette az újjászervezett közegészségügyi intézetet. Miután visszatért Magyarországra az OKI szerológiai osztályát igazgatta.

módszer.⁵ Ungvár mellett, Lembergben és Krakkóban mindkét eljárással kísérleteztek, míg Berlinben, Frankfurtban, Varsóban, Marburgban és Dessauban csak a másodikat alkalmazták. Az első emeleten a Cox-módszer, a másodikon a Weigl-módszer szerint végeztek kísérleti kutatásokat. A laboratóriumokban a korban alkalmazott tudományos felszereléseket – termosztát, autokláv, Arnold-készülék, elektromos szárazhő sterilizátorok – használták.

A háború éveitől kezdve a vezető orvos Farkas Elek volt, mellette dolgozott Takátsy Gyula és Zoltai Nándor. Az említett két módszer tanulmányozására 1942 nyarán Lembergbe, Krakkóba és Berlinbe szerveztek tanulmányutakat. Szeptemberben megkezdtek az oltóanyag termelés alapjául szolgáló tetvek gyűjtését Ung vármegye különböző községeiben, illetve azoknak a táplálását, tenyésztését és szaporítását laboratóriumi vizsgálatok végzéséhez.⁶

A szakmunkának Weigl-módszerével végzett kísérleteit Zoltai Nándor vezette. A kiütéses tífuszban megbetegedetteket az ungvári állami kórházban helyezték el, és így alkalom nyílt a rickettsia törzs kitenyésztésére irányuló kísérletek megindítására. Ennek során hat kiütéses tífuszos beteg vérével tengerimalacokat oltottak be, amelyek közül háromban megfogant a törzs. A vakcina előállításához csak olyan tetveket lehetett használni, amelyek előzőleg nem fertőződtek más parazitákkal, ezért laboratóriumban tenyésztették azokat. A tenyésztés alapjául az ősz folyamán, Ungváron és Deregnnyón – ahol nem volt kiütéses tífuszjárvány – gyűjtött mintegy 3000 tetűt szolgált. A tetű emberi vérrrel táplálkozik, az élősködők etetését kezdetben az intézet dolgozói vállalták, majd díjazás fejében a már kiütéses tífuszon átesett személyek végezték ezt a feladatot. A tetvek az erre a célra kidolgozott ketrecben nyertek elhelyezést. Ennek egyik oldala szitászöveggel volt beborítva, etetéskor ezzel a felével tették az emberi test felé, hogy vért szívjanak. A tetvek azután a ketrecbe helyezett posztódarabra petéztek. A petékkal sűrűn telt posztót steril kémcsövekbe rakták, majd termosztátba kerültek keltetésre. Az itt kikelt tetvek ismét ketrecekbe kerültek, és tovább szaporodhattak. Az anyagbeszerzési nehézségek miatt petéző posztó céljára megfelelő volt a katonai posztóhulladék, amit egyrészt a honvédelmi minisztérium, másrészt az ungvári állomásparancsnokság bocsátott nagyobb mennyiségben a rendelkezésükre. Kezdetben a frissen kikelt tetvek erős pusztulást mutattak. Emiatt az etetési idejüket felemelték a Lembergben és Krakkóban alkalmazott

⁵ A 20. század elején több kutató kísérletezett a kiütéses tífusz elleni védőoltás előállításával. Rudolf Stefan Jan Weigl (1883–1957), Herald Rea Cox (1907–1986), Hans Zinsser (1878–1940) és Maximiliano Ruiz Castaneda (1898–1992) a legismertebbek.

⁶ Farkas Elek (1911–2004), Takátsy Gyula (1914–1980) és Zoltai [Ziegler] Nándor (1911–1972) kutatók a virológia kiemelkedő alakjai. Munkásságuknak köszönhetően olyan oltóanyagok kerültek kidolgozásra, melyek hozzájárultak Magyarország 20. századi járványügyi–közegészségügyi helyzetének javításához.

napi 2×15 –20 percről, a napi 4×1 órára. A rickettsiával fertőzött, tenyésztett tetvek gyomrából a megfelelő hígítások mellett oltóanyagot készítettek.

A fent említett eljárás több nehézségbe ütközött. A Weigl-vakcinával háromszori dózisban történő beoltás után az egyén védettnek tekinthette magát, és az oltások évenkénti ismétlése további védelmet jelent. Hátránya, hogy előállítás bonyolult és hosszadalmas volt. Állandóan nagy mennyiségben kellett a laborban tetveket tenyészteni, hogy naponta ezer számra tudjon beoltásra alkalmas mennyiséggel szolgálni. A tetvek inficiálása preparáló mikroszkóp alatt megfelelő finomra kihúzott kapillárisal egyenként, per rectum történt. Így rövid idő alatt nagyobb mennyiségű oltóanyag előállítására kevésbé volt alkalmas. A nagymértékű pusztulásukat újabb gyűjtésekkel kellett pótolni. Probléma volt a tetűtetők fürdése — ami a sterilitás miatt volt fontos —, mert az ungvári vízmű elégtelensége miatt csak reggel és este volt az intézetben folyó víz. A központi fűtést is csak részlegesen sikerült felszerelni. Weigl professzor az intézet számára a honvédség útján tárgylemezre beszárított tetűgyomrok formájában rickettsia törzset küldött. Azonban a küldemény Ungvárra csaknem félév eltelte után érkezett meg, így nem tudták hasznát venni a kutatásban.

A másik eljárás kísérleteit Farkas Elek vezette. A Cox-féle eljárás szerint a rickettsiákat csirkeembrió szikhólyagban tenyésztették ki. Ehhez a módszerhez biztosítani kellett az intézet termékeny tojásokkal való ellátását. Az Országos Népi- és Családvédelmi Alap egyik közeli baromfitelepének erre a célra való kibővítését szerették volna elérni, mert az oltóanyag-előállítás szempontjából fontos volt a kifogástalan, termékeny tojás. Ebből a célból 70 telepnek küldtek felhívást a szállításra vonatkozó ajánlattétellel. A válaszokból kitűnt, hogy a baromfi telepek szemestakarmánnyal való ellátási gondokkal küzdenek. Az OKI közbenjárására a Közellátásügyi Minisztérium szemestakarmány kiutalását engedélyezte, hogy a tojáshozamot növelni lehessen. Így négy telepről sikerült a szállítást biztosítani. Viszont a téli időszakban, sok esetben a szállítási torlódás és a hideg miatt a tojások fiassági aránya nagymértékben leromlott. Johan Béla államtitkár közbenjárására a berlini Robert Koch Intézetből Eugen Gildemeister⁷ professzor tojáshoz adaptált rickettsia törzset küldött a kutatás céljára, de a hosszú út közben az is tönkrement. Ezért a tengerimalacokban kitenyésztett törzsek tojáshoz való adaptálását használták. A tifuszos lázreakciót mutató tengerimalacagyvelő szuszpenzióval oltották be a tojásokat, majd keltető gépbe helyezték, és a fejlődő embrióból körülbelül öt nap múlva emulziót készítettek. Ez lényegesen egyszerűbb volt, azonban a vakcina hatásosságára még nem voltak olyan egyértelmű adatok, mint az előbbi módszernél.

---

⁷ Eugen Gildemeister (1878–1945) német bakteriológus és a Robert Koch Intézet igazgatója 1935–1945 között.

Az oltóanyag termelés módjainak változásával újabb lehetőségek adódtak nagyobb mennyiségű szérum előállítására kevesebb idő alatt, ami biztosította volna a tömeges oltásokat a veszélyeztetett területeken. A további kísérletek arra irányultak, hogy a különböző állatok tüdejében próbálják a rickettsiákat szaporítani. Az elért eredmények szerint a fehér egereket látták erre a legalkalmasabbnak. Kísérleteik szerint – összevetve a külföldiekkel – mindkét módszerrel készített oltóanyag igen hatásosnak bizonyult. Azok némelyike egyenértékű hatékonyságú, mások gyengébbek voltak, mint az Ungváron előállított. Az oltóanyagokat eredményesen használták fel a katonai és a polgári egészségügyi személyzet védőoltására. Mivel a Weigl-féle módszer nem volt hatékony a tömegtermelés szempontjából, alkalmazását 1944-ben megszüntették. Az említett kutatók, a magyarországi virológia kiemelkedő alakjai, kutatási eredményeikkel hozzájárultak a kiütéses tífusz elleni, és más vakcinák eredményes előállításához. Megalapozták azokat az eredményeket, amelyeket a járványos és fertőző betegségek visszaszorítása terén az egészségügy a 20. században elért. A jelenleg előforduló esetek antibiotikumokkal jól kezelhetőek. Az oltás akkor indokolt, ha valaki huzamos ideig endémiás területen tartózkodik, valamint járványveszély kialakulásakor, illetve a kiütéses tífusz kórokozójával foglalkozó, és a tetvetlenítést végző személyek körében. A háború után az intézetben megszűntek a kutatások, az ott dolgozó szakemberek pedig Magyarországon folytatták tovább tevékenységüket. Végül az oltóanyag termelő intézet 1946-ban egyesült az OKI influenzakutató, később a víruskutató osztályával.

A védőoltások jelentősége abban állt, hogy a veszélyeztetett egyének megbetegedésének valószínűségét lényegesen csökkentették. Szélesebb néprétegeknek egy járvány kitörésétől való megóvásában a legfontosabb továbbra is a tetvetlenítés volt. Magyarországon csak a leginkább veszélyeztetettek oltására volt elegendő oltóanyag készlet. Járvány esetén annak a sokszorosára lett volna szükség, ezért fontos volt a magyarországi oltóanyag termelés megindítása. A virológia fent említett szakembereinek köszönhető, hogy Magyarországon az utolsó Rickettsia prowazekii megbetegedés 1971-ben fordult elő.

A járványok halandóságon túlmenő közvetett demográfiai hatásokat is kifejtenek. Vagyis egy-egy járványnak a népességföldrajzi mutatók alakulására is hatásuk van, mindamelllett, hogy közvetlenül befolyásolják az adott korban élő társadalom mindennapi életkörülményeit.

Bibliográfia

Levéltári források

- Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (Державний архів Закарпатської області)
 42. fond Az Ungi közigazgatási kirendeltség iratai (1938–1944)
 144. fond Az Aknaszlatinai Kőrjegyzőség iratai (1939–1944)
 162. fond A Máramarosi közigazgatási kirendeltség iratai (1938–1944)

340. fond A Huszti járás főszolgabírójának iratai (1939–1944)
 725. fond A Szolyvai Körjegyzőség iratai (1939–1944)
 744. fond A Taracvölgyi járás főszolgabírójának iratai (1939–1944)
 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
 Belügyminisztériumi Levéltár, K150. Általános iratok. 4268. csomó. XV. kútfő.
 10. tétel. Fertőző betegségekkel szembeni védekezéssel kapcsolatos feregirtás
 szabályozása.
 Belügyminisztériumi Levéltár, K567. Orvosi Munkaerők Felhasználásának
 Kormánybiztosa. 4. csomó. XVI. kútfő. Orvosoknak honvédelmi munkára
 kötelezése, felmentése, elbocsátása. Zsidó orvosok gyógyászati eszközeinek
 felhasználása.

Szakirodalom

- A magyarországi közegészségügy szakterületeinek történetéből 1876–1944.*
 Szerk.: Kapronczay Károly. Budapest, 2010
 Bakács Tibor: *Az Országos Közegészségügyi Intézet működése 1927–1957.*
 Budapest, 1959
 Budai József – Nyerges Gábor: *Védőoltások.* Budapest, 2015
 Dreguss Miklós: *Mit kell tudnunk a kiütéses tífuszról.* Egészség, 1942, LVI. évf.
 2. sz.
 Faragó Tamás: *Humanitárius katasztrófák Máramaros vármegyében a közép-
 kortól az első világháborúig.* In: Történeti Demográfiai Évkönyv 2005.
[https://demografia.hu/kiadvanyonline/index.php/tortenetidemografiaievkon
 yvek/article/view/987](https://demografia.hu/kiadvanyonline/index.php/tortenetidemografiaievkonyvek/article/view/987) (2020.02.07.)
 Farkas Elek: *A kiütéses tífusz elleni oltások.* Népegészségügy, 1946, 2. évf. 3. sz.
 Fatán János: *A kiütéses typhus elterjedése a Ruthénföldön és a ruszin nép
 immunitása.* Zöld Kereszt, 1939, X. évf. 3. sz.
 Gortvay György: *Az Országos Közegészségügyi Intézet munkája 1945-ben.* Nép-
 egészségügy, 1946, 2. évf. 9. sz.
 Hámori Péter: *A magyar kormány szociálpolitikája a visszacsatolt Felvidéken és
 Észak-Erdélyben.* In: Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek törté-
 netében. Szerk.: Bárdi Nándor – Simon Attila. Somorja, 2006
 Hrbek, Antonín: *Jak se stavěl Užhorod v letech 1924–1929.* Podkarpatská Rus,
 2013, 4. č. https://podkarpatskarus.cz/attach/casopis_4_2013.pdf
 (2020.02.07.)
 Jäger Gyula: *A visszacsatolt Felvidék kórházai.* Magyar Kórház, 1938, VII. évf.
 12. sz.
 Johan Béla: *A magyar közegészségügy területi kérdései.* Budapest, 1943
 Kapronczay Károly: *A magyarországi közegészségügy története 1770–1944.*
Jogalkotás, közegészségügyi intézmények, szakirodalom. Budapest, 2008
 Kellner Dániel: *A Nobel-díjas orvosok élete és munkássága.* Budapest, 1939

- Kerbolt László: *Fertőzőbetegségek. A fertőző ragályos betegségek, járványok ismertetése a rájuk vonatkozó jogszabályokkal és Budapest székesfőváros szabályrendeletének kivonta.* Budapest, 1943
- Kiss László: *A typhus exanthematicus Magyarországon a 19–20. században.* Magyar Epidemiológia, 2007, IV. évf. 1. sz.
- Koch Sándor: *Szubjektív virológia.* Természet Világa, 1997, 128. évf. 7. sz.
- Kun Lajos (a): *A M. Kir. Országos Közegészségügyi Intézet Ungvári Kiütéses Typhus Védőoltóanyagtermelő Intézete.* Budapest, 1943
- Kun Lajos (b): *Az O. K. I. Ungvári Állomásának munkája.* Budapest, 1943
- Kun Lajos: *A M. Kir. Országos Közegészségügyi Intézet Ungvári Közegészségügyi Állomásának 1939 évi munkája.* Ungvár, 1941
- Kun Lajos: *A M. Kir. Országos Közegészségügyi Intézet Ungvári Közegészségügyi állomásának 1940. évi munkája.* Ungvár, 1942
- Kun Lajos: *A volt ungvári OKI Állomás szovjet-rendszer szerinti újjászervezése.* Népegészségügy, 1948, 29. évf. 23. sz.
- Makara György – Mihályi Ferenc: *Rovarok és betegségek.* Budapest, 1943
- Makara György: *Oltóanyagtermelés kiütéses tífusz ellen.* In: Természetudományi Közlöny 75. Szerk.: Gombocz Endre – Aujeszky László. Budapest, 1943
- Melles Márta: *Az Országos Epidemiológiai Központ hagyományai az Országos Közegészségügyi Intézetben (1927–1997).* Budapest, 2010
- Pápay Dénes: *A „Johan Béla” Országos Közegészségügyi Intézet 70 éves működése 1927–1997. Jubileumi évkönyv.* Budapest, 1998
- Petrilla Aladár: *A kiütéses tífusz időszerű kérdései.* Orvosképzés, 1943, XXXIII. évf. 2. sz.
- Sekeyová, Zuzana – Danchenko, Monika – Filipčík, Peter – Fournier, Pierre Edouard: *Rickettsial infections of the central nervous system.*
<https://journals.plos.org/plosntds/article?id=10.1371/journal.pntd.0007469>
(2020.02.07.)
- Tomcsik József: *A közegészségügy feladatai a Felvidéken és a Kárpátalján.* Zöld Kereszt, 1940, XI. évf. 1. sz.
- Tomcsik József: *Typhus exanthematicus védőoltás.* Orvosi Hetilap, 1940, 84. évf. 30. sz.
- Tomcsik József: *Jelentés a M. Kir. Országos Közegészségügyi Intézet 1942. évben végzett munkájáról.* Budapest, 1943
- Tomcsik József: *Jelentés a M. Kir. Országos Közegészségügyi Intézet 1940. évben végzett munkájáról.* Budapest, 1941
- Tomcsik József: *Jelentés a M. Kir. Országos Közegészségügyi Intézet 1941. évben végzett munkájáról.* Budapest, 1942
- Zboray Bertalan: *Adatok a magyar oltóanyagtermelés történetéhez.* In: Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei 36. Szerk.: Palla Ákos. 1965

A porcelán lelke

Ujvárosi Emese
középiskolai tanár

Rab szerencsen véres veríték-gyümölcse,
Melyet, hogy ládáit arannyal megtöltse,
Fösvény anglus elküld messze nemzeteknek,
Nádméz! mennyi kincsét olvasztod ezeknek.
Hát te, rég csak Mokka táján termett kis bab,
Mennyit szenved érted nyugaton is a rab,
A bölcs iszonyodik, látván egy csészéből
mint hörből ő is részt anglusok bűnéből.

Barcsay Ábrahám: A kávéra

Szkender, ha akarod ketten együtt háljunk,
Meleg kávé mellett agg szót kovácsoljunk
...Vánkosokra ketten ottan leülének,
Egymás közt sok dologról beszélgetének.
Kávét kicsin finszából hörpölgetének...

Zrínyi Miklós: Szigeti
veszedelem, Harmadik ének

Minden azzal kezdődött, hogy az európai matróz megunta a part menti hajózást és a déli tengerek felé fordult. Helyesebben szerződtek, mert fizikai erején kívül nem volt egyebe, amit a kapitalizmus pezsdülő piacán áruba bocsáthatott volna. Piszkos, szürke, esőfüggönyös északi kikötők unásig ismert dokkjai, penészes raktárai helyett a napfényes Mediterránium delfinjei felé vették útjukat a megépítésükkel erdőket felemészítő galeonék, navék és karakok. Sötét hajófenekük mélyén, az áruk bálái között szorongó, kalandra kényszerülő fiatal férfitesekkel, amelyek gyakran végezték zsákba varrva a tenger mélyén. A kis tengerek, melyeket a történelem bölcsőinek nevez Fernand Braudel,¹ kitermelték azt a vállalkozó szellemű emberanyagot, amely ismeretlen célok felé útnak indult a kor még kipróbálatlan matematikai és csillagászati ismereteire, valamint saját merészségére támaszkodva. Az élet lüktetése, ami átvitt értelemben azonos az emberek, az áruk, a gondolatok szárazföldi, vízi, kommunikációs utakon, ereken való áramlásával, kezdte behálózni a Föld nevű bolygót. A városok voltak a

---

¹ Fernand Braudel: *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*, Akadémiai Kiadó – Osiris Kiadó, Bp.1996. I–III. kötet. Ford. Szilágyi Éva

keringés létfontosságú szervei, táplálékot követeltek, az áruforgalom éltető nedveit, az áramlás akadálytalanságát, ami fenntartja az élet virágzását a bolygó egymástól távol eső pontjain. Sivatagban, hegyvidéken, folyókon, tengereken és óceánokon haladtak, hánykolódtak, döcögtek, suhantak a karavánok, állhattak hajókból, бүдös tevékből, borzas jakokból, kecses klipperekből, bálna méretű galeonékból. Áldozatokat adtak és vettek, tapasztalatokat szereztek, felmérték a rendelkezésükre álló világot.

A mostanság oly sokat emlegetett globalizáció az idők kezdetére nyúlik vissza, az emberek, gondolatok, áruk kontinensről kontinensre vándorlása Columbus is megelőzte. Sors, szerencse, végzet alakította a teremtmények életét, felvirágzásukat vagy kihalásukat. Embercsoportok, növények, állatok voltak kitéve az áthelyezés (ld. rabszolgakereskedelem), a növények esetében a krumpli, paradicsom, kukorica európai sikertörténete, vagy a kihalás (a mauritiusi dodó) végzetének. Felvirágzás vagy alkony eshetősége egyformán benne volt a lehetőségek kimeríthetetlen tárházában. Gondoljunk csak Mauritius szigetére, ahol 1639-ben még nem élt ember, ezért az ott élő állatoknak nem volt oka félni, menekülni előlük. Ezért foghatták az érkező holland matrózok kézzel a gyanútlan, barátságos, röpképtelen dodókat.² A kortárs amerikai író, Thomas Pynchon *Súlyszivárvány* című művében³ az egyik nőalak, Katje Borgesius öse, Frans van der Groov egy hajórakomány élő sertéssel indult Mauritiusra – íme, egy újabb példája az élőlények kontinensről másik kontinensre való áthelyezésének. Meggrázó története része a nagy európai kalandnak, a gyarmatosításnak: „...tizenhárom esztendő arra vesztegetett, hogy haakbusát (szakállas puskáját) cipelve az ébenfa erdőn át, mocsarakban és lávafolyásokon barangolva, módszeresen leöldösse, maga előtt is megmagyarázhatatlan okból, az őshonos dodókat.”⁴ Nemcsak a dodókat irtotta ki nyom nélkül az európai matróz, hanem az ébenfa erdő is áldozatul esett az anyaország tébolyodott luxus-imádatának.

De hogy választott témánkra, a porcelán lelkére visszatérjünk, három varázsigét kell mormolnunk: kávé, tea, csokoládé, kávé, tea, csokoládé... Három kontinensről érkezett az európai luxusnak ez a három itala: a tömbökbe préselt tea karavánok zsákjaiban, vagy hajók mélyébe rejtve Ázsiából, Kínából, a kakaóbab, a csokoládé alapanyaga Mexikóból, Amerikából hajón szelte át az óceánt, a kávébabot Afrika kikötőiben zsákokban hordták az Európába induló hajók fenekére. „A valóságban minden civilizációnak szüksége van bizonyos táplálkozási luxusokra és egy sereg élénkítőre, doppingra. A 12. és 13. században ilyen volt a fűszer- és főleg a borsőrület, a 14. században az első borpárlatok, aztán a tea

² Fernand Braudel: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus. XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen.* Gutta Könyvkiadó, Bp.2004.

Ford. Pödör László, 63.

³ Thomas Pynchon: *Súlyszivárvány*, Magvető, Bp. 2009. Ford. Székely János

⁴ T. Pynchon: *Súlyszivárvány*, 113.

meg a kávé, hogy a dohányról ne is beszéljünk...”⁵ – mondja Fernand Braudel. Csokoládé, tea, kávé – ez a világi szentháromság a dohányval körülbelül egy időben, Európában vált a társadalom élénkítőjévé, doppingjává. Mindegyik tengerentúli eredetű volt, először a hollandoknál és a franciáknál jelent meg, onnan angliai kikötőkbe került, de az oroszok is élvezhették a szárazföldi teakaravánok révén. Kezdeti bizonytalankodás után mindegyik újdonság hihetetlen sikerre tett szert, hallatlanul népszerűvé vált, s egyben gazdasági sikerágazattá minden vetülete, amely forgalmazásával, fogyasztásával a legkisebb mértékben is összefüggött. A királyi udvarok ezüst tálcán kínált méregdrága porcelán findzsájából gyorsan lecsorgott a társadalom alsóbb rétegeinek bögréibe, nyakalták napkeltétől napnyugtáig, sőt, tovább. Az első teaszállítmány 1610 táján érkezett Amszterdamba, az Oost Indische Companie kezdeményezésére.⁶ Házi és házon kívüli élvezetére gyorsan kialakult az infrastruktúra, eszközkészlet: a kávé- és teaházak, az ezüstből, porcelánból készült készletek, kínai findzsák, kannák és teadózók. Ezek csillagászati ára arra ösztönözte az európai forgalmazókat és fogyasztókat, hogy lemásolják, megtanulják az eljárást, amivel porcelánt készíthetnek. Ez adta az első, annál erőteljesebb impulzust az európai porcelángyártás létrejöttéhez. A több ezer éves kínai kultúra, ami már jóval Európa előtt felfedezte a lóport, a nyomtatást és a porcelánt, még ma is a világ legnagyobb teatermelője és fogyasztója. Hiába terjedt el máshol is a növény, azt a kifinomult, évszázados tapasztalatokon nyugvó ízelet, a teakertekkel történő tájalakítást nem lehetett máshol megvalósítani. A mediterrán országok szőlő- és borkultúrájához hasonlatos ez, ott is képesek a tájegységeként termelt borok ízét megkülönböztetni, akár csak a különféle teákat a kínaiak. Mi sem keverjük össze a vilányi és a somlói bort, és a badacsonyi szőlőskertek látványa kedves a szívünknek.

A tea és a kávé mámorában elbűvölt európai uralkodók a 17. század végén estek gondolkodóba a holland kikötőkbe özönlő kínai porcelán-nemű láttán, helyesebben eme findzsák árának hatására, hogy sürgősen tenniük kellene valamit. A praktikus hollandusok nem is késlekedtek a megoldással: égetőkemencék sokaságát telepítették Delftbe, munkásokat toboroztak, s az áldott holland agyagból tüstént gyúrni, korongozni, másolni kezdték a kék-fehér kobalt-festésű kínai vázakat, csészéket, kannákat, tálakat. Több, mint húsz műhelyben folyt a munka, virágzott az üzlet, egyre hollandusabbá váltak a csempék, vázak, faliképek, bögrék, fűszertartó tehének.⁷ A fazekasság terjedt, mint a pestis, át a csatornán, az angolok ugyanezt kezdték művelni, söröskriglibe, fakupába csak nem önthették a teát. Saját ízlésüket követve még bumfordibb tárgyak garmadáját

⁵ F. Braudel: Anyagi kultúra, 270.

⁶ F. Braudel: Anyagi kultúra... *Italok és izgatószerke*, 236–273.

⁷ W. Pitcairn Knowles: *Dutch Pottery and Porcelain*, B. T. Batsford, 94 High Holborn, London

állították elő, mint a hollandusok, akik többé-kevésbé még ragaszkodtak a kínai ősmintához, a kék-fehér színvilághoz, a tányérok festésének kínai rendjéhez. Az angolok teljesen megvadultak, söröskorsóik, dohánytartóik vad színekben tobzódtak, az asztal közepére levesestál gyanánt borzas kotlóst ültettek, a teakanna csőre kacsafejet formázott. Tárgyaik vaskossága, félve mondom, bugrissága inkább illet egy falusi fogadó sörfoltos, csupasz asztalára, ahol a vendég vígan bőföghet, mint főúri szalonokba.⁸

Ennek a plebejus vircsaftnak véget kellett vetni, illetve udvariasan a helyére tessékelní, mert anyag és forma Arisztotelész óta tudjuk, kéz a kézben járnak, s a testes angol és holland agyagból nem lehetett csengő, áttetsző, finom formát teremteni. Egy medve nem öltöztethető tütübe, talpát lehetetlen selyem balettci-pőbe szuszakolni, és nem perdül piruettre a színpadon. Hüle és morphé még nem talált harmóniára. Új anyagra volt szükség, és a porcelán nehezen adta meg magát, alkotórészeinek pontos összetétele, égetésének hőfoka, összetevőinek aránya, vagyis az egzakt recept még nem állt rendelkezésre. A titok egyelőre titok maradt. De már nem sokáig. A titok feltárulásának nehézségei egyéb okokkal hozhatók összefüggésbe. Az élet alapvető szükségletei hamar ki szokták kényszeríteni a megoldást. Víz inni létszükséglet, tenyérből is lehet, kiszáradt tők kobakjából, fából faragott ivócsanakból is. Kenyeret kézzel is lehet tépni, a kása kézzel is ehető, vagy fa, esetleg ón tányérról is csillapítja az éhséget. Kínában, ahol a tea és a rizs a lét alapműködését biztosította, ott megfeleleltek ezek az eszközök a fogyasztásukra. Európában a három folyadék, a tea, a kávé és a csokoládé hosszú utat tett meg, amíg a mindennapok szükségletévé változott. Amikor a Holland Kelet-indiai Társaság hajói 1610 körül először hozták a teát Európába, drága, fejedelmi udvaroknak szánt árucikk volt, fontja 18 tallérba került, királyoknak rendellek egy-egy dobozkával. Fel sem merült, hogy a pór nép fogyaszthatná, azt sem tudták, mi az. Az előkelő holland és angol házaknál is sokáig tartott, amíg rájöttek a tea elkészítésének helyes módjára, a tévelygések útja hosszú volt, főzélék gyanánt kísérelték meg fogyasztani, illetve kenyérral ették a leforrázott tealeveleket, a főzetet pedig kiöntötték.⁹ A hajók tókesúlyként használták a fűrészpórral töltött ládákat, amibe a finom, kínai porcelán árut csomagolták, mellette volt a tömbökbe préselt tea, vagy az olcsóbb, ömlesztett tealevél. Az előkelők áttetsző, csengő csészékből itták a kínai csodaitalt. A Holland Kelet-indiai Társaság 1615-ben 69 057 darab porcelánt szállított, a 18. századra ez a szám millióra növekedett. A porcelán anyaga és formája, lelke és varázsa nem az élet alapműködésével, a biológiai szükségletek kielégítésével állt kapcsolatban, hanem a civilizációval és a kultúrával. Megalkotásával nemcsak az anyagát

---

⁸ Bernard and Therle Hughes: *The Collectors Encyclopedia of English Ceramics*, London, 1968.

⁹ terebess.hu/tea/snagy5.html

alkotó három elemet olvasztották össze a kemence ezernégyszáz fokos hőjével, hanem a technikai és társadalmi civilizáció magas fokát a kultúrával, a Norbert Elias által elgondolt értelemben. Egyetlen jól kiégetett, szépen megformált, áttetsző, csengő hangot adó csésze kifejezi a társadalom anyagi műveltségének legmagasabb fokát, tudományának, a kémiának és technológiájának szintjét, társadalmi együttműködésének, asztali szokásainak – table manners – civilizációs színvonalát. Festésének, mintáinak stílusa vall a művészet történetének adott szakaszáról, a szellem állapotáról, megnyilvánulásának lehetőségeiről és állapotáról.

Kávé, tea, csokoládé. E három folyadék bűvöletében telt az európai újkor, hatásuk a társadalmi mozgásokra, a szellemi teljesítményre, az emberi kapcsolatok alakulására, a tudományra és a művészetekre felbecsülhetetlen hatást gyakorolt. Test és lélek kettőssége, a Descartes óta feloldhatatlan filozófiai probléma párolg e főzetek gőzéből. Szellemet ébresztő, élénkítő, kedélyt fokozó hatásukat nem nélkülözhatték, és nem nélkülözhetjük ma sem. Fejedelmek ambíciója lett, hogy méltó edénybe töltsék ezeket az italokat, hogy megszerezzék a főzetek mellé a főzetek edényeinek receptjét. Megszerezni a titkot, elrabolni a titok tudóját, az arkanistát, bezárni Albrechtsburg várába, laboratóriumba kényszeríteni, amíg ki nem izzadja kínjában a porcelán készítésének a titkát, ez volt a feladat. Fogva tartani, amíg olyan masszát nem gyúr, amiben nincs szennyeződés, és kiégetve szilárd és áttetsző, körömmel megütve csengő hangot ad, anyaga kagylóra emlékeztető, fényes, fehér, ragyogó. Ki más feladata lehetett volna a massa titkának megfejtése, mint a középkorból itt felejtett alkimistáké? Az alkimia, valószínűleg a görög chemeia szóból származik,¹⁰ ami magyarul benedvesítést jelent (v.ö. chümosz-cheo-önt), az al- előtag ugyanúgy, mint az algebra, alkáli, alkohol szavaknál az arab közvetítésről tanúskodik. Nemcsak aranycsinálást jelent, hanem szellemtörténetileg is izgalmas eszmekomplexumot, amit az alkimisták az univerzum egészére alkalmaztak. A felvilágosodás korában ezeknek a gondolatoknak erős vonzereje volt, gondoljunk a mi Kazinczy Ferencünkre, aki maga is szabadkőműves páholy tagja lévén, saját apósát, gróf Török Lajost, mint alkimistát és páholytársát is számon tarthatta. Az alkimisták valami egységes világmagyarázatot kerestek, amit a Bölcsek Kövének (lapis philosophorum) megtalálása szolgáltatott volna. Ha erre nem is tettek szert, de zavaros, ám buzgó tevékenységük melléktermékeként számos hasznos felfedezést mondhattak magukénak, például a porcelánmassza titkát. Johann Friedrich Böttger (1682–1719), az egykori gyógyszerészinas, életművész és kalandor ugyanis alkimista kísérletekkel foglalkozott.¹¹ Berlinben ezért letartóztatták volna, így Drezdába

---

¹⁰ Hans Biedermann: *A mágikus művészetek zseblexikona*. Kentaur Könyvek, Bp.1989. Ford. Viola József, 14–15.

¹¹ Biedermann, 80.

menekült. Itt Egon von Fürstenberg herceg berendezett neki egy laboratóriumot, hogy alkímista kísérleteit folytathassa, nyilván aranycsinálás reményében. A kémia törvényszerűségeit neki sem sikerült megerősokolnia, a herceg hiába etette, itatta, pénzelte a kísérleteket, eredmény sehol sem mutatkozott. Ideje volt odább állni, a következő állomás Bécs lett volna 1704-ben, de a herceg emberei észrevették a szökési kísérletet, és visszacipeltek a boldogtalan Böttgert. A dolognak akkorra már híre ment egészen a királyi udvarig, olyannyira, hogy Erős Ágost szász választófejedelem és lengyel király titkainak bevallására kényszerítette az alkímistát, ugyanis minden áron aranyra volt szüksége háborúinak folytatásához. Böttger kínjában a fogságban írt egy értekezést, amelyet Ágost udvara lázasan tanulmányozott, és arra jutottak gróf Ehrenfried Walther von Tschirnhaus matematikus, természettudós és filozófus tanácsára, hogy megbízzák Böttgert a tartomány természeti kincseinek hasznosításával. Erős Ágost Tschirnhaus felügyelete alá rendelte a csélesap Böttgert. Tschirnhaus szintén dolgozott a porcelán titkának megfejtésén, és 1706-ban felfedezte a jáspis-porcelánt. Böttger vörös agyaggal kísérletezve magas szilárdságú, csiszolható kőporcelánt alkotott, de még mindig nem talált rá az áttetsző, hófehér anyag titkára. A véletlen adta a kezére a megoldást. Egy reggel jelentésre kellett mennie Tschirnhaushoz, és rendbe kellett szednie magát. Az albrechtsburgi várban tulajdonképpen fogságban tartották, néhány mesterlegénnyel Tschirnhaus felügyelete alatt. Berendelte a borbélyt, aki a parókáját fehér porral szórta be, hatalmas porfelhőt keltve. Míg tüsszögéséből Böttger magához tért, megkérdezte, miféle por ez, mert nem hasonlít a rizsporra, amit erre a célra használnak. A borbély bizalmasan bevallotta, hogy egy Seilitz nevű közeli helység mellett elkocsizva észlelte, hogy finom, hófehér port ver fel a lova patája. Másnap visszament, zsákba gyűjtött egy jókora adagot, és ezt használta a drága rizspor helyett a parókákra. Még szebb, fehérebb és súlyosabb lett tőle a paróka. Böttger pilulába gyúrta a port, és másnap a laboratóriumában kiégette. Szilárd, fehér anyagot kapott. Tovább kísérletezve vegyítette földpáttal és kvarchomokkal, s ezzel létrejött a kínainál is szilárdabb, áttetszőbb európai porcelán.¹² Végre rámosolygott a szerencsétlen alkímistára a szerencse: 1708. október 11-én elküldte jelentését a királyi udvarnak a felfedezéséről, s ezzel elnyerte Erős Ágost bizalmát és a Meissenben alapítandó gyár igazgatói székét. A választófejedelem 1710-ben alapította meg a gyárat, de Böttger sorsa nem sokat változott a felfedezés után. Ugyanúgy rab maradt, bár jól megfizették, s ő azt hitte, árulással még több pénzre tehetne szert. Nem így történt, egy levelét elfogták, ezután nem sokkal meghalt. Már soha nem derül ki, természetes vagy erőszakos halál zárta-e le nem túl hosszú, kelepcébe zárt életét.

---

¹² *Meissen Porcelain, Identification and Value Guide*, Collector Books, Kentucky, 2006. 9–10.

Elidőzhetnének Erős Ágost drezdai gyűjteményében, mert a választófejedelem porcelángyűjtési mániája elképesztő gazdagságú kollekciót halmozott fel a törékeny anyag és kecses forma kínai és európai példányaiból. De elment tőle a kedvünk. Szomorú történet ez, még szerencse, hogy itt, Magyarországon nem kísérték ilyen kegyetlen játszmák. Alapvetően csalódottak vagyunk ugyanis: egy ősi kínai mese szerint a feltalálók a Szellem elé járulnak, jutalmazza a találmányait. Nagy horderejű találmányok feltalálói arannyal jutalmazva távoznak, mire bájos, kicsi lány jelenik meg, kezében egy áttetsző porcelán csészével. Yü császár azt mondja a Szellemnek, hogy a tárgy finomsága és törékenysége elővigyázatra, óvatosságra fogja készíteni az embereket, hogy így bánjanak a világ dolgaival, s egy virágzó ággal jutalmazza meg a kislányt.¹³

A porcelán európai története nem a finomságról, tapintatról, óvatosságról szól, hanem valami egészen másról. Hatalom- és bírvágyról, erőszakról, árulásról, pénzről, háborúról. S amit ebbe a porcelánba töltöttek, s az érzékeny Barcsay Ábrahám ízlelt a kávé kis babjában: az ember reménytelen, önpusztító természetének keserűségéről.

Prágai biedermeier váza

¹³ Ruzicska Ilona: A magyar porcelán, Officina könyvek, Bp.1936. 11–13.

KÖNYVSZEMLE

**Voigt Vilmos: Finnugrisztika, filológia, folklorisztika.
Válogatott tanulmányok.**

Szerk. Maticsák Sándor. (Studia Folkloristica et Ethnographica 70.)
Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen 2019. 530 lap.

Vajon mennyire fogadható el ma a polihisztorság? Vajon mennyire tud ma egy konkrét tudományág tudósa hitelesen hozzájárulni egy másik tudomány ismereteihez? A természettudományok mára rendkívül specializált, nehezebben érthető, aprólékos részismereteket feltételező területei ezt gyakorlatilag kizárják. A könyvben érthető, eleve nagyobb érdeklődést kiváltó bölcsészettudományok esetén persze nem kizárt, hogy más szakterület kutatója nyilvánít-

son véleményt egy-egy vitatott kérdésben, gyakran az ún. hivatalos, állítólagos politikai támogatásban részesülő álláspontokkal szemben, e próbálkozások többsége azonban megtörik azon, hogy a véleményalkotók nem veszik figyelembe, hogy a bölcsészettudományoknak is megvannak a maguk szakmai követelményei, szabályai, így nézeteik nem feltétlenül tudnak túllépni a műkedvelő (durván fogalmazva: dilettáns) közéletésen.

Polihisztor-e Voigt Vilmos, akinek tanulmányait a szerkesztő a három tudományág nevét is viselő kötetbe gyűjtötte. Természetesen Maticsák Sándor (a Debreceni Egyetem nyelvész professzora) sem tartja annak, hiszen rokon tudományokról, nem utolsó sorban éppen a szerző tudományos tevékenysége nyomán egymáshoz közelített stúdiumokról esik szó. A szerkesztői előszóban „igazi reneszánsz tudósnak” nevezi a kötetel megtisztelt Voigt Vilmost, s ebben semmi túlzást nem láthatunk, hiszen pályája valódi interdiszciplináris munkásságot bizonyít. Azt is szinte hihetetlen termékenységgel. 2015-ben készített (lezártnak éppen nem nevezhető) bibliográfiája már akkor 2473 tételt számlált, ami azóta csak gyarapodott. Szerkesztő kiszá-

molta azt is, hogy ez a szám átlagosan heti egy publikációt jelent, köztük egész köteteket is (számuk 75), pedig szerzőjük közben járta a világot, oktatott, konferencia előadásokat tartott, nem beszélve arról, hogy ezekhez a közleményekhez a szakirodalmat is nyomon kellett követnie. Kérdése, hogyan csinálta? megválaszolatlan marad.

A szerkesztő előszavát Keményfi Róbert professzornak, a Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszéke jelenlegi vezetőjének Voigt Vilmos tudományos pályáját bemutató ismertetője követi. Ha a szerző publikációinak listája (korábban ennek két kötetét is Keményfi szerkesztette) óriási számával döbbsenti meg az olvasót, akkor a tudományos pálya ismertetése azoknak a hazai és külföldi tudományos társaságoknak, egyesületeknek a nagy számával lepi meg, amelyeknek az ismertetett tagja, tisztségviselője vagy éppen tiszteleti tagja lehetett.

Az 50 tanulmányt tartalmazó kötet nyolc nagy egységéből öt tematikus csoportosítású: Sámánizmus, ősvallás, hiedelmek; A honfoglalás előtti magyar kultúra és ennek nyomai; A Kalevala; Irodalomtörténet; A modern világ. A választott tanulmányok egymáshoz való közelsége, érintkezése persze ebben a csoportosításban is vezethet látszólagos átfedésekhez. Hiszen a magyarság ősi hitéletéről szóló tanulmányok mind a sámánizmus, mind a honfoglalás előtti kultúra egységébe beleillenek. Szerző és szerkesztő ezért konkrét szempontok (etimológiai, történeti

megközelítés) érvényesítésével igyekezett elválasztani a két egységbe felosztott közleményeket. Külön egységet kapnak a recenziók. Az ismertetett hat könyv témái persze a tematikus egységek témáival mutatnak rokonságot, s bár szerző magas szakmai színvonala itt is érvényesül, jellegük, súlyuk nem engedte meg, hogy tanulmányként kezeljék őket. A Persionalia öt cikkéből pedig négy nekrológ (az ötödik egy később ugyancsak nekrológgal megtisztelt, akkor még élő észt tudósról szól). Ami pedig az eddig megjelölt egységekbe nem fért bele, Áttekintések címen került a kötet elejére illesztett egységbe. Változatos témák, változatos helyszínekről, balti népek folklórjáról, uráli népekről és nyelvekről, az Újvilág korai viking forrásairól.

Az egyes tanulmányok híven tükrözik Voigt Vilmos kutatási módszerét. Következésképpen ássa bele magát az adott téma szakirodalmának (felbukkanásának) történetébe, állást foglal az esetleges vitákban, elhárítja a tévtanokat, hogy megfogalmazhassa a saját, alaposan alátámasztott véleményét. Modern világunkban, amikor gyakran kell új fogalmakkal dolgoznunk, nemcsak a véleményalkotás igényel érveket, hanem a kifejezések használata is, mint például az ősi hitéletre vonatkozó fogalmaké (magyar „ősvallás” vagy csak a pogány magyarok „hitvilága”).

Egy rövid recenzió keretében természetesen kilátástalan lenne akár csak a tanulmányok egy részének ismertetése is. Recenzens figyelmét

azonban mégis különösen megragadta néhányuk. Az Áttekintésekben kap helyet egy bíráló. Angela Marcantonio olasz nyelvész-professzor asszony egy budapesti előadásán a nyelvi források gyér és kései voltára alapozva az urali (benne a finnugor) nyelvcsalád összetartozását (létét) vonta kétségbe, nagy örömet okozva az „anti-finnugrista” nézetek jelen lévő híveinek. (Vö. a jelen recenzió első bekezdésével.) Voigt Vilmos – felkért hozzászólóként – részben nyelvészeti, részben tudománytörténeti érvekkel cáfolta a professzor asszony nézeteit, kivívva ezzel a megjelent „anti-finnugristák” rosszallását. Informatív tanulmány foglalkozik Vörösmarty Szózatának a finn himnusz szövegére gyakorolt hatásával. A hatás eddig is ismert volt, újdonságnak inkább az számít, ahogyan a tanulmány a Szózatnak a verset svédre fordító Herman Kellgrenhez – a finn Himnusz szövegét író Johan Ludvig Runeberg inspirálójához – való eljutását vizsgálja. És, hogy egy könnyebb témát is említsünk: a Jelentés a százéves okos lóról különös esetről számol be. A Hansnak nevezett ló ugyanis – porosz gazdája állítása szerint – nemcsak patája dobbantásaival tudta igazolni, hogy hallás után ismeri a számokat, hanem táblán azoknak írott formáját is felismerte. A lovat, majd más állatokat is, gazdáik különleges dolgokra tanították (s az állatok közül egyesek – a rajongók szerint – 12–13 éves gyerkek értelmi szintjét is elérhették). A joggal hitetlen tudósok legfeljebb azt tudták feltételezni,

hogy a ló saját gazdájának pszichikai rezdüléseiből érzékelte, hogy mikor kell dobbantania. (Ez a cikk talán inkább érdekessége, mint a finnugristikához való kapcsolata révén került be a kötetbe. Mindenképpen igazolja azonban Voigt Vilmos érdeklődésének és figyelmének sokoldalúságát.)

A hasonló jellegű kiadványokhoz illően, nem hiányozhat a kötetből a tanulmányok eredeti megjelenési helyének és idejének megadása sem. (Az okos ló eredetileg a 2000 című folyóirat 2007-i évfolyamában jelent meg.) Néhány közlemény esetében a szöveget kisméretű fekete-fehér képek egészítik ki, többnyire a történeti áttekintésekben említett tudósokról, megjelent munkák címlapjairól. Az ízléses borítóterv Deli-Nagy Tündét dicséri, a címlap színes absztrakt ábrájával ellentétben a hátoldal képe konkrét, róla a szerző derűs portréja mosolyog ránk.

A kötettel kapcsolatban nehéz lenne érdemleges kritikai megjegyzést tenni. A szerkesztő munkáját megkönnyítette, hogy a tanulmányok kijelölését eredetileg a szerző végezte, a szerkesztést elsősorban a formai egységesítés, a nyelvi korrigálás jelentette. Recenzens (aki finnél egyetlen szót sem tud) csak akkor érzett némi hiányérzetet, amikor a szövegek között (néha előttük, mottóként) finn, vagy más finnugor nyelvű mondatokat talált. Összefüggő idegen nyelvű szöveg egyetlen egy fordul elő (ami végül kettő), a Vörösmarty Szózatának útját ismertető cikk, amely viszont angolul

és finnül is olvasható. (Eredeti megjelenési helye azonban mindkettőnek magyar kiadvány.) Bár az angol szöveg a finnben járatlan olvasók számára is érthetővé teszi a tanulmányt, talán a magyar fordítás többekhez jutott volna el, és talán többeket is érdekelhetett volna, mint a nem magyar vonatkozású tanulmányok egyike-másika.

A szerkesztői előszóban Maticsák Sándor személyes élményére utal, amikor egyik korai találkozásukkor meglepte az akkor éppen finnül és svédül társalgó Voigt Vilmos sokoldalú nyelvtudása. Közös ismerősük lakonikus magyarázattal szolgált erre: ő minden nyelven tud. Hadd zárja recenzens a recenziót saját személyes megjegyzésével. Megilletődve olvasta a *Tájékoztató és személyes utószó* címet viselő utolsó kisebb egységben, hogy Voigt Vilmos Debrecenhez fűződő kapcsolatai során előkelő helyre sorolta az ELTE és a KLTE néprajz szakos hallgatóinak azt az immár 60 évvel ezelőtti autóbuzos kirándulását (szakmai jellegét Tálasi István, Gunda Béla és szintén velünk tartó

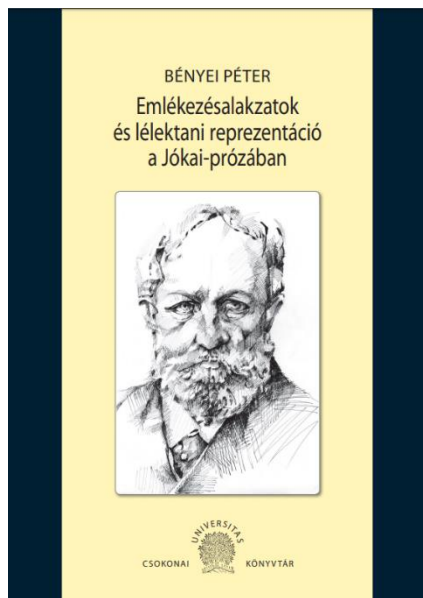
„segédszemélyzetük” biztosította), amelyen feleleveníthettük (immár 70 évvel ezelőtti) budapesti Margit körúti elemi iskolai osztálytársi mivoltunkat. Arra pedig, hogy debreceni szállásadójaként hanglemezzel Wagner zenét játszottam volna neki, bizony már magam sem emlékszem. A debreceni kapcsolatok persze azután Gunda Béla és Ujváry Zoltán professzorok révén inkább a szakmai területre összpontosultak, s mind a jelen kötet, mind az, hogy Voigt Vilmos műveinek bibliográfiáját is a debreceni néprajzosok adták ki, ennek továbbélését igazolhatják.

Befejezésül csak azt tudom ismételni, amit Maticsák Sándor előszavában ajánlott. „Kedves Olvasók! Fogadják szeretettel ezt a könyvet, amely egy nem mindennapi ember nem mindennapi tudományos munkásságába enged betekintést.”

Iff. Barta János
történész,
professor emeritus
Debreceni Egyetem

Érdekes, mert Jókai (!)
Bényei Péter: *Emlékezéshalakzatok és lélektani reprezentáció*
a Jókai-prózában

Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018, 397 oldal

Bényei Péter 2018-ban megjelent-könyve merész vállalkozás: a Jókai recepciónak olyan területére vezeti az olvasókat, amely első pillantásra ingoványos területnek tűnik. Sem az emlékezés, mint poétikai eszköz, sem a lélektani ábrázolások nem kerültek eddig a Jókai-értés fősodrába, nemhogy erre a két pillérre helyeztek volna egy tekintélyes, monografikus igényű alkotást. A kötet címlapja már ennek az újszerűségnek enged teret, Bényei Borbála Jókai portréjával. Üdítő látvány, hogy nem a megszokott, sémaszerűen ismétlődő képek egyike kapott helyet a borítón.

Az illusztráció a kötetben megjelenő új értelmezési horizont felé való eljutást könnyíti meg: a tus vagy grafit segítségével elkészült portré ugyanis a szemek kiemelésével már előre felhívhatja a figyelmet a tanulmánykötetben később fontos szerepet kapó szem-tükörkép-lélek hármasságotra.

A kötet két, világosan elhatárolható egységből áll: az elsőben a Jókai-korpusz emlékezeti munkáit vizsgálja a szerző, a másodikban pedig néhány kiválasztott regény lélektanosságát. Az előszóban röviden ismerteti, hogy két, egymással párhuzamos Jókai-kép él: a régi, muzeális jellegű Jókai – ahogy sok olvasónak a mentális lexikonában így rögzült, ugyanakkor nem azonos azzal a Jókai-kaival, akinek bravúros megoldásai vannak életművében, mint pl. tájleírásai, amelyek médiumként értelmezhetők. Talán csökken az érdeklődés Jókai iránt, hiszen ez inkább eltávolító jellegű, mintsem közönségcsalogató a mai olvasók számára. (Erre, az egyre mélyülő szakadéknak az áthidalására később, *A kőszívű ember fiai* elemzésénél tér vissza Bényei.)

A kötet első részében a *Forradalmi és csataképek...*, *Az Erdély aranykora*, *A kőszívű ember fiai* és a

Rab Ráby elemzése kapott helyet. A novellaciklusban a szerző a kollektív trauma, s az emlékezet viszonyát vizsgálja 1848/49 kapcsán. A Jókai-korpusz egyik fontos eleme a múlt megőrzése és az értékek továbbörökítése. Ám felmerülhet a kérdés, mennyire fenntartható állapot ez. Az emlékezetnek ugyanis szüksége van a kontinuitásra, ahogy erre már Hansági Ágnes is felhívta a figyelmet – ehhez csatlakozik Bényei is. Véleménye szerint az, hogyan reprezentálódik a kollektív trauma – a legteljesebben Pierre Nora koncepciója által érthető meg. Jókai szövegei köztes helyek, akárcsak az emlékek: a múlt továbbörökítésének helyei. S annak ellenére, hogy a történettudomány meghatározása szerint a múlt a kiszakítottág, idegenség egyik helyszíne, az emlékezet segítségével ebből az idegenségből való kiszakítással tehetjük folytonossá, jelenné saját magunk számára. Bényei Jeffrey C. Alexander nyomán három komponenst emel ki: narráció, műfajötvet, retraumatizáció. Ezek segítségével ugyanis a *Forradalmi és csatáképek* a veszteségélményekből kiindulva párbeszédre ösztönöz: a magyarság csak az osztrák fél vonatkozásában tud az áldozatszerepben lenni, másik nézőpontból elnyomó. A kötet narratívája nem kínál fel lehetőséget egy egységes, kissé sematikus látásmódnak a befogadására, hanem az olvasóra bízta annak kialakítását. Üdvözlendő, ahogyan Bényei a traumafeldolgozást vizsgálja: rávilágít arra, hogy a sokszor használt motívumok egyfelől újszerű

megközelítést adnak, másfelől viszont megkönnyítik az elmondhatatlannak az elmondását. Mindezek azonban kiegészülnek egy másik tapasztalattal: a sokszor fájdalmas közlésmódot bizonyos időközönként megbontja a hétköznapi nyelvhasználati tapasztalat: az anekdota és a publicisztika. Ezek az apró, ámde lényegi észrevételeknek köszönhetően kerül új fókusz Jókai novellaciklusára: azáltal, hogy hiányzik a kötetből az értelmezői hiány, folyamatosan fennáll az emlékezés elevensége, az olvasót ezáltal – ahogy erre Aleida Assmann is rámutatott már – mindig újragondolásra készíti.

Az *Erdély aranykora* kapcsán Bényei két pontra helyezi a hangsúlyt: a történetfilozófiai vízióra és a történelemszemléleti aspektusra. Rámutat arra, Jókai hogyan reprezentálja a múltat Cserei Mihály *Históriájának* felhasználásával, hogyan jelenik meg a mesemondó-szerű attitűd. Egyfelől revideálásra kerül a kanonikus, nagy mesemondó szerep, másfelől Bényei rámutat, hogy Jókai célja nem a történelmi reprezentáció volt. A regény nem allegória, nem visszavetítés: egy kollektív traumára adott válasz. Ezáltal érthető, miért került egy blokkba a *Forradalmi és csatáképekkel*: mintegy folytatásaként is értelmezhető. (Ahogy korábban erre rávilágított Zsigmond Ferenc és Szajbély Mihály is.) Ugyanakkor a regény kapcsán Bényei kiváló érzékkel emeli be Bultmann történelemfilozófiáját. A két kulcsszó az ember és a történelem kapcsolatá-

ban a kiszolgáltatottság és az esetlegesség: sokszor a nagy emberek sorsfordító-szerepe sem tud értelem-szerűen bekövetkezni egy banális véletlen miatt. Erre remek példa Zrínyi és a magyar történelemben jelenlevő, „menetrendszerű” vadkan esete: Jókai csupán sejteti a merénylet lehetőségét – arra használja fel, hogy megalapozza történetfilozófiáját. Zrínyi a hübrisz vétségébe esik – s ez determinálja végzetét is. A regényben ez kap gyönyörű ívet – Luhmann és Szajbély után Bényei is rámutat: a történelem rendszer, folyamatos körforgás – az ember nem képes kikökkenteni. Az egyes emberek csak saját maguk életét tudják többékevésbé irányítani, de egy nagyobb rendszeren belül (egy hálózatban) képtelenek erre. Ha megpróbálják, a következmények véletlenszerűek, esetlegesek. A történelem önálló entitás: nincs benne sem fátum, sem végzet. Efelől vizsgálva a regényt kijelenthető, hogy Jókai itt megjelenített 1848/49-es történelemszemlélete az előbbiekből áll össze, s demitizálja a cselekményeket. A történelem immanens volta pedig megkérdőjelezhetetlen.

Bényei kötetében az egyik legtekintélyesebb részt *A kőszívű ember fia* elemzése kapta. A műhöz kétélű kard hozzányúl. Lehet-e újat mondani róla – egy olyan műről, amelyhez a lakosság egy részének meghatározott élménye kapcsolódik? El lehet-e kerülni az üres frázisok ismétlését, elfeledve, hogy megváltoztak az olvasási szokások, az emberek be-

fogadási attitűdje? Ámde a legfontosabb kérdés mégis az, hogy meg lehet-e újítani szerepét a kötelező-olvasmányok között, s ha nem, lehetséges-e alternatívát kínálni helyette? Bényei szerint nyilvánvaló, hogy a *Kőszívű* nem 13 éves gyerekek kezébe való. Ez vitathatatlan. A kérdés az, hogyha kikerülne a kollektív emlékezetből, vajon még mennyi ideig tudna a gondolkodásban maradni; képes-e még arra, hogy a befogadók általa ráhangolódjanak 1848/49 eseményére? A másik kérdés pedig, hogy benntartható-e a regény a közoktatásban – képes-e az irodalomtudomány új metódust a tanárok kezébe adni. Bényei a regény vizsgálata során kitér a recepciótörténetre, hogyan vált kultikussá a *Kőszívű*, annak ellenére, hogy a forradalommal foglalkozó részek meglehetősen csekély hányadát teszik ki a nemzeti nagyelbeszélésnek. Megvizsgálja, hogyan ötvöződnek a különböző regénystruktúrák, ám leginkább kiemelendő az a szempont, ahogyan párhuzamba állítja egy verssel.

Petőfi 1849-es, *Szörnyű idő* címet viselő költeménye a szabadságharc biztos bukásának tudatában íródott, a végső kilátástalanság szólal meg benne, a következményekkel vet számot. Jókai ezzel szemben (már a *Forradalmi és csataképekben* is!) a *Kőszívű*ben ezt a situációt jeleníti meg, már továbbgondolva: keresi a lehetséges utakat a jövő felé. A szörnyű időből nagy idő válik, az iszonyatos háború és harc pedig már a múltban reprezentálódik, tehát többé

már nem feldolgozhatatlan. Ezért válik a regény kultikussá a forradalom elbeszélhetőségének tekintetében. Az ember a gyászból tovább tud lépni, az elbeszélhetetlenségnek a feloldása pedig egy, több szálon futó narratív szerkezet segítségével lesz megoldható. Ezt segíti a biedermeier jellemzőinek megléte is: az idillikus, boldog család képe eltávolítja az olvasót a forradalomtól. A főszereplő átlagemberek által bebizonyosodik, hogy nincs többé szükség hőroszokra.

A *Köszívű* Bényei-felé elemzése a kötet egyik sarokköve: a szerző megmutatja, Jókai hogyan szövi bele a cselekménybe a továbblépés, a haladás motívumát, hogyan helyezi az emlékezetbe az eseményeket. Az eltávolító gesztussal a megmaradás revelációját jeleníti meg. Bényei szerint ma a regény már nem tudja megteremteni a belehelyezkedés és a feloldódás élményét, idegennek hat. Emlékezhely-hordozó szerepe elhalványul, muzeálissá téve ezáltal a regényt. A szerző szerint ezek a momentumok áthidalhatók, de olvasásra inkább a *Forradalmi és csataképeket* javasolja – az intenzívebb élmény miatt. Véleményem szerint is váltásra van szükség, a Jókai-szövegkorpuszból a rövidebb, intenzívebb olvasatok felé kell terelni a diákokat. Erre tökéletes a *Forradalmi és csataképek*, *Az új földesúr* is, ám a novellisztika felértékelődött szerepe is szükség lehetne a közoktatásban. A szakmának tehát a rövideg, intenzivitás és befogadhatóság három-

szöge mentén kellene újabb szövegeket keresni – hogy a Jókai-élmény ne csak emlékezhely legyen egy szűk réteg számára, hanem megélt valóság is.

A kötet első részének utolsó fejezete a *Rab Rábyra* koncentrálna: hogyan reprezentálódik az irónia, a paródia, hogyan olvasható a regény szociálpszichológiai szempontból. Bényei kérdésfelvetéssel indít: miért hallgat a regényről a szakirodalom? Három aspektus mentén vizsgálódik: egyfelől az irányregényre, mint paródiaszerű-rájátszásra helyei a hangsúlyt. Kitér arra, hogy szerint Sötér kényszerből helyezte a *Rab Rábyt* az irányregények közé. (Erre ráerősít a narrátor hangneme. Habár kétségtelen, hogy az irányregény már magában hordozza saját maga paródiájának csíráját is. Lásd a két „előzményt”: *A falu jegyzője*, *Az apostol*.) Második szempontja szociálpszichológiai aspektus: a *Rab Ráby* kiváló példa azt a sztereotípiát megcáfolni, miszerint Jókaiából hiányzott volna a szatíra és az ironikus látásmód saját korával szemben – ahogy Németh G. Béla korábban fogalmazott. A regény beavat a társadalom egyes regisztereibe, bemutatja a közösséget összetartó erőket: a korrupciót és a védekező attitűdöt. Hogyan helyeződik bele az ember a rá kiszabott szerepbe (lásd később: *Rokonok*), hogyan kerül szembe a társadalom a hatalommal. A harmadik szempont a rámutatás, ahogyan a társadalomban jelenlévő státuszok rögződnek, mozgíthatatlanná válnak. Erre eklatáns

példa Ábrahámnak a zsidónak a szerepe, vagy Ráby jelentősége. Ráby eleinte Petőfi-allúzió, egy szentírási alak manifesztációja, de nem találja helyét a társadalomban. Haladó szelleműnek tűnik, akadnak tehetős, befolyásos támogatói, sorsával szemben ő sem tud cselekedni. Korlátolt, magányos és átlagos – nem egy megváltó-alak. Önfejűsége és többi tulajdonsága klasszikus pszichológiai eset: a nárcizmusé. Emiatt minden tette parodisztikusnak hat, ám mégis, megértővé teszi az olvasót. Kóros viselkedése és jellemvonásai miatt ugyanis hiába kelti egy beteg ember benyomását, nem kelt elidegenítő hatást.

A kötet második része a Jókai prózában jelenlevő lélektani folyamatokkal foglalkozik. Merész, de nem hiábavaló vállalkozás. Az eddigiekben ez a paradigma – még ha teljesen nem is – de mindenképpen hiányzott a Jókai-értésből. Az irodalom és a pszichológia kapcsolata ingoványos területnek számít (Kucserka Zsófia foglalkozott a témával), a Jókai-korpuszban sem kitűntetett. A korábbi recepció visszatérő kritikai megjegyzéseket tartalmaz: a lélektaniség esetében a közhelyeket sorakoztatják fel, a szerepeltetett karaktereket is ebből a szempontból vizsgálják. Kétségtelen, hogy akadtak már korábban is kutatók, akik szembementek a berögződött értelmezési sémákkal: Bori Imre, Fábri Anna, Fried István, Szajbély Mihály szövegei rákérdeznek olyan dolgokra, amelyek eddig kívül estek a megszokott értelmezési modelleken.

Nem egységesen látják már a korpuszt, s megjelenik már a lélektaniség kérdésköre is értelmezéseikben. (Ez a precedens nyomokban már megjelent Kunfi Zsigmond, Zsigmond Ferenc és Barta János esetében is.) Bényei egyetért, hogy Jókai esetében nem beszélhetünk a kellő árnyaltsággal megalkotott karakterekről, inkább pszichológiai formákról, jelenségekről. Három komponens emel ki: először a narrációval foglalkozik. Bemutatja, hogy a narrátor gyakran fűz lélektani magyarázatokat a szövegben az egyes szereplőkhöz. (Erre már korábban többen is utaltak – mint pl. Áldorfay Ince – Csáth Géza vagy a *Kőszívű* nyitánya – Szajbély Mihály). Látszik, hogy Jókai képzeletét élénken foglalkoztatta az egyénben megjelenő szuicid hajlam, az ez elleni küzdelem. A második kérdéskör, mely előkerül a cselekménybonyodalom, a kompozíció: nem minden regényre jellemző, de sok esetben felismerhető a tudatos szerkesztettség. Harmadszor pedig a jellemek és a viszonyok, azaz a szereplők kapcsolatrendszer, hálózata ad vizsgálati anyagot. Minden egyes szereplő döntése hatással van a másokra – tükörként, alternatívaként. Néhány esetben analógiák is felfedezhetők néhány műben, mint pl. Áldorfay-Somfai, vagy a Timár-Tíméa-Noémi-Tódor viszony.

Bényei öt regényt vizsgál: az első a *Mire megvénülünk* és a meghívott halál tematizálása. Kimutatja, hogy a korszakra jellemző volt a halál, mint tematika megjelenése. A kötetben ez az egyik legjelentősebb elemző rész.

A szerző itt nem csupán irodalomtörténeti jártasságáról tesz tanúbizonyosságot, hanem filozófiai, teológiai tekintései is arról tanúskodnak, hogy komoly kutatómunkát fektetett a különböző diszciplínák vizsgálatába. A filozófiai, antropológiai áttekintés megágyaz a későbbi vizsgálatoknak is. Az első szöveginterpretáció tematikus középpontjában a halál áll. (Tulajdonképpen a regény is így kezdődik.) Az elbeszélés módja továbbra is románcos jelleget ölt, a mélylélektanosság a nyelvi regiszterekben nem jelenik meg, a szerelmi végzetdráma sablonjai azonban igen. A szöveg középpontjában a „death-trend” áll. Ugyanaz a kérlelhetetlen sors, mint a végzetdrámákban: elkerülhetetlen a halál, hogyha pszichikailag beágyazódott. A *Mire megvénülünk* esetében a halálnál két út jelenik meg: vagy öröklődik a hajlam, vagy felülíródik. Mielőtt azonban ezeknek a vizsgálatára rátérne a szerző, tesz egy komoly, de nem hiábavaló kitérőt narráció tekintetében. Kiemeli, hogy ebben a regényben nagyon érdekes megvizsgálni az elbeszélő szövegeit. Bényei rávilágít arra, hogy a regényben Loránd lelkivilágára a narrátor és az én-elbeszélő Dezső biztosít rálátást. Tehát megjelenik az én-elbeszélés és a visszatekintő elbeszélés (gyermeki perspektívából). Ez a módszer meglehetősen ritka Jókai esetében. A *Mire megvénülünk*ben két út áll tehát a karakterek előtt: Lorándé és Dezsőé. Utóbbi 11 évesen szembesül családjá „hagyományával”, de sikeresen kikerül a büvkörből, s később szeretetteljes

családi élete lesz. A másik út Lorándé. Ő idősebb mivolta miatt beletényez egy felnőtt szerepbe, s rossz döntései miatt erősödnek szuicid hajlamai. Lelkileg erősen depresszív alkata miatt lezajlik végzetdrámája: már életében holt emberré válik. A regényben a kérdéskör – miszerint mely élet a jobb, Hadrianus soraival zárul: a küszöbön való átlépés aspektusának mibenléte kérdőjeleződik meg.

Bényei a *Kőszívű* mellett egy másik kötelező olvasmányt is vizsgálata tárgyává emelt: *Az arany embert*. Ezúttal a bűn és a büntapasztalat került a fókuszba, páhuzamba állítva Szent Pál a Rómaiakhoz írt levelének két versével (1,28–32 és 7,15–20) és Heideggerrel. A bűn kérdésében három dimenzió jelenik meg: a morális, a szupraindividuális, és az isteni kegyelem. Bényei rámutat arra is, hogyan kerül páhuzamba Timár Jézus Krisztussal. *Az arany ember* hajója bűnbeesése előtt három próbát áll ki, az utolsót elbukja, elveszett emberré válik. Egy pillanatra inog meg, de ez elegendő ahhoz, hogy bűnbe essen. A narrátor szövege folyamatosan ráerősít erre, kiegészítve egy mitologikus áthallással. Timár alakjánál két mítosz reprezentálódik: Midász és Sámson. Ebből a megköntöttségből pedig csak önmaga által szabadulhat meg. Az olvasó számára talán kissé mesei megoldás a regény végén Bényei magyarázata után már nem az. A szerző ugyanis rámutat arra, miben áll Timár bűne: önazonossága veszett el, s kálváriája egészen addig tart, ameddig nem képes

szembenézni saját magával – azaz „üzeneteinek” feladójával. Akkor válik szabad emberré ismét, amikor elfogadja sorsát – s itt a kulcsszó az el-en van, nem pedig egy másik igekötőn. Bényei hangsúlyozza, hogy Timár útja jungi értelemben egy teljesebb személyiséggé váláshoz vezető út. Campbell alapján pedig az ezerarcú hősnek az útja. A mítoszok és mesék folyamatosan aktualizálódnak irodalmunkban, s Timár útja is egy ilyen áthallás. Az út során akadnak kalandok, próbák, feladatok, melyeket ki kell állni. Timárnak sikerül ez: s ezért nem válik hiteltelenné *Az arany ember* zárása. Hiszen, ha a campbelli utat tekinti az olvasó, a csodás megmenekülés nem is annyira csodás – hanem elvárható. Timár jutalmát csak a szigeten tudja kamatoztatni: mivel mindkét világban megpróbált boldogulni, de nem sikerült neki. Az út végén pedig elhallgat a regényben jelenlevő rengeteg hang is. A természeti és a teremtett világi hangok elnémulnak: Timár megleli a saját maga boldog befejezését. A konklúzió pedig a különböző utakat forrasztja egybe: a krisztusi, a jungi és campbelli útnak is közös a vége: az ember ne kísértse a sorsot – mert mindig van lehetőség alternatívákra, az élete mindig megmutatja az odavezető utat.

Az Enyim, tied, övé sincs értelmezői fókuszban – Bényei szerint azért, mert felfogható Jókai egyik kísérleti regényeként is. Első pillantásra illeszkedik a románcos jegyeket tartalmazó kötetek közé. Ám Bényei bizonyítja, hogy a regényben

megfogalmazódó realista kérdések mellett lélektani olvasat felől is közelítsünk. (Csáth Géza írt korábban a regényről, ám okfejtései eddig zárványnak bizonyultak.) Bényei rámutat Áldorfay Incére, akiben felsejlik Timár Mihály, Berend Iván, de 1848/49 is. Önmeghatározása mindig a másiktól függ, egy meghatározott viszonyrendszerben mozog. Véleményem szerint az elemzés egyik legjobban sikerült mozzanata azonban nem az előbbi állítások, hanem a Martin Buber-i fogalmak segítségével történő személyiségelemzés. Az én és te relációban felsejlő kapcsolat: Ince és a Gondviselés – Ince és Serena – végül pedig Ince teljes szétesése. Ince mindig egy másik te tekintetében tud önazonos lenni: a másik által határozza meg önmagát, találja meg a helyét. A másik Te mellett tud Én lenni. Hiába szerepelteti Jókai Gideont, mint ellenalakot, s Leót, egyfajta rezonőrként, Áldorfay megőrülése kódolva van. Ő nem egy idealizált, heroikus Jókai-alak, számára a cselekmény kifutása nem lehet boldog. A modern kor felőrlődő személyiségének iskolapéldája karakterének megalkotása. *A Mire megvénülünk*-nél ez a kulcsmomentum: a regény arról szól, milyen az, amikor az ideák széthullanak. Áldorfay ebben a tekintetben nem tud egy Timár-féle személyiségfejlődést bemutatni, sem Berend Iván lenni. (S a *Kőszívű* keserédes zárása is ebben a viszonylatban nyerhet értelmet: az átalakulás – akár polgári, akár kapitalista -, nem minden esetben sikerülhet.)

Az utolsó elemzések két, perifériára került regényhez kapcsolódnak. Jókai szövegeiben nem idegen, hogy biografikus elemeket helyezt el az író. Írt ugyan önéletrajtot, visszaemlékezést, önéletírást azonban nem. Ám mielőtt Bényei rátérne a konkrét szövegelemzésekre, tisztázni szeretné az önéletírás fogalmát – számos példát hoz a meghatározásra, pl. Olney, Lejeune. (A későbbiekben hagyatkozik még Porter Abott-ra vagy Pataki Ferencre. Szerencsésebb lett volna ebben a fejezetben elhelyezni őket, mint egy rövid kitérőt követően a konkrét elemzés előtt.) Jókai számára minden bizonyos tabu volt, hogy belső életét, gondolatait, magánéletének féltett dolgait megossza olvasóival, kitárulkozzon ismeretlen emberek felé. Önéletrajzi alakzatokat már vizsgált Bori Imre, Fried István is – mindketten arra jutottak, hogy a kései pályaszakaszban érhetőek tetten a kísérletek. Bényei szerint Jókai a kortárs magyar próza törekvéseihez közelített. Kérdésfeltevéseiben ugyanis az én színrevitele, az önéletrajzi elemekkel folytatott játék a domináns. Bényei módszere nem konvertálható egy szöveginterpretációs vizsgálódásba, s nem osztozik Pataki új törekvéseiben sem. A szerző a metapszichológiai és antropológiai összefüggésekre, ennek a mátrixnak a feltérképezésére világít rá. Kimondja, hogy maga a vizsgálat tárgya lehet érdekfeszítő, nem pedig az elemzett/megvizsgált szövegek esztétikai minősége. Az utolsó két elemzés tekintetében szembetűnő, hogy hiába él a szerző a

biográfia fogalmaival, egyik regény sem követi kronologikus sorrendben a szerző életútját. Az önéletrajzi én státusza folyamatosan változik – megteremtődik az önéletrajzi tér. Ezzel kísérletezik Jókai is. Az első interpretáció *A tengerszemű hölgyé*. Mindenkori értelmezője felé kihívást jelent: az önéletrajzi narratíva és a fiktív szál összefonódása benne. Gyulay kritikájában a klasszikus, sablonszerű témákat vetette Jókai szemére, hozzátéve a lélektaniség kidolgozatlanágát. De a kritikus a két életrajtot külön vizsgálta – holott a regényben e kettőt együtt kell olvasni. Érvényesül a regényben Brockmeier teóriája, az életek párbeszéde metafora. Ez az enigmatikus távlat a regényben három módon jelenik meg: kitágul az önéletrajzi tér, a két elbeszélés között szoros szimbiózis figyelhető meg, s az antropológiai mátrix napvilágra kerül, hogy minden összefügg mindennel. Jókai lép a szerző és a narratív pozícióba is. Azáltal, hogy a két történet dialógusba lép egymással, megtudják mi történt a másikkal.

A másik elemzés az *Öreg ember nem vén ember*. Ez sem a hagyományos értelemben vett önéletírás. A négy elbeszélés keretes történetbe ágyazva emlékeztet Boccaccio *De-kameronjára*. Kiemelendő, hogy egyik elbeszélő sem azonosítható Jókai-val. Habár a korabeli recepció a botrányos második házasság miatt tartotta magát ahhoz, hogy az önéletrajzi ihletettséget kétségtelen, ezt szerencsére mára cáfolták. A regény

ugyanis a fiktív önéletírás egyik változata. (Lásd: Porter Abbott.) Az önéletírás jelenbe ágyazott beszédcselekvés. A regény sem a múltba tekint, hanem a jelenbe. Már nincs rálátás a jövőre, hanem csak egy öreg ember jelenben való kutakodásai adják az alaphangot. Felmerül a kérdés ugyanis, hogy mikor veszíti el magát végérvényesen az ember? S ez az elvesztés hogyan valósulhat meg a saját életében? Ezeket a kérdésfelvetéseket kétségtelen, hogy kissé elhomályosítja a humoros hangnem, de a két távlat, világosan látható. Az egyik az elmúlás, a másik a beérkezetttség állapota. Jókainál ezek feszülnek egymásnak: a beérkezett próbál szembenézni a hanyatlással, ennek a folyamatával. A szöveg ironikus hangneme négy dimenziót nyit meg: az alapállapot, miszerint az öreg ember nem vén ember, nemcsak az újraraházasodás és a fiatalság megőrzésének rögeszmés kérdése. Egzisztenciális határhelyzet: minden ember életében jelen van. Jókai tehát egyszerre ezt a határátlépést, hanyatlás- és újjászületéstörténetet vitte

színre. Bényei elemzésében mindkettő gyönyörűen kidomborodik. Az, ahogy a szerző rámutat arra, hogyan manifesztálódik a saját halál, hogyan lehet még az ittlétben meghalni, Jókai egyik legjobban sikerült kísérleti regényét viszi színre. Vagy mégsem?

Fájó, hogy a kötet végén nincs rövid összegzés. Így mintha kissé sütné véget ez a nagyvű munka. Mindezek mellett érthető ugyanakkor a szerző szándéka, miért ezt a megoldást választotta: ahogy a bevezetőben fogalmazott, a kötetben több, eddig külön publikált tanulmány kapott helyet, amelyeket a fülszövegben is összefoglalt kötetkompozíció szerint rendezett sajtó alá. De a lezárás hiányát sajnos ezt sem tudja teljes mértékben indokolttá tenni számomra. Reméljük, a legközelebbi kötetben már találkozunk vele.

Horváth Anna

irodalomtörténész, doktoranda,
Szegedi Tudományegyetem

A magyar arisztokrácia társadalmi-közéleti kapcsolatai és szerepvállalása

Speculum Historiae Debreceniense 26.

Szerk.: Papp Klára – Püski Levente – Novák Ádám. Debrecen, 2019.
Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 426 lap

A magyar arisztokrácia iránt érdeklődők előnyös helyzetben vannak, hiszen a magyar társadalom ezen csoportjának vizsgálata az utóbbi évtizedekben egyre inkább a középpontba került. Eredményei ugyanakkor fokozatosan szélesítették azoknak a kérdéseknek a körét, amelyek mentén az arisztokráciát egyre jobban megismerhetjük. A Debreceni Egyetem Történelmi Intézetében 2009-ben útjára indított *Speculum Historiae Debreceniense* könyvsorozat is csatlakozott az arisztokráciakutatáshoz. Már a sorozat egyik első

kiadványa is a felső társadalmi rétegbe tartozó kiemelkedő személyiségek életpályáit foglalta össze (*Arisztokrata életpályák és életviszonyok*. *Speculum Historiae Debreceniense* 4. Szerk. Papp Klára, Püski Levente. Debrecen, 2009.), amelyet aztán további, hasonló témában megjelentetett tanulmánykötetek követtek. A Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének könyvsorozatában hasonlóan kiemelkedő szerepet kap a politikai-társadalmi kapcsolatok, országok közti kapcsolattartás vizsgálata is. E két kutatási irány a *Speculum Historiae Debreceniense* legújabb kötetében kapcsolódik össze.

A Papp Klára, Püski Levente és Novák Ádám szerkesztésében megjelent *A magyar arisztokrácia társadalmi-közéleti kapcsolatai és szerepvállalása* című kötet a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karán 2018 októberében tartott centenáriumi megemlékezéshez kapcsolódó konferencián elhangzott előadások tanulmány formájában megírt változatait tartalmazza. A kiadvány címe már önmagában is kijelöli tematikai irányát. Tanulmányai az arisztokrácia kapcsolati hálójáról, történelmi szerepéről, mecénatúráiról szólnak, amelyek mellett olyan fontos kérdések is felmerülnek, mint

a nők helyzete és szerepe a kapcsolati rendszerekben, vagy a középkor hatalmi reprezentációja. Mindez azért lényeges, mert Magyarország nagybirtokosainak elsődleges szerepük volt az ország történelmi eseményeinek alakulásában, s ehhez a kulcsot a jelentős családi kapcsolatok nyújthatták. Éppen ezért házasságkötéseik egyben saját törekvéseiket is reprezentálják, amelyekben a korújkortól kezdve egyre nagyobb teret engedtek a nők döntéseinek, s ami fölött a korábbi kutatások többször is elsiklottak. Most viszont azt is láthatjuk, a valóságban ez mennyire jelentős volt, ahogy azt is, hogy a nemesség saját érdeke mennyire meghatározó tényező volt a Rákóczi-szabadságharcban, s az arisztokrácia hogyan próbálta képviselni történelmi értékeit a 20. század elején.

A kötet 25 tanulmányt tartalmaz. A szerzők között nem csak a Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének munkatársait találjuk meg, de az egri Esterházy Károly Egyetem, a Nyíregyházi Egyetem, és a Miskolci Egyetem oktatóit, továbbá muzeológusokat és doktorandusz hallgatókat is. Fontos kiemelni, hogy a szerzők közül ötven határainkon túl végeznek oktatói és kutatói munkát, ketten közülük az Eperjesi Egyetemen, míg mások Kolozsvárott, az Erdélyi Múzeum Egyesület Kutatóintézetében és a Babeş-Bolyai Tudományegyetemen. Tanulmányaikkal hozzájárulnak, hogy olyan személyekről, csoportokról is újabb ismereteket szerezzünk, akik, vagy amelyek egykori

működése ma már más ország területére esik. A tanulmányok időintervalluma több mint 500 évet ölel fel. Többségük a jelenkor arisztokráciájára összpontosít, de az újkori kapcsolati rendszerek is több tanulmány keretében szerepelnek a kötetben. A középkori időszakot vizsgáló írás csak kettő szerepel a kiadványban. Hiányérzete azonban semmiképpen sem lehet az olvasónak, mivel Bárány Attila és Novák Ádám tanulmányai részleteiben térnek ki a nemesi kapcsolati rendszerre. Tanulmányukat olvasva kiderül, hogyan alakult ki a vezető nemesi réteg, s miként tartotta meg befolyását. Zsigmond király kíséretének vizsgálatából Bárány Attila arra a következtetésre jutott, hogy az 1387-ben trónra került uralkodó legközelebbi bizalmasaira ruházta az igazán fontos feladatok végrehajtását, még abban az esetben is, ha a szokás magasan képzett egyháziak megbízását kívánta volna. Luxemburgi Zsigmond legközelebbi emberei pedig homo novusok, újonnan felemelt nemesek voltak, akik feltétlen hűséggel szolgáltak. A kíséreti tagok listájának vizsgálata nyomán hívja fel a figyelmet Bárány Attila arra a fontos tényre, hogy Zsigmond uralkodása alatt, környezetében ugyanazon családok tagjai tűnnek fel, folytonosságot biztosítva ezzel a király politikájában. A vörös viaszpecsét hatalmi reprezentációs szerepét, és a főnemesség kialakulásának állomásait mutatja be Novák Ádám. Írásán keresztül végigkövethetjük, hogyan vált a vörös viasz használata – ami kezdetben a király

monopóliuma volt – egyre elterjedtebbé a fokozatosan differenciáltabbá váló nemesség körében. Következtetésében arra jut, hogy a vörös viasz csupán reprezentációs célt szolgált, rangot csak az örökös ispáni címmel együtt jelentett. Viszont még ezzel együtt sem nyújtott nagyobb befolyást.

Erdély uralkodójának, Báthory István fejedelemnek a környezetét hivatott bemutatni Gálfy Emőke tanulmánya. Az EME munkatársa három személy, egy követ – Grujó Péter –, egy komornyik, vagy inkább cubicularius – Nagy Péter –, és egy katona – Szerémi Péter – életútján, és a nekik juttatott fejedelmi adományokon keresztül hozza közelebb az olvasóhoz nem csak a fejedelem környezetét, személyét, de a korabeli viszonyokat is. Báthory jellemét a három életpálya közül talán a legjobban darabontja, Szerémi Péter irányában mutatott jóindulata szemlélteti, akinek Gyulafehérváron hűségessé szolgálataért és sebesülése miatt biztosított házat. Míg Gálfy Báthory leghűségesebb emberein keresztül festi meg Erdély korabeli képét, addig Szabadi István a terület vallási megoszlásának bemutatásával éri el ugyanezt. Tanulmánya középpontjában Báthory Kristóf azon 1580-ban kibocsátott oklevele áll, amelyben a reformátusok ágostai hitvallásúaként szerepelnek. Szabadi írása azért is fontos, mert kiegészítő adalékként szolgál Sipos Gábor megállapításához, miszerint a 16. század közepéig a lutheri tanítás volt a meghatározó Erdélyben. Az oklevelet átiratban

közlő tanulmány részletesen kifejti, hogyan jött létre az önálló magyar református egyház, ami azért is lényeges, mert máig nem tisztázott teljesen a vidék reformációjának kezdete.

Részben szintén a reformációhoz, és annak elterjedéséhez kapcsolódik Kónya Annamária kutatása, aki Zemplén vármegye mezővárosait vizsgálta. Kérdései a felvidéki arisztokrácia vallási szerepvállalása köré rendeződnek. Tételeken végig véve a zempléni mezővárosokat, mutatja be, mennyire jelentős szerepe volt a birtokos családok felekezeti hovatartozásának a reformáció terjedésében – iskolaalapítás, templomépítés, külföldi tanulmányutak finanszírozása –, s hogy azon belül is a lutheránus hit nyert teret legelőször. Hogy milyen fontos kérdés volt a korszakban a vallásszabadság, arra Kónya Péter tanulmánya is rávilágít, amely az arisztokrácia Rákóczi-szabadságharcban játszott szerepét részletezi, kitérve arra, hogy miután biztosították a vallásszabadságot és a rendi jogokat, a nemesség fokozatosan elveszítette motivációját a felkelésben való további részvételre, és ez feszültséget váltott ki a szabadságharc vezetői között. Kónya kiemeli, hogy a fejedelem igyekezett mind a nemesség, mind a kuruc arisztokrácia számára megadni a kellő mozgásteret a szabadságharc irányításában, amit a Gazdasági Tanács (nemesség) és az Udvari Tanács (arisztokrácia) létrehozása fémjelzett.

Az újkori arisztokrácia nőtagjainak társadalmi-közéleti kapcsolataival, lehetőségeivel foglalkozik Papp Klára tanulmánya. A téma fontosságát az adja, hogy – részben a forrásadottságok miatt – a nők szerepének kutatása az utóbbi évtizedekig elhanyagolt volt. Többek közt ezért nyert teret laikus körökben az az elgondolás, hogy a nőknek nem sok szerep jutott a gyermeknevelésen kívül. Papp Klára tanulmánya azonban rácáfol erre az amúgy is téves feltételezésre. Igaz, a politikában nem juthatott szerep a nőknek, de éppen a kizárás volt az, ami megnyitotta a kaput a társadalmi, szellemi tevékenységek felé. A 19. század eleji egyesületek létrehozását hosszú út előzte meg, amelyet a családon belül megerősödő szerep biztosított. Köztudott, hogy Lorántffy Zsuzsanna férje távollétében a család birtokait irányította, de a nőknek leginkább a családi kapcsolatok kialakításában és fenntartásában jutott jelentős mozgástér, ahogy azt a tanulmány Barcsai Ágnes szerepének bemutatásával jól szemlélteti. A nők helyzetének változásával foglalkozik még írásában Nagy Bettina, Kertész Tünde Fruzsina, Zsoldos Ildikó és Barta Róbert is.

A kötetet átlapozva kivételnek látszik Orosz István tanulmánya. A Debrecen 19–20. századi nagybirtokosi rétegét bemutató munka valóban nem az arisztokráciát állítja a középpontba, ennek ellenére mégis mindenképp kiemelt helye van a kötetben. Mégpedig azért, mert a nagy-

birtokos debreceniek számára a követendő mintát az arisztokrácia szolgáltatta. S a mintához hűek is voltak. Orosz István részletesen bemutatja, hogyan kerültek meg a város törvényeit a nagybirtokosok annak érdekében, hogy minél több földet szerezzenek. Debrecen törvényei ugyanis szigorúan előírták, hogy a polgárok mekkora szántót és kaszálót birtokolhatnak a város földjéből. A szabályozás éppen a jelentős vagyoni különbségek kialakulása ellen volt hivatott fellépni. A szabad birtokforgalom viszont az arisztokrata nagybirtokok mellé megteremtette a polgári nagybirtokokat is, amelyek gyakorta meghaladták az 500 holdat is.

A 20. századi arisztokraták szokásostól eltérő példáját mutatja be Püski Levente Károlyi Gyula gróf személyén keresztül. A magas műveltség, társasági élet, különböző klubtagságok, a sportok népszerűsítése, s úgy általában az erkölcsösség, becsületesség mind elvárt volt egy arisztokratától. S mégis, Püski Levente egy teljesen más arisztokrata képét tárja az olvasó elé. Egy olyan emberét, aki zárkózott volt, kerülte a nagy nyilvánosságot, nem beszélt nyelveket, s még a politikától is igyekezett visszavonulni. Az egykori miniszterelnök itt bemutatott jellemrajza azért fontos, mert ez idáig csak nagyon kevés forrásunk és tudásunk volt Károlyi Gyula személyéről. A nemrégiben megjelent visszaemlékezések és levelek Püski Levente kutatásaival kiegészítve azonban közelebb visznek minket

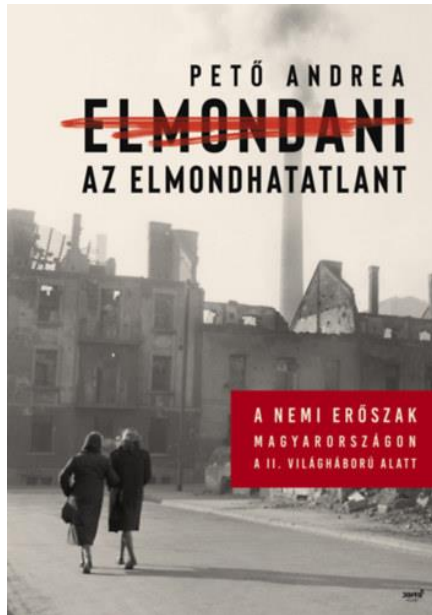
Károlyi személyiségének megismeréséhez és megértéséhez. S a becsületes, tisztességes arisztokrata képével szemben a kötetben megjelenik még ezen társadalmi réteg felszín alatti arca is Kerepeszki Róbert tollából. Az alvilág-arisztokrácia kapcsolata eddig nem igazán került a tudomány látókörébe. Kerepeszki nem azt részletezi, hogy milyen bűnöket követtek el az arisztokrácia tagjai, hanem hogy miért, milyen út vezetett odáig, hogy az alvilág köreiben keressék elveszett szerencséjüket.

A magyar arisztokrácia társadalmi-közéleti kapcsolatai és szerepvállalása című tanulmánykötet je-

lentős vállalkozás eredménye, s kivétel nélkül fontos munkákat tartalmaz az arisztokrácia szerepére nézve. A kötet tanulmányai önállóan is mind megállják a helyüket, viszont érdemes azokat együtt forgatni, mivel a középkortól kiindulva a jelenkorig tárják elénk a magyar arisztokrata réteg megjelenését, jelentőségét, szerepét a felkelésekben, belső változásait. Ez által szélesíthetik ismereteinket az arisztokrácia társadalmi-közéleti kapcsolataival és szerepvállalásával összefüggésben.

Veres Tünde
történész, doktoranda
Debreceni Egyetem

**Pető Andrea: Elmondani az elmondhatatlant.
A nemi erőszak Magyarországon a II. világháború alatt.**
Jaffa Kiadó, Budapest, 2018, 278 oldal.

Méltán váltott ki nagy érdeklődést és népszerűséget Pető Andrea, a Közép-európai Egyetem történész egyetemi tanára, az MTA doktora könyve, amely óriási kutatómunkán alapszik. Különböző nézőpontokból közelíti meg az oly sokáig kerülendő, tabutémának számító, második világháborús nemi erőszak történetét Magyarországon, amit külföldi esetekkel hasonlít össze. A szerző 1996 óta foglalkozik a témakörrel, művében nyolc nagyobb fejezetben mutatja be a mostanáig feltárt anyagot. A bevezető rész módszertani és elméleti kérdésekkel foglalkozik. Szól a kutatás rendkívüli nehézsége-

iről, a források, dokumentumok hiányosságairól, az áldozatok hallgatásáról, és annak miértjéről. A szerző kiemeli, hogy a nemi erőszak vizsgálatához főként külügyi, közigazgatási, katonai, egészségügyi, bűnügyi és egyházi írott forrásokon keresztül juthatunk el. A fellelhető dokumentumok mennyisége viszont alacsony, a szovjet hatóságok utasítására a legtöbbet megsemmisítették, vagy meghamisították, sok esetből csak némi részlet maradt fent az utókor számára, így óvatosan kell őket kezelni. Az oroszországi katonai levéltárak részlegei pedig sajnálatos módon a mai napig el vannak zárva a kutatók előtt. Épp ezért még nagyobb jelentőséggel bírnak a szóbeli források, a túlélők visszaemlékezései. Ám csekély az olyan interjúk száma, amelyek személyesen az áldozatokkal készültek, a legtöbb esetben a történeteket mások (szemtanúk, rokonok) mesélték el. Pető Andrea kifejti, hogy a háborús nemi erőszak kérdéskörét illetően kétféle értelmezés létezik a köztudatban. Az egyik az intencionalista, mely szerint a nemi erőszakot a felsőbb hatalom bosszúból, elégtétel gyanánt használja az egyes népcsoportokon. Míg a strukturális megközelítés azzal érvel, hogy minden katona követhet el nemi erőszakot hatalmuk megerősítéseként. A szerző a kötetben az intencionalista,

vagyis a leegyszerűsítő elemzés veszélyei mellett érvel, mert ezzel a kérdés elveszíti komplex megértésének lehetőségét.

A következő fejezet a háborús nemi erőszak történetírásának történeti áttekintésével foglalkozik. Kiderül belőle, hogy a háborús erőszak nem feltétlenül a háborús konfliktus velejárója, és nincs is jelen minden esetben. A kutatók 1970-től kezdtek ilyen irányú vizsgálatokat végezni. Az első ismert, publikált mű e témában Susan Brownmiller könyve, amelynek sajnos a mai napig nincs magyar fordítása. A kommunista érában igyekeztek nem tudomást venni a jelenségről, ezért Magyarországon csak az 1989-es rendszerváltás után vált nyitottá és kutathatóvá a szovjet katonák által elkövetett nemi erőszak története. Pető Andrea szerint ehhez a társadalmi nemek kései intézményesülése is hozzájárult, mivel nem voltak megfelelő kutatóintézetek.

A szerző külön fejezetben tekinti át a magyarországi orosz megszállásokat. Szól az ország 1849-es, 1914–15-ös, 1944–45-ös és 1956-os megszállásáról. Nem minden invázió volt egyforma, és a lakosság emlékezetében is másképpen maradt meg. A legszörnyűbb emlékeket a Vörös Hadsereg második világháborús bevonulása okozta, a szovjeteket legtöbbször barbár hordához hasonlították. Pető Andrea megjegyzi, hogy a német propaganda híreszteléseinek köszönhetően a magyar lakosság, kiváltképp a nők, már előre tartottak,

féltek a szovjet katonáktól. A korszakot átélte idősebbektől magunk is sokszor hallhattunk olyan történeteket – ahogyan a szerző is említi –, hogy a fiatal lányokat rossz, ócska ruhába öltöztették, bekötötték a fejüket, esetleg sántítást szimuláltak velük, hogy ez által idősebb asszonyoknak tűnjenek, vagy inkább bújatták, hogy ki sem jöve a házból, így kerüljék el a szovjet katonák erőszakoskodását.

A mű tárgyalja a szovjet hadsereg „felszabadító” vagy „megszálló” jelenlétét, illetve kitér a német-szovjet „kettős megszállás” elméletére is. A sajtó a felszabadító és megmentő Vörös Hadsereg bejövetelét harsogta, mely elhozta a várva várt békét, ehelyett a helyi lakosságnak számos atrocitással, a katonák kegyetlenkedésével, fosztogatásával, deportálással és kényszermunkával kellett szembenéznie. A legtöbb túlélő negatív emlékeket őriz a Vörös Hadseregről, persze mindig akadnak kivételek, s voltak olyan esetek, amikor egy magasabb pozíciójú tisztnek köszönhette a család, hogy a fegyelmezetlen katonák nem törtek rájuk.

Pető Andrea vizsgálja azt a kérdést is, hogy a Vörös Hadsereg miért nem követett el minden egyes megszállt területen tömeges nemi erőszakot. A szerző megállapítása szerint ebben nagyon fontos szerep jutott a katonai vezetésnek, és annak hogy a katonák milyen instrukciókat kaptak. Valószínűleg abban, hogy Jugoszláviában, Bulgáriában és Csehszlovákiában nem történt olyan mér-

tékű nemi erőszak, mint Magyarországon, az is közre játszott, hogy őket a Szovjetunió baráti országai-ként kezelték, továbbá összekötötte őket a közös szláv nyelv, melynek köszönhetően könnyebben meg tudták érteni egymást. Ezzel szemben a magyarok Németország, a gyűlölt fő ellenség hű csatlósai voltak a háborúban. Ezen kívül a szerző megjegyzi, hogy a katonák száma és a hadműveletek elhúzódása is meghatározta az elkövetett nemi erőszakok nagyságrendjét. Ehhez még hozzájárult a harcokban kifáradt sereg boszszúvágya, továbbá az, hogy a vezetés igyekezett szemet hunyni és eltitkolni a megtörtént eseteket, valamint hogy a magyar közigazgatási rendszer teljesen összeomlott, így a védtelen nők teljesen kiszolgáltatott helyzetbe kerültek.

Mindezek után a szerző bemutatja a háborús nemi erőszakok típusait, és azok értelmezéseit. Megjegyzi, hogy a nemi erőszak okait kétféle módon lehet értelmezni:

- archaikus-patriarchális, amikor a háborúban kifáradt katona birtokba veszi a nőt, a női testet, ezáltal érzéti magasabbrendűségét, és okoz kárt az ellenséges férfi tulajdonában. Sztálin szerint ebben nincs semmi különleges, hisz a katonának, akik életüket áldozzák a hazáért, másokért, joguk van a kikapcsolódásra.

- ideológiai-nemzeti, miszerint a női test az egész nemzeti kö-

zösséget jelképezi, így a rajtuk elkövetett erőszak az egész nemzet legyőzését jelenti.

Külön fejezet foglalkozik az elkövetett nemi erőszakok következményeivel is. Ide sorolhatóak a különböző testi (gonorrhoe, szifilisz) és lelki (depresszió, PTSD, függőségek) megbetegedések, teherbe esések, abortuszok és az erőszakból született gyermekek. Sajnos a kutatók a mai napig nem tudnak biztos számadatot közölni az elkövetett nemi erőszakokat illetően, a források hiánya miatt csak becslésekre lehet hagyatkozni. Emellett Pető Andrea felhívja a figyelmet arra a fontos tényre is, hogy hány nemi erőszaknak számít az, ha egy nőt egymás után több katona is megerőszakol. A szovjet katonákra pedig jellemző volt, hogy csoportosan, lerészegedve fogták le, és becstelentették meg a nőket. A megmaradt tisztiorvosi jelentések, kórházi anyagok, a nemi gondozók adatai alapján lehet számszerű következtetésekre jutni, viszont a legtöbb eset (ahol nem állt fent terhesség vagy nemi betegség veszélye), nem került be hivatalos nyilvántartásba, így azok a feledés homályába merültek. Magyarországon az 1945. február 14-ei rendelkezés engedélyezte az ingyenes művi terhesség megszakítást. De mit érezhetett egy megerőszakolt nő, akinek a traumán túl szembesülnie kellett azzal, hogy teherbe esett? Mi befolyásolta a döntését? A szégyen elkerülése, a gyűlölet vagy a gazdasági nehézség, amivel szembe kellett néznie? Ez na-

gyon bonyolult kérdés, s még érzékenyebb téma az erőszakból fogant gyermekek sorsa. A szerző bemutatja a külföldi kutatások eredményeit, viszont megjegyzi, hogy magyarországi viszonylatban nagyon keveset tudni az erőszakból született gyermekekről. A szerzőnek lehetősége adódott egy olyan testvérpárral beszélgetést folytatnia, amelynek az édesanyja erőszakból született, ami által mi is megismerhetjük személyes történetüket. A műben szó esik háborús prostitúcióról, azon nőkről, akik védelemért, biztonságért, vagy anyagi javakért önként kezdeményeztek szexuális kapcsolatot a megszálló katonákkal, továbbá – nemzetközi viszonylatban – a kollaborációval vádolt nők megbüntetéséről.

Az áldozatok leggyakrabban a hallgatást választották, mivel fájdalomnak találták a történekről mesélni, felidézni az emlékeket. A szégyenérzet miatt a legtöbb áldozat inkább nem beszélt róla, sokszor még családon belül sem, titokban tartották, s igyekeztek elfelejteni, amit át kellett élniük. Pető Andrea megállapítja, hogy a nemi erőszak elmeséléseire jellemző a sematikusság, ugyanazok az elemek, kifejezések ismétlődnek. A szerző felhívja a figyelmet a korai interjúkészítés problematikájára. Az interjúk többsége kronologikus, személytelen élettörténet-elbeszélés, amelyek előre megadott kérdéssor alapján készültek, így a részletek, a megélt érzések nem kerültek a felszínre.

A szerző összehasonlítja a témában megjelenő külföldi és hazai

szépirodalmi műveket, regényeket, naplókat, fényképeket, filmeket, és online tereket, amivel még teljesebb képet fest a nők megerőszkolásának tematikájáról. A műben többször szó esik két magyar filmről: Sára Sándor 1996-ban bemutatott *A vád c. felkavaró filmjátékáról*, mely középpontjában egy tanyán élő magyar család kálváriája és a „felszabadító” szovjet katonák állnak. A film viszonylag sok negatív kritikát és korábban kevés figyelmet kapott. A másik Skrabski Fruzsina *Elhallgatott gyalázat* című dokumentumfilmje, amely szemtanúkat, történészeket, szakembereket, pszichológusokat szólaltat meg a szovjet katonák magyar nőkkel szembeni erőszakosságáról. A 2013-as film már sokkal nagyobb célközönséget ért el, és nagyobb visszhangot, vitát váltott ki az emberekben.

Az olvasó mindezeket túl képet kaphat a dél-koreai „komfortnők” helyzetéről, akiket a japán birodalmi hadsereg kényszerített szexuális rabszolgaságba. A túlélők aktív harcosai voltak az emlékezetpolitikai küzdelemnek, így a 1990-es években megvalósulhatott az áldozatok pénzbeli kárpótlása, a későbbiekben megtörtént a japán kormány hivatalos bocsánatkérése, s a 2000-es években több emlékműzeumot nyitottak és emlékművet állítottak fel a komfortnők tiszteletére. Pető Andrea a magyarországi kommunizmus áldozatainak emléket állító emlékmű tervének hiányossága mellett érvel, melyből láthatatlanok maradnak azok a nők, akik nemi erőszak áldozataivá váltak.

A könyv utolsó fejezete a kérdés újszerű megközelítését kezdeményezi. A szerző többször említi, hogy a kutatás legnagyobb nehézségét az oroszországi levéltári források hozzáférhetetlensége okozza, ezért az interneten fellelhető orosz nyelvű anyagokhoz nyúl, s ezáltal próbál betekintést adni arról, hogy az orosz ajkú emberek milyen információkhoz juthatnak a világhálón. Vizsgálja a különböző internetes oldalakra, blogokra írt cikkeket, bejegyzéseket, s azt hogy azok milyen reakciókat, vitákat, kommenteket váltottak ki az olvasókból. Megállapítja, hogy növekszik a téma iránti érdeklődés, s az Oroszország és Ukrajna közötti viszony elmérgesedése is hozzájárult ahhoz, hogy kritikusabb szemmel nézzék és vélekedjenek a szovjet katonák által elkövetett nemi erőszakról.

Pető Andrea kötete többoldalú elemzéssel és értelmezéssel, nemzetközi kontextusba helyezve ad átfogó

képet a szovjet katonák által elkövetett nemi erőszak történetéről. A mű szépen felépített, jól értelmezhető, egyszerre tudományos és olvasmányos, a nem szakmabeliek számára is kiemelten érdekes és értékes lehet. A kommunista korszakban a megerősített nőknek nem volt lehetőségük kiállni magukért, hogy elmeséeljék a velük történeteket, s a mai napig elmaradt a magyar nők jogi igazságtétele, kompenzálása. Pető Andrea műve tudományos eredményein túl hozzájárul ahhoz is, hogy az elhallgatott és igazságtalanul elfeledett áldozatoknak méltó emléket állítson.

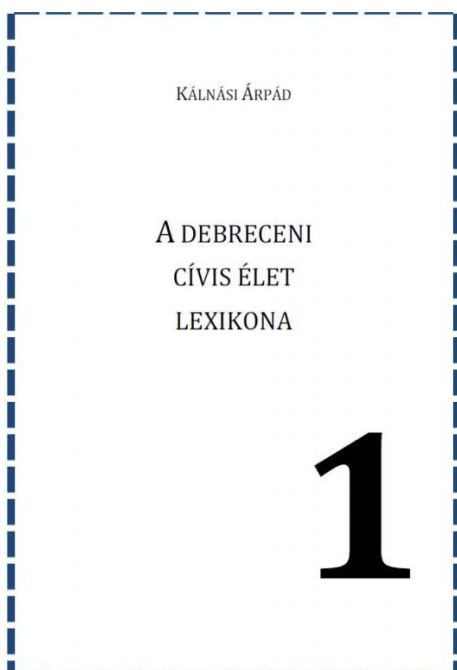
Orosz Júlia
történész, doktoranda
Debreceni Egyetem

Kálnási Árpád: A debreceni cívis élet lexikona 1–4.

Debreceni Értéktár Könyvek 001. Sorozatszerkesztő: Mazsu János.

Méliusz Juhász Péter Könyvtár kiadása. Debrecen, 2019.

I. kötet A–F 511 lap, II. G–K 433, III. L–R 415, IV. S–ZS 360)

Kálnási Árpád, a Debreceni Egyetem nyugalmazott docense az elmúlt évtizedekben a helynévgyűjtés és nyelvjáráskutatás kiemelkedő hazai szakembereként vált ismertté. A *debreceni cívis élet lexikona* közelmúltban megjelent négy kötete eddigi tudományos tevékenységének megkoronázását jelenti. Az élőnyelvi gyűjtésen alapuló népnyelvkutatás módszertanában és gyakorlatában Kálnási Árpád az 1970-es, 1980-as években szerzett jártasságot, a Fe-

hérgyarmati, Mátészalkai és a Nyírbátori Járás földrajzi neveinek összegyűjtésével és megjelentetésével. Az 1980-as évek végén figyelme egyre inkább a debreceni népnyelv felé fordult, s a következő évtizedben tanítványai közreműködésével közel száz idős adatközlőt sikerült kikérdezniük az egykori cívis nyelv és életmód részleteiről. Ez a nagy vállalkozás Csúry Bálint professzor egykori álmát volt hivatott beteljesíteni, aki tanítványaival már az 1930-as években elkezdte gyűjteni egy tervezett debreceni cívis szótár nyelvi anyagát. Néhány termékeny év után az akkori munka a mester korai halála (1941) és a háborús viszonyok, majd még inkább az azt követő ideológiai átrendeződések következtében abbamaradt. Kálnási Árpád tulajdonképpen a Csúry-féle népnyelvkutató iskola egykori vállalkozását folytatta, természetesen megváltozott körülmények között, hiszen a vizsgált életforma és a nyelv időközben sokat változott: az új adatközlők a Csúryék által megkérdezettekkel szemben már nem a 19. század második felében, hanem a 20. század elején szocializálódtak, viszont gyermek- és ifjúkorukat szerencsére még a II. világháborút követő nagy átrendeződést megelőző évtizedekben éltek. A Kálnási Árpád-féle

gyűjtőmunka eredményeiről először a *Cívis beszélgetések Debrecenből* (1999) című egyetemi kiadvány adott hírt, ekkorra az anyaggyűjtés nagyobbik része ugyanis már befejeződött. A végül 2005-ben megjelent *Debreceni cívis szótár* műfaját maga a szerző annak előszavában így határozta meg: „*XX. századi élőnyelvi anyagot tartalmazó városi népnyelvi szótár.*”

A magyar tudományos élet nagy elismeréssel fogadta a cívis szótárt, de a vállalkozás ezzel nem zárult le. A 2008-ban megjelenő *Cívis szólások és közmondások*, amely Kálnási Árpád szavait idézve, „*a cívis nyelv «virágait» van hivatva bemutatni*”, jelezte, hogy a szótár készítése során összegyűjtött nyelvi, néprajzi, művelődéstörténeti anyag még további lehetőségeket, sőt meglepetéseket tartogat. Ez az ígéret teljesedett be 2019-ben *A debreceni cívis élet lexikona* négy kötetének megjelenésével.

A közel kétezer oldalnyi terjedelmű lexikon elsődleges tartalmi forrása természetesen a szerző korábbi debreceni tárgyú népnyelvi kiadványai, profilját, műfaját tekintve azonban messze túlnő azok célkitűzésein. A szerző megfogalmazása szerint e könyvsorozat a debreceni cívis élet „*komplex népnyelvi-néprajzi*” feldolgozását nyújtja. A fenti két kiadvány mellett, amelyekbe az adatközlőktől gyűjtött élőnyelvi anyagon túl Csúry Bálint tanítványai (Balassa Iván, Imre Samu, O. Nagy Gábor, Pető József, Vámosi Nándor

és mások) témába vágó korábbi kutatásainak eredményei is beépültek, Kálnási Árpád felhasználta az *Új magyar tájszótár*, a *Magyar néprajzi lexikon* és a *Magyar Néprajz* című nyolckötetes kiadványsorozat debreceni tárgyú szócikkeit is.

A lexikon tartalmi tárgyköreit illetően Kálnási Árpád hasonlóképpen járt el, mint korábbi kiadványaiban, azaz a történelmileg Debrecenhez kapcsolódó külterületekre vonatkozó ismeretek is bekerültek az anyagba (Hortobágy, Bánk, Fancsika, Haláp, Pallag, Ondód stb.). Amint az *Előszó* is utal rá, a lexikonnak tartalmi vonatkozásban legfőbb újszerűsége, hogy néhány olyan tárgykör is megjelenik benne, amelyekre korábban a néprajzi kiadványok is csupán elvétve utaltak (ilyen például az emberi test vagy a nemiség kérdése, vagy a durva szólások, káromkodások). A szerző ugyanitt hangsúlyozza, hogy a lexikon időhatárai elsősorban a 20. század első felére korlátozódnak. Kálnási Árpád nem kívánt történelmi, levéltári kutatásokat végezni, hiszen az – tekintve a források bőségét – gyakorlatilag reménytelenné tette volna vállalkozása befejezését. Bizonyos esetekben azonban, ahol a szakirodalmi források megengedték, a történelmi háttér megrajzolása mégis megtörtént (így például a kézműves kismesterségek vagy a hortobágyi állattartás, illetve az iskolázás és az egyházi élet esetében). E tekintetben a város ötkötetes történelmi monográfiája mellett Debrecen és a régió története olyan kiváló ismerőinek

írásai voltak segítségére, mint Ecsedi István és Zoltai Lajos. Balogh István (1912–2007) történész az anyaggyűjtés időszakában még személyes tanácsaival is segíthette Kálnási Árpád munkáját.

A szerző a lexikon bevezetőjében jelzi, hogy le kellett mondania Debrecen és környéke földrajzi neveinek részletesebb ismertetéséről, hiszen e kérdéskör megbízható feldolgozása máig nem történt meg. Az e tárgykörre vonatkozó ismeretek a kiadványban a teljesség igénye nélkül többnyire összevont szócikkekben jelennek meg. Konkrét példát véve, az *utcák–utcanevék* szócikk összevontan ismerteti a város utcaszerkezetének, az utcai névadás történetének főbb mozzanatait, példaként megemlítve több tucat konkrét utcanevet is; önálló szócikk emellett csupán néhány olyan történelmileg meghatározó s ma is élő utcanévvel foglalkozik, mint például a Piac utca, Mester utca, Csapó utca vagy Burgundia utca.

Az eddig elmondottak is nyilvánvalóvá teszik, hogy a szóban forgó lexikon alapvetően kétféle szócikket ismer. A nyelvtani szócikkek többnyire a cívis szótárból kerültek át ide. Esetükben az esetleges ejtészváltozatok után a szófaj meghatározása következik, majd a lehetséges szinonim változatok, s végül a szó stílusminősítése. Csak ezután olvashatjuk a szó tényleges jelentésmagyarázatát, amit gyakran adatközlőktől származó példamondatok is szemléltetnek. A fogalmi szócikk ezzel szemben – leginkább a néprajzi lexikon

gyakorlatát követve – csupán lexikonszerű fogalommagyarázatra törekszik. Konkrét példát véve, míg a *cívis* nyelvtani szócikk először a szó latin eredetére, illetve a szócsalád további elemeire, majd a debreceni dialektusból ismert első előfordulására és innen való általános elterjedésére utal, s csak ezt követően tér át a szó tartalmi magyarázatára és annak későbbi változásaira, addig a *cívis család*, *cívis gazda*, *cívis ház* vagy *cívis konyha* – mint fogalmi szócikkek – nyelvi magyarázat nélkül csupán néprajzi jellegű fogalommagyarázatot nyújtanak. Utóbbiak is tartalmazhatnak természetesen állandósult nyelvi formákat (szólások, közmondások), ám ezekre elsősorban a *cívis népnyelvi frazémák* szócikk közöl bőséges példatárát. Az összevont szócikkek túlzásfokát a szerző a szétutalás módszerével igyekszik feloldani.

Népnyelvi kiadványról lévén szó, az élőnyelvi források idézésében elkerülhetetlen volt a fonetikus átírás. A cívis szólástár gyakorlatát követve, a lexikon is a nagyolt egyezményes átírás módszerét alkalmazza. Ez egyszerre elégíti ki a nyelvészeti szakmai körök, és a szélesebb olvasói, kutatói rétegek elvárásait. Kálnási Árpád lexikona bevezetőjében név szerint is megemlíti fontosabb adatközlőit. Legtöbbet Kati néninek, Ménes Andrásné Nagy Katalinnak (1910–2010) köszönhetett, aki a cívis szótár első számú adatközlője volt, s közel százévesen még a cívis szólások és közmondások megjelenését is megérthette.

A kiadvány szócikkeit olykor nem nyelvi szemléltető anyagok egészítik ki. A népi eszközök bemutatását kísérő, ízlésesen visszafogott, de rendkívül szemléletes rajzokat Kálnásiné Bíró Katalin készítette (bodzafapuska, céhkancsó, méhkas, pipaszurkáló, szekér stb.), a jellegzetes élethelyzeteket, foglalkozásokat, munkafolyamatokat illusztráló fényképek a Déri Múzeum gyűjteményéből valók (esküvő, cívis házaspár, debreceni taligás, savanyúkáposzta-piac stb.). A lexikon használatát az *Előszó* angol és német nyelvű fordítása, valamint a negyedik kötet végén található mutatók segítik (irodalom- és rövidítésjegyzék, illetve a rajzok és fényképek jegyzéke).

A debreceni cívis élet lexikona nagybecsű munka: nyelvészek, néprajzkutatók, művelődés- és helytörténészek számára szellemi kincseshánya, a város múltja és jelene iránt érdeklődő laikusok számára pedig bárhol felüthető érdekes, izgalmas olvasmány. Méltó kiegészítője az elmúlt évtizedekben Debrecenről

megjelent tematikus (várostörténeti, kollégiumtörténeti, egyetemtörténeti) monográfiáknak. Kívánjuk, hogy a mostani első kiadás méltatlanul alacsony példányszáma (összesen 100) ellenére váljon valóra a szerzőnek az *Előszó*ban megfogalmazott reménye: „*Szeretném remélni, hogy A debreceni cívis élet lexikona nemcsak a nyelvjáráskutatás és néprajztudomány szakembereinek érdeklődését kelti fel, hanem megtalálja az utat mindazokhoz, akiket a (hajdani) cívis élet sokszínűsége érdekel. A lexikon szócikkeiben megfogalmazott (nép)nyelvi, történelmi, gazdaságtörténeti, művelődéstörténeti, helytörténeti, néprajzi, ismeretanyag nemcsak a felnőtt olvasók tudását gyarapíthatja, hanem beépülhet az iskolai oktatásba is.*”

Győri L. János
irodalomtörténész,
DRK Gimnázium

**„Orczád verítékével” – a munka mint büntetés nálunk
és más nemzeteknél**

*Sipos Ferenc: Munkával kapcsolatos szankciók a magyar büntetőjogban
(HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft., 2019, 375 oldal)*

A jogi szakirodalom ritkán tarthat igényt a szűken vett jogászai szakmán túlmutató érdeklődésre. Hiába szövi át mindennapjainkat a jog, akárcsak az orvostudomány vagy a nyelvészet, a „jogom van hozzá” jellegű kijelentésektől eltekintve a legtöbbször alig tudatosul, hogy mennyiféle jogi aktus teszi átláthatóbbá és kiszámíthatóbbá életünket. Az utca hétköznapi embere szerencsésnek mondhatja magát, ha nem tudatosul benne a jogszabályok létezése, amíg nem szegi meg véletlenül valamelyiket, és nem kap gyorsan gőzölésért csekktet vagy késedelmes fizetési felszólítást. Ráadásul a jogi szakzsargon annyira idegen a köznyelvi normától, hogy még a társadalom- és

bölcsészettudományokban jártas olvasó is könnyen elveszíti érdeklődését pár oldal után.

Ha azonban életünket tágabb értelemben, annak társadalmi vetületeit is figyelembe véve szeretnénk megérteni, sokat segíthet egy-egy jogi kérdéskör –belépő szintű – ismerete. Sipos Ferenc, a Debreceni Egyetem jogi karának oktatója a büntetőjog egy kevésbé ismert, de általános figyelemre éppen egyedisége miatt érdemes témaköréről írta diszsertációját, amelyet az egyik legismertebb hazai jogi szakkiadó is publikálásra érdemesnek talált. A munkabüntetéséről, illetve a kevésbé szigorúan hangzó elnevezésű, munkával kapcsolatos szankciókról szóló, európai és történeti kitekintésben vizsgált ismertetése igen alapos munka. Szaknyelven „a munkával kapcsolatos joghátrányt magukba foglaló büntetések és intézkedések” bemutatására vállalkozik. (9)

Ez a szankciótípus jellegzetes, a többitől jól elkülönülő rendszert alkot, és a büntetési rendszerben azt az álláspontot követi, mely szerint, ha olyan igazán súlyos büntetések, mint a halálbüntetés vagy az életfogytig tartó szabadságvesztés sem rettentik el az elkövetőket kellő mértékben a bűncselekménytől, akkor igyekezzünk a reparatív, vagyis helyreállító jellegű szankciókat bevezetni. Természetesen egyfajta büntetéstípus

előnyben részesítése együtt jár az egész rendszer megújításával, hiszen a hatékonyság alapfeltételeként meg kell teremteni a végrehajtás jogi és infrastrukturális feltételeit is.

A közérdekű munka fogalma már évtizedek óta jelen van a magyar büntetőjogban, sőt a kiszabott büntetések egynegyede ilyen jellegű. A jóvátételi munkának mint új elemnek a bevezetése segít árnyalni is a különböző jellegű és célú munka jellegű szankciók közötti eltéréseket. E büntetéstípusnak a bőséges szakirodalmára támaszkodva és ezeket kiegészítve mutatja be Sipos Ferenc átfogó módon a munkabüntetéseket, kitérve az alapvető fogalmak meghatározására csakúgy, mint szankciórendszerbeli helyük meghatározására és a kapcsolódó elméleti kérdések megválaszolására.

A kötet alaposágának egyik legjobb példája, hogy a szó szoros értelmében „Ádámától és Évától” kezdi a történeti vázlatot. Ugyanis a munka fogalmának és az egyes kultúrák attitűdjének tisztázásához nemcsak az antik bölcselőket, hanem európai kultúránk másik forrását, a Bibliát is fellapozta. Az európai gondolkodásban mind a szabad görög polgárok által lenézett kétkézi munka, mind a Paradicsomból való kiűzetéssel – valamint az eredendő bűnnel és a halállal – együtt járó verejtékes munka büntetésként volt jelen. Ebben a hozzáállásban a reformáció polgári gyökerű munkatisztelete hozott változást, amelyre a felvilágosodás filozófiája és az ipari forradalmak korá-

nak közgazdaságtana is épült. A rab-szolgamunka és a bűn rabságának képzeihez képest az iparilag fejlett protestáns országok – Hollandia és Anglia – vezették be a munkát a csavargás szankcionálására a dologházak intézményével a városi polgárság igényeihez igazodva. Eközben a katolikus országok – köztük a felvilágosult osztrák császárok – széles körben alkalmazták a gályarabságot és a folyami hajóvontatást. Az utóbbi olykor politikai vagy felekezeti jellegű elrettentésként is, éppen a protestánsok ellen. Természetesen a jogi szakmunka is kitér a protestáns gályarabok esetére, bizonyítva erős szellemi kötődését Debrecenhez és a református hagyományokhoz. Éppen az ilyen – a jogértelmezés kérdéseihez szorosan nem tartozó, de olvasmányos kitérőivel válik érdekes és valóban informatív kiadvánnyá a kötet. Egyébként kitér Debrecen város törvényeire is, melyek között szintén találunk munkával kapcsolatos rendelkezéseket: mesterségtől való eltiltást az egyik oldalon, városi dolog, azaz fizikai munka elvégzését a másikon.

Feltűnően visszatérő elem, hogy mind az 1674-es pozsonyi véstörvényesék ítélete, mind az amszterdami városi tanács dologházat bevezető 1578-as rendelkezése a törvény szerint kiszabandó halálbüntetést „enyhítette” gályarabságra, illetve olyan tartós és nehéz fizikai munkára, mint a brazíliai festőfa reszelése. Erről a munkaformáról kapta nevét az amszterdami dologház, a

Rasphuis (Reszelőház). Az Alapvetés olyan széleskörű kultúrtörténeti adatokat gyűjt össze a munkabüntetések világából, melyek olvasása közben a laikus is elfelejtkezik arról, hogy éppen büntetőjogi szakmunkát tart a kezében. A szövegformálás igényessége is elismerést érdemel, ugyanis nemcsak a szakmai pontosság, hanem a változatos és könnyen követhető mondatformálás igényeinek is eleget tesz. Ez nemcsak a szerző bölcsészti képzettségének és széles körű olvasottságának köszönhető, hanem annak is, hogy jártas a média világában, és szem előtt tartja a horatiusi „dulce et utile” elvét is. Fontos tartalmakat élvezetesen talál.

Ennek a kettős minőségi mércének a szorosabban véve jogi jellegű fejezetekben is meg tud felelni. A második rész a munkabüntetések magyarországi történetét mutatja be. 1913-ban kodifikálták az első munkabüntetést, elsősorban az akkorra már megerősödött ipar és a városi népesség növekedésének egyik új jelenségére adott válaszként. Ezzel a jogi módszerrel igyekeztek szabályozni a csavargók, munkanélküliek és más kétes elemek hirtelen megugrott számát. Más európai országokban is ekkor erősödött meg ez a probléma, amelyre persze már korábban is keresték a megoldást. Már 1867-ben felmerült a gondolat, hogy a bűnelkövetés hátterében gyakran az iskolázottság és képzettség hiánya állt, tehát a szankciórendszernek az újabb elkövetést megelőző képzést, vagyis mai szóval a munka világába történő bevezetést kell valamilyen

kényszerítő intézkedésként bevezetni. Persze a dologházak bevezetése nem ment zökkenőmentesen. A kezdeti lelkesedés után az derült ki, hogy anyagi eszközök híján a fegyházakban történő munkavégzésben merült ki a reményt keltő, formabontó új büntetési mód végrehajtása.

A második világháború alatt és után újabb jelentésárnyalatokat kapott a munka és a büntetés együtt szerepeltetése. A munka fogalma is más színben tűnt fel. A hatalmat elvileg birtokló munkásság egy részét – bár tőkés híján mindenki ide tartozott – mégis rá kellett kényszeríteni a munkára. A szovjet minták követése kapcsán a munkafegyelemre való nevelés vált a bíróságok egyik feladatává, felelevenítve a Pál apostoltól kölcsönzött és eltorzított jelzót: „Aki nem dolgozik, ne is egyék.” Emellett a „szocialista” büntetőtörvénykönyv egészének bizonyítania kellett azt a tételt is, hogy „a szocialista büntetőjog más, mint a Magyarországon eddig hatályban volt büntetőjog.” (139) A javító-nevelő munka elsődleges célja nem a szabadság korlátozása, hanem a különböző – öröklött – társadalmi osztályok és csoportok beolvasztása a munkásosztályba. (141) Az 1961-es V. törvény pedig olyan változatos – és mára elavult elnevezésű – bűncselekmények esetén tette főbüntetéssé a javító-nevelő munkát, mint például a „zugírászat” vagy „a pazarló gazdálkodás gondatlan alakzata”,. (147) Az 1980-as években pedig már külső vállalatoknál találtak helyet a rövid

karriert befutott szigorított javító-nevelő munka végrehajtásához.

A harmadik fejezet a hatályos büntetőjogi szankciókat vizsgálja. Itt már közérdekű munkaként szerepel a büntetéstípus, melynek angol neve – community service – sem véletlenül fordul elő több helyen is. A rendszerváltozás után már nem a szovjet minta volt az irányadó. A nemzetközi tapasztalatok között az angol-szász jog egyes elemei is átvehetők voltak. Az európai kitekintés a negyedik fejezet témája. A tanulmány azokat az európai jogrendeket vizsgálja a munkával kapcsolatos szankciók szemszögéből, melyek hasonlítanak a magyar rendszerhez. Bár a community service nemcsak nevében, hanem nagy múltú hagyományaiban is erősen amerikai és brit gyökerekből táplálkozik, e fejezet célja azoknak a példának ismertetése, „amelyek a magyar szabályozás továbbfejlesztésében, ismert és rejtett hibáinak feltárásában is segítenek.” (252)

Az ismertetett országok jellegzetes büntető szankcióit megtaláljuk eredeti elnevezésükön is az alfejezetek címében. Hollandia, Belgium, Franciaország, Norvégia, Svédország, Dánia és Finnország közérdekű munkát érintő törvényeiről olvashatunk összefoglalót. A bevezetés körüli viták mellett a szabályozás és a végrehajtás egyedi jellemzői is tanulságul szolgálnak a magyar büntetőjog szabályrendszerének fejlesztéséhez. Valójában itt kezd körvonalázódni a tanulmány valódi célja, hi-

szen nem elsősorban a munkabüntetések kultúrtörténetének ismertetését olvassuk – bár valóban ez a legolvasmányosabb rész –, hanem a lehetséges jogszabály-módosításokra mutató javaslatok indoklásának is megfelelő kitekintést. Ebben a tekintetben pedig a magyarországihoz legközelebb álló jogrenddel bíró országok büntetési rendszere adhatja a legkorszerűbb mintát, akár az átvehető, akár az elkerülendő megoldásokat vesszük figyelembe.

Az összefoglalásban Sipos Ferenc ennek fényében vonja le a magyar előzmények elemzéséből és a nemzetközi kitekintésből levont tapasztalatait. Az utolsó oldalakra hagyja anyagi jogi és eljárásjogi módosításokra tett *de lege ferenda* javaslatait, melyek valóban a büntetőjog és a törvényhozás szűk körének szólnak. Ha azonban az egész monográfiát végigolvasva eljutunk idáig, még a jogi szaknyelvtől korábban idegenkedő olvasó is megérti a munkabüntetések szabályozásának és megvalósításának társadalmi jelentőségét. Természetesen nem gondolom, hogy a jogi szakirodalom ezen túl ki fogja szorítani a népszerű krimiszerzőket a könyvesboltok bejárata mellé elhelyezett polcokról, de a társadalmunk múltja és jelene iránt érdeklődők e kötetekben is találnak újdonságokat és érdekességeket.

Kovács Gergely
középiskolai tanár
DRK Gimnáziuma

E számunk szerzői és elérhetőségük

Bazsa György	kémikus, professor emeritus, Debreceni Egyetem – bazsa@unideb.hu
Fazakas Gergely Tamás	irodalomtörténész, egyetemi docens, Debreceni Egyetem – fazakas.gergely@arts.unideb.hu
Gesztelyi Tamás	klasszika-filológus, professor emeritus, Debreceni Egyetem – gesztelyi.tamas@arts.unideb.hu
Győri L. János	irodalomtörténész, tanár, Debr. Ref. Kollégium Gimnáziuma, Debrecen – gyorilj@refint.drk.hu
Hetei Adrienn	néderlandista, egy. tanársegéd, Debreceni Egyetem – hetei.adrienn@arts.unideb.hu
Horváth Anna	irodalomtörténész, doktoranda, Szegedi Tudományegyetem – annanagycenk@gmail.com
ifj. Barta János	történész, professor emeritus, Debreceni Egyetem – koposdi.judit@arts.unideb.hu
Kovács Gergely	középiskolai tanár, Debreceni Református Kollégium Gimnáziuma – koge@drkg.hu
Orbán Melinda	történész, abszolvált PhD-hallgató, Debreceni Egyetem – melindaorban01@gmail.com
Orosz Júlia	történész, abszolvált PhD hallgató, Debreceni Egyetem – o.julia90@gmail.com
Pusztai Gábor	néderlandista, egyetemi docens, Debreceni Egyetem – pusztai.gabor@arts.unideb.hu
Szendrei Ákos	történész, tudományos munkatárs, Debreceni Egyetem – szendrei.akos@arts.unideb.hu
Ujvárosi Emese	magyar–latin–filozófia szakos tanár – emese.ujvarosi@gmail.com
Veres Tünde	történész, doktoranda, Debreceni Egyetem – tundeверes21@gmail.com
Csorba Péter	geográfus, egyetemi tanár, Debreceni Egyetem – csorba.peter@science.unideb.hu
Tóth Tamás	geográfus, egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem toth.tamas@science.unideb.hu tundeверes21@gmail.com
Szabó György	geográfus, egyetemi docens, Debreceni Egyetem – szabo.gyorgy@science.unideb.hu
Fazekas István	geográfus, egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem – fazekas.istvan@science.unideb.hu

-
- Radics Zsolt geográfus, egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem – radics.zsolt@science.unideb.hu
- Teperics Károly geográfus, egyetemi docens, Debreceni Egyetem teperics.karoly@science.unideb.hu
- Revákné Markóczi Ibolya középiskolai tanár, egyetemi docens, Debreceni Egyetem – markoczi.ibolya@science.unideb.hu
- Mika János geográfus, egyetemi tanár, Eszterházy Károly Egyetem, Eger – mika.jancsi@gmail.com
- Patkós Csaba geográfus, főiskolai docens Eszterházy Károly Egyetem Eger – patkos.csaba@uni-eszterhazy.hu
- Kovács Enikő geográfus, tud. segédmunkatárs, Eszterházy Károly Egyetem, Eger – eniko.kov@gmail.com
- Ütőné Visi Judit geográfus, főiskolai docens, Oktatási Hivatal, Budapest judit.uto.visi@gmail.com
- Csákberényi-Nagy Miklósné Tóth Klára középiskolai tanár, főiskolai docens, Debreceni Református Hittudományi Egyetem (Debrecen) – csakber@gmail.com
- Bartha Jánosné gyakorlóiskolai szakvezető, Kölcsey Ferenc Református Gyakorló Ált. Iskola (Debrecen) – bartha.ila@gmail.com

THE DEBRECEN REVIEW

SCIENCE AND CULTURE

Quarterly of the Scientific Communities of Debrecen and the Region

---

VOL. XXVIII. NO. 1

NEW ISSUE

2020. II.

CONTENTS

STUDIES ON DEBRECEN

- Gábor Pusztai*: An Admiral among Christian Reformers (Who was Ruyter utca in Debrecen named after?)..... 137
- Gergely Fazakas*: In Memory of Commemorators (The Column of Galley-Slaves and the Practice of Celebration among Debrecen Calvinists at the Turn of the 19th and 20th Centuries)..... 148
- Adrienn Hetei*: Remembering Michiel de Ruyter in Debrecen 158
- Gergely Kovács*: The History of the College Choir in Debrecen between 1861 and 1924 in the Context of Lieux de Mémoire (Part 2) 160
- Tamás Gesztelyi*: Lieux de Mémoire with Latin Inscriptions in Debrecen 169
- Ákos Szendrei*: Streets in Contemporary Debrecen Named after Members of Parliament in the Age of the Dual Monarchy (Part 2) 182
- György Bazsa*: “Cívís” Mentality as Self-Portrait in the Street Names of Debrecen 193

STUDIES

- Péter Csorba Péter et al.*: The Role of Social Study Process in Learning about Renewable Energy Sources in Two Counties 200
- Melinda Orbán*: The Production of Typhus Vaccine in Ungvár during the Second World War 212
- Emese Ujvárosi*: The Soul of Porcelain 220

BOOK REVIEWS

- Vilmos Voigt: Finno-Ugric Studies, Filology, Folklore Studies (ed. Sándor Maticsák) (*János Barta, Jr.*)..... 227

Péter Béneyei: Figures of Memory and Psychic Representation in Jókai's Prose Fiction (<i>Anna Horváth</i>).....	231
The Social and Public Relationship of Hungarian Aristocracy and Their Role in History (ed. Klára Papp, Levente Püski and Ádám Novák) (<i>Tünde Veres</i>) .	240
Andrea Pető: Relating the Unrelatable: Sexual Rape in Hungary during the Second World War (<i>Júlia Orosz</i>).....	244
Árpád Kálnási: An Encyclopedia of Civic Life in Debrecen, Volumes 1-4 (<i>János L. Győri</i>).....	249
Ferenc Sipos: Sanctions Related to Labour in Hungarian Criminal Law (<i>Gergely Kovács</i>)	253
<i>Authors of This Issue</i>	258
<i>Contents</i>	260